

Геральд Штурц

**Рівноправність
національностей
у конституції та державному
управлінні Австрії (1848–1918)**

Львів
2019

Геральд Штурц

**Рівноправність національностей
у конституції та державному
управлінні Австрії (1848–1918)**

Львів
2019

ББК 63.5
Ш 94

Перекладено за виданням:

Gerald Stourzh, Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs 1848–1918, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1985

ISBN 3 7001 0680 7

Переклад з німецької *Христина Николин*
Науковий редактор та упорядник *Святослав Пахолків*

Переклад здійснено за підтримки австрійського
Наукового фонду (FWF)

FWF

Der Wissenschaftsfonds.

Видавець Василь ГУТКОВСЬКИЙ

ISBN 978-966-441-509-2

© Österreichische Akademie der
Wissenschaften, Wien, 1980, 1985
© Николин Христина, пер. з нім., 2019
© Пахолків Святослав, упорядник, 2019
© ЛА «Піраміда», 2019

Зміст

<i>Передмова до українського видання</i>	5
Вступ.....	9
А. Національна рівноправність та конституційні зміни 1848–1867 років	25
1. Постулат рівноправності та конституційний рух 1848–1849 років.....	25
2. Національна рівноправність як інструмент цісарської політики 1848–1851 років.....	37
3. Від неоабсолютизму до компромісу: невдала консолідація, конституційні експерименти та ренесанс постулату рівноправності 1852–1867 років	49
В. Рівноправність народностей як громадянське право ...	62
1. Поява ст. 19 Основного закону про загальні права громадян як компромісної формули	62
2. Стаття 19 як «закон-обіцянка» чи право прямої дії: роль Імперського та Найвищого адміністративного судів...	67
3. Народності та мови	84
С. Рівноправність і право мов	92
1. Питання державної мови.....	92
2. Мова законодавства: законодавчі органи і вісники законів ..	100
а) Райхсрат і Вісник законів райхсрату	100
б) Ляндтаги та вісники крайових законів	102
3. Мовна рівноправність і громадське управління.....	107
4. Засада рівноправності та автономне управління	114
5. Засада рівноправності та державне управління.....	133

6. Засада рівноправності та мова судів	148
7. Мова викладання, національні школи і «заборона мовного примусу»	174
D. Право на національну автономію і право на національну приналежність.....	198
1. Початки національної автономії: групи осіб і юридичні особи як носії права на національну рівноправність.....	198
2. Національна автономія і національна приналежність до моравського компромісу: національне розмежування автономних установ і органів	208
3. Національна автономія в моравському компромісі.....	222
4. Кроки до національної автономії в інших коронних краях; компромісне законодавство Буковини та Галичини ..	238
 Висновки.....	 251
Бібліографія	259

Передмова до українського видання

Ця книга про права національних меншин та механізми їхнього забезпечення. Багатонаціональна монархія, яка віками легітимувала себе на підставі історичного права, з середини ХІХ ст. докорінно змінила власні фундаментальні засади. Історичне право поступило місцем принципові рівноправності народів. Революція 1848 р. розпочала конституційний процес, який завершився прийняттям Основного закону про права громадян у грудні 1867 р. Право на плекання своєї мови і культури, використання рідної мови у зносинах з органами влади, а також на здобуття нею освіти стало невід'ємною частиною цього Основного закону. Окрім його закріплення в 19 ст. Конституції, було створено дієві механізми забезпечення реалізації цього закону через найвищі суди – Імперський та Найвищий адміністративний. Громадяни як носії конституційних прав на захист своєї національності та мови могли оскаржувати там рішення, дії та бездіяльність державних, самоврядних та судових органів влади, якщо вважали, що ці права були порушені. Це стало унікальним не лише для тогочасної Європи.

Автор, відомий австрійський історик Геральд Штурц, докладно розглядає перехід від постулату мовної та національної рівноправності 1848 р. до його закріплення в Основному законі в контексті австрійського конституційного розвитку 1848–1867 рр., не оминаючи при цьому відповідних тенденцій, які існували вже в доконституційний період. Представлена у книзі зміна легітимаційної основи Габсбурзької держави заторкнула всі рівні публічного управління, а також повсякденне життя громадян. На основі діахронічного аналізу протоколів засідань та рішень обидвох найвищих судів, а також крайових судових інстанцій та Верховного суду, Автор на конкретних прикладах демонструє складну, а нерідко й суперечливу реалізацію засади рівноправності національностей та їхніх мов у громадському та крайовому автономному самоврядуванні, державному управлінні, правосудді та шкільництві.

Докладно Автор зупиняється на еволюціонуванні національної рівноправності у бік національно-персональної автономії. Цю тенденцію, яка своїм поширенням значною мірою завдячує провідному австрій-

ському соціал-демократові Карлові Реннеру, виражено в компромісних законодавствах Моравії (1905), Буковини (1910) та Галичини (1914). Новаторська ідея національного представництва через курії кількома роками пізніше лягла в основу законодавства про національні меншини УНР та ЗУНР.

Треба мати на увазі, що законодавство про національну рівноправність стосувалося лише Цисляйтанії – австрійської частини дуалістичної монархії, яка визначала себе як багатонаціональна та багатомовна держава. Водночас Трансляйтанія, відділена від австрійської невеликою річкою Ляйта угорська частина монархії, мала виразні риси національної держави з єдиною державною мовою та меншинами. Ці меншини не мали ані порівняльного конституційного закріплення своїх прав, ані судових інститутів їхнього захисту, відповідних до цисляйтанських. Інша невелика річка, Збруч, позначила східну межу цього історичного досвіду в українському вимірі. Українська тема зринає у книзі не раз, у різних контекстах австрійського конституційного законодавства та судочинства стосовно захисту самобутності кожної визнаної національності Цисляйтанії. Як приклад можна навести дебати Імперського суду від 25 квітня 1882 р. довкола допустимості використання латинки (у польській транскрипції) в офіційній кореспонденції крайового намісництва з українськими установами. Сімома голосами проти шести колегія визнала кириличне письмо невід’ємною ознакою української мови, а написані українською мовою латинськими літерами листи міністерства внутрішніх справ та намісництва такими, що порушують ст. 19 Основного закону держави про права громадян. Готтфрід Шрамм, відомий німецький історик Східної Європи, вважав, що цю книгу мають читати всі українки та українці, які займаються чи планують займатися історією західної частини свого народу.

Попри колосальну пізнавальну вартість та фундаментальність, через які ця книга залишатиметься актуальною як класичний твір, її шлях до читача поза німецьким мовним простором виявився незаслужено довгим. Перша її версія з’явилася ще у 1980 р. як розділ у багатотомному виданні австрійської Академії наук «Габсбурзька монархія 1848–1918»¹. У 1985 р. вона побачила світ як окрема книга². Саме за цим

¹ Gerald Stourzh, Die Gleichberechtigung der Volksstämme als Verfassungsprinzip 1848–1918, in: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Bd. III/2: Die Völker des Reiches, ed. Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch (Wien 1980) 975–1206.

² Gerald Stourzh, Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs 1848–1918 (Wien 1985).

виданням зроблено український переклад. Одразу після появи «Рівноправності національностей» оглядачі з жалем констатували: через те, що книга написана німецькою мовою, вона не досягне багатьох потенційних читачок та читачів. Ще у 1992 р. американський історик Гіллель Ківал, рецензуючи книгу Штурца, говорив про важливість її перекладу англійською³. Цього, однак, не сталося з двох причин. Перша – поява книги Штурца припала на період масштабних трансформацій у Центральній та Східній Європі, які заторкнули переважну більшість території колишньої Габсбурзької монархії. Ці трансформації прикували до себе головну увагу дослідників, змушуючи їх шукати відповіді на актуальні тоді питання. Друга – надзвичайна складність тексту для перекладу, адже йдеться про юридичну термінологію вже більш аніж сто років неіснуючої держави. Переклад цього тексту вимагав не лише глибокого володіння мовами, а й відповідних знань у галузі юриспруденції та політичних наук. Перекладачка Христина Николин, поєднуючи в собі весь згаданий перелік компетенцій, здобула українській мові пальму першості у перекладі цього класичного твору. З'явилося ще одне свідоцтво пов'язаності української та європейської, зокрема австрійської, історії, яке вже стало фактом української культури. Окрема подяка літературній редакторці Віталії Станкевич. Посильну допомогу в тлумаченні термінології надавав і Автор. Можливим став цей переклад завдяки підтримці австрійського Наукового фонду (FWF). Ідею перекладу ще на стадії виникнення активно підтримали історики Гайко Гауманн (Базель) та Ярослав Грицак (Львів).

В оригінальному тексті власні імена подано так, як їх уживали в Габсбурзькій монархії. В українському перекладі використано їхні сучасні форми. Історичні та альтернативні форми подано в тексті за першого вживання в дужках в українській транслітерації. Звична в давній Австрії (само)назва українців – русини, рутенці – з огляду на її синонімічність із сучасною назвою вживається у тексті відповідно до сьогодні прийнятої норми. У джерельних додатках збережено мову оригіналу.

Святослав Пахолків
Львів, березень 2019 р.

³ Hillel J. Kieval, *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs, 1848–1918* by Gerald Stourzh, in: *The Journal of Modern History*, Vol. 64, No. 1 (Mar., 1992) 177–180.

Вступ

Головною політичною проблемою австрійської історії між 1848 та 1918 рр. вважають проблему національностей. Заклик до *рівних прав*, а отже, правопетензія, набуває з 1848 р. символічної ваги з погляду і природного, і державного права. Тогочасний постулат національної та мовної рівноправності відобразився на конфлікті національностей у Габсбурзькій монархії. На території австрійської Цисляйтанії ця рівноправність – хоч яким суперечливим був її зміст! – з 1867 р. становила конституційно захищене, в окремих коронних краях розширене правове благо. Її дотримувалися в державному управлінні й застосовували в судочинстві.

На початку революційного 1848 р., 11 березня, в Празі пролунав заклик встановити «цілковиту рівноправність» богемської (чеської) та німецької національностей¹. Уже в квітні з'явилося обґрунтування постулату рівноправності – лист Палацького до комітету п'ятдесяти Франкфуртського передпарламенту. «Властивою правовою та звичаєвою основою» австрійської цісарської держави, яку через «фатальну засліпленість» досі не визнавали та заперечували, Палацький називає «принцип цілковитої рівноправності та рівнозначущості всіх об'єднаних під її скіпетром націй та конфесій». Принцип рівноправності легітимують природним правом. «Право народів – це справжнє природне право, – пише Палацький, – жоден народ на землі не має права вимагати заради свого блага від свого сусіда жертвувати його благами, ніхто не зобов'язаний до самозречення чи самопожертви на користь свого сусіда. Природа не знає ані панівних, ані підпорядкованих народів»².

Під час Революції 1848–49 рр. династія поступово запровадила принцип національної рівноправності, частково під тиском револю-

¹ Materialien zur Sprachenfrage in Österreich, ed. Alfred Fischel (Brünn 1902) 48.

² Надруковано в: Franz Palacký, Österreichs Staatsidee (Prag 1866) 77–86, тит 83. Численні матеріали до контексту листа Палацького містить студія Jiří Kořalka, Prag–Frankfurt im Frühjahr 1848: Österreich zwischen Großdeutschtum und Austroslawismus; in: Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert, ed. Heinrich Lutz und Helmut Rumpler (=Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 9, Wien 1982) 117–139.

ційного національного руху, частково, про що йтиметься далі, як інструмент династичного державного інтересу в протистоянні з мадярами. 2 грудня 1848 р. під час сходження на трон цісар Франц Йосиф дає обіцянку оновити батьківщину «на основі рівноправності усіх народів». Три тижні по тому Франц Йосиф вже оголошує про побудову держави «на основі рівноправності та самовизначення народів»³. Неймовірно передбачення ідеї про право на національне самовизначення, яка запанувала через сім десятиліть. Звісно, у 1918 р. це вже була не рівноправність в державі національностей, а незалежність в національній державі, в якій проявилось право на самовизначення. Надто пізно, а тому безуспішно, цісар Карл у своєму маніфесті від 16 жовтня 1918 р. запропонував перетворити Австрію у федеративну державу «народів, де право на самовизначення народів стане основою нової імперії»⁴. Маніфести Франца Йосифа від грудня 1848 р. та Карла від жовтня 1918 р. означають початок і кінець епохи, головною характеристикою якої є надія та право на рівноправне співжиття у багатонаціональній державі.

Звісно, презентація себе як великодушної багатонаціональної держави була в передберезневій монархії і до 1848 р. Однією з «вдалих фундаментальних ідей австрійського державного управління, – писали в одній офіційній статті 1838 р., – є цілковита повага до кожної національності, яка творить інтегральну частину монархії»⁵. Вірність цьому принципіві проголошена і у двох відомих пізніх передберезневих творах графа Лео Туна. Ще до 1842 р. стверджували, що «взаємна повага індивідуальності народів» забезпечує збереження монархії, а вже наступного року у зв'язку із словацько-угорською мовною суперечкою Тун говорив про «однакову повагу» до кожної нації⁶. Письмово гарантовані права існували до 1848 р.⁷

³ Thronbesteigungsmanifest: Kaiserl. Patent vom 2. Dezember 1848 RGBl Nr. 1/1849; Manifest „An mein treues Sachsenvolk“ vom 21. Dezember 1848 RGBl. Nr. 44/1849.

⁴ Helmut Rumpler, Das Völkermanifest Kaiser Karls vom 16. Oktober 1918 (Wien 1966) 90. Про відоме винесення за дужки країв угорської корони тут не йдеться.

⁵ *Augsburger Allgemeine Zeitung*, außerordentliche Beilage vom 12. Dezember 1838, 2629.

⁶ Leo Graf Thun, Über den gegenwärtigen Stand der böhmischen Literatur und ihre Bedeutung (Prag 1842) 84; Idem, Die Stellung der Slowaken in Ungarn (Prag 1843) 62.

⁷ Pop. Ludwig Gumplowicz, Das Recht der Nationalitäten und Sprachen in Österreich-Ungarn (Innsbruck 1879) 195 стосовно наданих на Віденському конгресі гарантій «національних установ» для поляків.

1848 р. приніс нововведення. Йшлося вже не лише про «повагу до кожної нації» як розумну державну максиму і не про гарантії для певних націй та мов на основі станового державного права чи права народів – на перший план вийшла нова ідея загальної правопретензії на рівноправність усіх націй⁸. «Найбільше за всі часи починання, за яке бралися у мистецтві управління державою» – сказав Йозеф фон Етвеш (вже після революції) про старання держави, «яка століттями вибудовувалась довкола ядра історичного права», а тепер мала «створитися наново на основі рівноправності усіх націй»⁹. Вибухова сила та наслідки постулату про рівноправність національностей були справді надзвичайними. Далі буде викладено вісім міркувань щодо принципу рівноправності в австрійській історії між 1848 та 1918 рр., які є центральними у цій праці.

1. Саме в революційному 1848 р. стає зрозуміло, наскільки сильно ідея *рівноправних* народностей зазнала впливу Французької революції, передовсім гердерівських та романтичних уявлень про народ, націю, народність¹⁰. Національну рівноправність як нову маніфестацію тріади свобода – рівність – братерство проголосили на зібранні румунів у семигородському Блажі в середині травня 1848 р.,¹¹ а кілька тижнів по тому у маніфесті слов'янського конгресу в Празі до народів Європи¹². Ще одним свідченням цього є закріплення гарантій для народностей та їхніх мов в каталогах основних прав – у франкфуртській Паулюскірхе, а також у Відні / Кромержижі. Хорват Огнеслав Острожинські в жовтні 1848 р. вимагав, аби так само, як рівність перед законом

⁸ Понятійно-історична студія Отто Дана доводить те, що вимога «рівних політичних прав» чи власне «рівноправності» є характерною для революції 1848 р. новою версією старішого постулату рівності, що корінням сягає вчення про природне право та революції XVIII ст. Otto Dann, *Gleichheit und Gleichberechtigung. Das Gleichheitspostulat in der alteuropäischen Tradition und in Deutschland bis zum ausgehenden 19. Jahrhundert* (Berlin 1980) 201 *et sqq.*

⁹ N. N. [Josef Frh. von Eötvös], *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich* (Pest 1850) 72.

¹⁰ Пор. змістовна студія Holm Sundhausen, *Der Einfluß der Herderschen Ideen auf die Nationsbildung bei den Völkern der Habsburger Monarchie* (München 1973).

¹¹ Пор. нижче с. 26.

¹² J[an] P[etr] Jordan, *Aktenmäßiger Bericht über die Verhandlungen des ersten Slavenkongresses in Prag* (Prag 1848) 34–39. Численні вказівки на постулат рівноправності на Празькому конгресі у виданні Václav Žáček, *Slovanský Sjezd v Praze roku 1848* (Praha 1958), особл. 254, 371–374; а також Lawrence D. Orton, *The Prague Slav Congress of 1848* (=East European Monographs 46, New York 1978) 71.

прийшла на місце станом зумовлених привілеїв *ancien regime* (старого порядку), рівноправність націй замінила «національну аристократію» – окремі привілейовані нації, наприклад, привілейовані німецькі, мадярські чи італійські елементи в монархії¹³.

2. Скоро стало зрозуміло, що закликів до рівноправності відводила функція важеля для покращення становища недопривілейованих. Чи був цей заклик своєрідною зброєю народів, які часто через непорозуміння називають «безісторичними»?

Тут доцільний короткий екскурс. Зі схемою розподілу, яка надто довго впливала на старіші, але важливі праці про структуру Дунайської монархії, варто попрощатися. Йдеться про поділ націй, який запропонував Гегель, а Фридріх Енгельс полемічно спроектував на народи Дунайської монархії, народи «без власної історії» і ті, що «як носії прогресу ... активно впливали на історію». Носіями прогресу, а отже, й самої історії, Енгельс «серед усіх націй та наційок Австрії» вважав лише німців, мадярів, поляків, а також італійців, прирікаючи всіх решту на безісторичність¹⁴. Більше ніж через півстоліття Отто Бауер у своїй відомій студії про національне питання та соціал-демократію хоч і дистанціювався від Енгельсівської полеміки та історичних прогнозів, проте вдихнув нове життя в саме поняття «безісторичні народи», сприяв поширенню його значного впливу. До «безісторичних» Бауер зараховує ті нації, чия національна культура «в тому періоді, в якому носіями такої культури були лише панівні класи, не знала історії та не мала подальшого розвитку»¹⁵. Тут стає очевидною нестача історичної термінології, яка гідними бути «історичними» вважає лише певні процеси розвитку, а інші соціальні процеси, стани та цілі групи населення періодично виносить за дужки «історії». Навіть історики (Альфред Фішель, Йозеф Редліх, Гарольд Штайнакер, Роберт Канн), які жодним чином не були під впливом Гегеля та Маркса, й собі послуговувалися поділом на історичні та безісторичні народи¹⁶. Усі ці автори, з нюансами в деталях, різнять народи, які мають власні державно-правові інститути, можуть згадати «свою колишню незалежну

¹³ Пор. нижче с. 37–38, прим. 51.

¹⁴ Пор. розділ „Fridrich Engels' Theorie der 'geschichtslosen Nationen““ у книзі Ernst Hanisch, *Der kranke Mann an der Donau. Marx und Engels über Österreich* (Wien/München/Zürich 1978) 169–181, із покликаннями на давнішу літературу. Енгельс цитований за Marx/Engels, *Werke* (Berlin 1961 *et sqq.*), Bd. 6, 279 і 168.

¹⁵ Otto Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* (Wien 1907) 166.

¹⁶ Hanisch, *Der kranke Mann* 179.

державність» (Штайнакер), «мали незалежну національно-політичну історію» (Канн), і ті, в яких усього цього не було¹⁷. Такий погляд надто однобоко наголошує на важливості традиції станового державного права й недооцінює інші чинники, зокрема роль церкви та кліру як вартових національної ідентичності в періоди політичної і соціальної залежності – наприклад, у сербів, словаків, румунів чи русинів (українців)¹⁸. Навіть там, де йдеться про залежне селянське населення, що заледве виживало та стагнувало протягом тривалого часу, термін «безісторичні народи» – це *contradictio in adiecto*.

До наукової безвартісності цієї поняттєвої пари додається ще дещо: небезпечний потяг до зверхності деяких представників домінантних чи привілейованих націй, зверхності, яку просвітлені уми Бернард Больцано та Лео Тун завчасно розпізнали та безуспішно критикували¹⁹, і яка найчастіше виявлялася в браку готовності до вивчення мов менш привілейованих національностей²⁰. Роберт Канн заслужено бичував ту «мову національної зверхності», яку знаходив у строфах Фридриха Геббеля про «народи слуг»²¹.

Отже, поняттєву пару «історичні» та «безісторичні» народи потрібно відкласти *ad acta*. В соціо-економічній та політичній площині її треба замінити парою понять домінантні й не домінантні нації, в галузі права, конституції та управління – на привілейовані, недоприві-

¹⁷ Harold Steinacker, Die geschichtlichen Voraussetzungen des österreichischen Nationalitätenproblems und seine Entwicklung bis 1867; in: Das Nationalitätenrecht des alten Österreich, ed. von Karl Gottfried Hugelmann (Wien/Leipzig 1934) 42; пор. також 46 *et sqq.* Robert A. Kann, Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie, 2 Bde., (Graz/Köln 1964) Bd. 1, 55–56. до цього також Fran Zwitter, Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg (Belgrad 1960) 19–20.

¹⁸ Пор. напр., Emanuel Turczynski, Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung (Düsseldorf 1976), а також Emil Niederhauser, The Rise of Nationality in Eastern Europe (Budapest 1981) 94, 99–100, 309.

¹⁹ Bernard Bolzano, Über das Verhältnis der beiden Volksstämme in Böhmen [1816] (Wien 1849) 48. Thun, Stand der Böhmisches Literatur 46–47.

²⁰ Проте за наявної, переважно економічної, мотивації була й готовність до взаємного вивчення мов. Цікавий матеріал подає Helmut Paul Fielhauer, Kinder-„Wechsel“ und „Böhmisch-Lernen“. Sitte, Wirtschaft und Kulturvermittlung im früheren niederösterreichisch-tschechoslovakischen Grenzgebiet; in: Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 81 (Neue Serie 32) (1978) 115–148.

²¹ Robert A. Kann, Nationalitätenproblem und Nationalitätenrecht; in: Spectrum Austriae, ed. Otto Schulmeister (Wien² 1980) 127 про вірш Геббеля до короля Пруссії (1861).

лейовані та непривілейовані національності²². Такий розподіл варто застосовувати лише для специфічних ситуацій, які в епоху між 1848 та 1918 рр. постійно змінювались не лише під впливом демографічного, економічного та соціального розвитку, а й через різну політику союзів династії з окремими націями.

Повернімося до вихідного пункту цього міркування, постулат рівноправності був інструментом недопривілейованих національностей. Ще Аристотель вчив, що аргумент рівноправності – це аргумент слабших²³. Після досвіду Революції 1848–49 рр. Йозеф Етвеш, представник переможеного та позбавленого привілеїв народу, запитував, чи «рівноправності колись вимагав народ, який справді мав владу, перевагу чи хоча б справжню рівноправність». Відповідь його була похмура: «Всюди боротьба за рівноправність, а щойно її досягнуто, всюди прагнення панування, бо вже не треба жалітися на утиски»²⁴. Якщо принцип рівноправності з часто інструментально, адвокативно вживаного постулату певних національностей²⁵ чи політично мотивованих обіцянок Корони перетворювався на норму позитивного конституційного права, як це було в австрійській Цисляйтанії з 1867 до 1918 рр., то діяв переважно для захисту відповідних меншин²⁶.

3. Попри те, що ця студія досліджує процедуру застосування принципу рівноправності в законодавстві, управлінні та судочинстві давньої

²² Таке творення понять орієнтується на запропонований Мірославом Грохом розподіл на «панівні» та «утискувані» народи; Грох наголошує, що «утиски» він розуміє не в сенсі «переслідування», а як технічне, етично нейтральне поняття, як «нерівноцінне культурне чи політичне становище представників певної групи». Проте тут слід надати перевагу поняттям «недомінантні», «непривілейовані», оскільки поняття «утискувані» неминуче зачіпає емоційну сферу. Miroslav Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Ländern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen* (Prag 1968) 16–17.

²³ «Тому що рівності та справедливості завжди прагнуть слабші, сильніші про таке не дбають». Aristoteles, *Politik*, 6. Buch 1318b (цит. за виданням Olof Gigon, dtv München 1973).

²⁴ Eötvös, *Gleichberechtigung* 19.

²⁵ До чеської проблематики скоординувати «з постулатом природного права на національну рівноправність слов'ян» також «історичну програму чеського державного права», пор. Josef Kočí, *Der Austroslavismus und seine Rolle in der tschechischen Politik*; in: L'udovít Stúr und die slawische Wechselseitigkeit, ed. L'udovít Holotík (Bratislava/Wien/Köln/Graz 1969) 100.

²⁶ Пор. нижче, особливо с. 75 і наст., 114 і наст., 135–136, 177–186, 245–246, 248, 257–258.

Австрії, передовсім в австрійській Цисляйтанії після 1867 р., автор свідомий широкого контексту національних (включно з «національно-економічними»), націоналістичних, династичних і зовнішньо-політичних тенденцій та конфліктів. Із щойно названим діагнозом Етвеша перегукується нещодавнє твердження Їржі Кожалки: порівняльні дослідження націоналізму проілюстрували, «що притаманне всім сучасним націотворчим процесам в Європі ідеологічне відмежування від оточення, приписування великої історичної ролі, прищеплення усвідомлення своєї вищості відносно інших, особливо сусідніх, народів належить до найважливіших ознак усіх національних інтеграційних ідеологій»²⁷. На додачу, як ми нещодавно наголошували, «невизначена політична самосвідомість тих національностей, які сприймали себе частиною великої нації по іншій бік австрійського кордону»²⁸. Поступово в гру вступали іредентичні закордонні центри, про які влучно зауважував Роберт Канн: «політика вирішальних у питанні національностей іноземних сил була спрямована не на досягнення національних реформ, а на руйнування монархії»²⁹.

4. У цій книзі не йдеться про історію політичного концепту, це не ще одна студія про плани та теорії реформ у пізніх фазах Дунайської монархії, це дослідження закріплення та застосування принципу рівноправності в Конституції, законодавстві та державному управлінні давньої Австрії протягом певного історичного проміжку та на певній території. Зміни поняття Австрія в епоху між 1848 та 1918 рр. – Австрійська імперія як єдина монархія до 1867 р., Цисляйтанська Австрія із виключенням Угорщини від 1867 р.³⁰ – зумовлюють різний засяг роботи для періодів до та після 1867 р. Частина А, «Національна рів-

²⁷ Jiří Kořalka, *Deutschtum und Deutschnationalismus in Österreich vor 1918*; in: *Kärntens Volksabstimmung 1918*, ed. Helmut Rumpler (Klagenfurt 1981) 79.

²⁸ Hartmut Lehmann, Silke Lehmann, *Die Rolle des Nationalen in der Habsburgermonarchie*; in: *Das Zeitalter Kaiser Franz Josephs, 1. Teil: von der Revolution zur Gründerzeit 1848-1880*. Niederösterreichische Landesausstellung Schloß Grafenegg 1984 (=Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums Neue Folge 147, Wien 1984) 1. Band, 58–71, тут 64.

²⁹ Kann, *Nationalitätenproblem und Nationalitätenrecht* 126 (з особливою увагою до угорської проблематики).

³⁰ Pop. Erich Zöllner, *Perioden der Österreichischen Geschichte und Wandlungen des Österreich-Begriffs bis zum Ende der Habsburger-Monarchie*; in: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, ed. Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch, III/1 (Wien 1980) 29.

ноправність та зміна Конституції 1848–1867 рр.» стосується всієї Австрійської імперії, частини В, С, D, в яких розглянуто півстоліття між 1867 та 1918 рр., обмежуються представленими в райхсраті королівствами та краями – «Австрією», як незабаром почали називати їх в розмовній мові, і спершу спорадично, а потім щораз частіше цей термін стали вживати офіційно³¹.

Ще однією причиною обмеження Цисляйтанією в період між 1867 та 1918 рр. є те, що саме з 1867 р. в галузі національної та мовної рівноправності Австрія та Угорщина пішли різними шляхами. Тут варто повторити те, що я писав 1967 р., коли вперше (у формі нарису) зайнявся темою, якій присвячена ця книжка: мультинаціональна імперія Габсбургів в останні півстоліття свого існування складалася з двох держав із засадничо різними структурами. Угорщина була *національною державою* з національними меншинами (та з особливим статусом для визнаної «політичною нацією» Хорватії); Австрія – *державою національностей*, чия стаття Конституції про рівноправність народностей стала найчастіше згадуваною, найсуперечливішою та найбільш інтерпретованою статтею грудневої Конституції³².

В Угорщині, на відміну від Австрії, не було різниці між Конституцією в формальному сенсі (Основний закон держави) та звичайним законодавством. Тому не могло бути і закріпленого в Конституції каталогу громадянських прав (включаючи конституційне право на рівноправне збереження національності та мови). Не могло бути й процесів в Конституційному суді щодо порушень гарантованих Конституцією прав, що з 1867 р. було передбачено, а з часу заснування 1869 р. Найвищого імперського суду практикувалося в Австрії. Найвищий адміністративний суд в Австрії запланували також у 1867 р., запровадили в 1876 р., а в Угорщині ввели в дію на два десятиліття пізніше (1896), порівняно з Австрією можливості оскарження в ньому були значно

³¹ Хоча Угоду про Всесвітній Поштовий Союз від 1 червня 1878 р. укладала Австро-Угорщина, її підписали окремі представники Австрії та Угорщини, RGBL. Nr. 66, 1879; також зміни до Всесвітньої Поштової Угоди від 21 березня 1885, RGBL. Nr. 67, 1886. Укладену 5 березня 1902 р. Брюссельську Цукрову Конвенцію підписували уповноважені представники «Австро-Угорщини» окремо від «Австрії» та від «Угорщини», RGBL. Nr. 25 з 1903, так само Гаагську конвенцію з питань цивільного процесу від 17 липня 1905 р. RGBL. Nr. 6 1908.

³² Gerald Stourzh, Probleme des Nationalitätenrechtes in der Donaumonarchie 1867–1918; in: Donauraum – gestern, heute, morgen, ed. József Varga (Wien 1967) 129–146. Дивись також нижче с. 92–93.

вужчі та цілковито недоступні для окремих громадян³³. Попри слабкі місця в компетенції Імперського та Найвищого адміністративного судів,³⁴ правовий захист у публічному праві Австрії треба розглядати як одну з найбільш розвинутих правозахисних систем Європи до 1918 р. в галузі конституційного та адміністративного права³⁵. Право позиватися у Найвищому імперському суді через порушення гарантованих Конституцією політичних прав, включно з національними та мовними правами, не мало до Першої світової війни аналогів у Європі³⁶.

5. Ця студія досліджує національну та мовну рівноправність як правову засаду, тому вивчає *прикладну, функціональну* частину Конституції. Прикладна Конституція не означає саме лише законодавство, це передовсім управління. В одній службовій записці ц. к. міністерства юстиції зазначалося, що ст. 19 «накладає зобов'язання на установи супроти громадян, а не на громадян супроти установ»³⁷. З п'яти причин саме *управління*, а не законодавство ставало щораз важливішим для посилення засади рівноправності в ст. 19:

а) попри багаторазові (хоч і запізнілі) вимоги німецьких лібералів, не вступає у дію Відне законодавство райхсрату у Відні (за незначними винятками);

б) громадяни, групи громадян, об'єднання (особливо громади) все більше домагаються своїх прав у конкретних адміністративних процесах згідно зі ст. 19;

³³ Пор. нижче с. 208, прим. 35.

³⁴ Пор. нижче с. 72.

³⁵ Friedrich Lehne, Rechtsschutz im öffentlichen Recht: Staatsgerichtshof, Reichsgericht, Verwaltungsgerichtshof; in: Die Habsburgermonarchie 1848–1918 II (Wien 1975) 663–715. Численні неточні та оманливі дані про австрійську систему адміністративного права знаходимо у: Bruce M. Garver, The Young Czech Party 1874–1901 and the Emergence of a Multi-Party System (New Haven/London 1978) 36–37 і 44–45.

³⁶ Пор. огляд Erwin Melichar, Die Freiheitsrechte der Dezember-Verfassung 1867 und ihre Entwicklung in der reichsgerichtlichen Judikatur; in: Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht N. F. 16 (1966) 256–290. Меліхар констатує, що Верховний суд не розглядав права власності (ст. 5 Конституції про загальні права громадян) як політичного права. Тому слід скорегувати думку Едмунда Бернатціка, Edmund Bernatzik, Die österreichischen Verfassungsgesetze (Wien² 1911) 428, викладену в прим. 6, про те, що до політичних прав належать усі права, перелічені у розділі Конституції про загальні права громадян, яку я раніше поділяв (див. нижче стор. 72).

³⁷ Allgemeines Verwaltungs-Archiv Wien, Bestand Justiz III, Post-Nr. 386, Zl. 12996/824 aus 1905. Також порівняй нижче с. 155–156, 251–252.

в) після того, як запрацювали спершу Імперський, а за кілька років Найвищий адміністративний суди, в них потрапляє щоразу більше адміністративних справ, починає розвиватися судова практика щодо прав національностей та мов, яка, своєю чергою, впливає на правові погляди та на спосіб аргументації управлінських структур;

г) особливе значення має те, що в гарячій суперечці, чи ст. 19 є лише «законом-обіцячкою», чи ж правом прямої дії, обидва суди переважно приймають рішення на користь прямої дії принципу рівноправності. Передовсім утверджується думка, що навіть за *відсутності* в «народностей» правосуб'єктності та дієздатних органів громадяни як такі (фізичні чи юридичні особи) мають суб'єктивне право на дотримання ст. 19. На основі численних неопублікованих джерел у цій роботі буде показано, наскільки суперечливим було це питання навіть всередині названих найвищих судів. Відбувалися великі, хоч і не публічні, дебати, виносили суперечливі вироки, які за зачиненими дверима часто ставили під сумнів³⁸;

д) оскільки Корона дотримувалася політики приймати національно-політичні закони, де це було можливо (радіше в окремих коронних краях, а не у віденському райхсраті³⁹), запровадження таких законів деколи наштовхувалося на суперечливу адміністративну процедуру і вони врешті-решт опинялися в Найвищому адміністративному суді.

б. з двох причин систематичний виклад мовного та національного урівноправнення в законодавстві, управлінні та судовій практиці підкріплюється досить частими та докладними описами конкретних справ, передовсім з юридичної практики Імперського та Найвищого адміністративного судів – Верховний суд рідко займався вирішенням мовно-правових суперечок.

³⁸ Про полеміку на основі *de lege lata* пор. с. 78 і наст. З погляду природного права аргументував єпископ Венцель Фрінд. Мовні та національні права він тлумачив як права особи, оскільки національність, включаючи рідну мову, є властивістю індивідів. Wenzel Frind, *Das sprachliche und sprachlich-nationale Recht in polyglotten Staaten und Ländern mit besonderer Rücksichtnahme auf Österreich und Böhmen vom sittlichen Standpunkte aus beleuchtet* (Wien 1899) 142–143, 199, 217. В одній зі статей Фрінд пише, що бачить природні підстави суб'єктивного мовного права «навіть у даній Творцем спроможності говорити». Idem, *Das sittliche Recht auf den Gebrauch der Sprache*; in: *Die Kultur* 1 (1889/1900) 321–334, тут 322.

³⁹ Нові крайові та виборчі статuti в межах національних компромісів у Моравії 1905 та на Буковині 1910 рр. були прийняті не у віденському райхсраті, як про це пишуть Lehmann і Lehmann, *Die Rolle des Nationalen* 69, а в крайових сеймах (ляндтагах) у Брно та в Чернівцях.

По-перше, дослідження конкретних ситуацій чи навіть аналіз прикладів добре надаються для спростування поширеного хибного уявлення, що конституційна історія та історія управління – суха, «папєрова» матерія. Конкретні справи завжди стосуються дуже конкретних людей – окремих осіб, груп, офіційних чи неофіційних представників певних інтересів. До Імперського суду найчастіше позивалися через порушення національної та мовної рівноправності: збірник рішень Імперського суду містить 115 рішень за такими позовами, окрім того, є окремі позови щодо утисків в галузі прав національностей: на збори, товариства та виборче право⁴⁰. Боротьба національностей часто стосувалася дітей. Суперечки про мову викладання, боротьба за т. зв. національні школи та право запису окремих дітей в школу тієї чи тієї національності були справами, які найчастіше розглядали найвищі суди, а особливо Найвищий адміністративний суд. З 200 мовно- та національно-правових рішень Найвищого адміністративного суду між 1876 та 1918 рр. більше ніж три чверті стосувалися конфліктів в шкільній сфері; найбільша кількість цих справ, із значним відривом, – з Богемії та Моравії. Близько сімдесяти рішень були результатом спровокованих Моравським компромісом суперечок в шкільництві, які занурили Найвищий адміністративний суд у дуже важкі внутрішні консультації щодо визначення національної приналежності дітей шкільного віку та членів автономних шкільних установ⁴¹. У матеріалах найвищих судів, яких історики радо уникають через їхній юридичний стиль, на кожному кроці трапляються варті уваги соціально-історичні та біографічні сліди⁴².

⁴⁰ Найбільша кількість скарг була з Галичини та Богемії (приблизно по тридцять), одинадцять з Каринтії, вісім з Сілезії, шість з Далмації, по п'ять з Буковини, Моравії та Нижньої Австрії, по чотири зі Штирії, Трієсту, три з Істрії, дві з Крайни.

⁴¹ У Державному Центральному Архіві в Празі зберігається датований груднем 1910 р. протокол шестимісячних нарад адміністративного суду на 57 машинописних сторінках стосовно прийняття прецедентного рішення. У цьому протоколі йдеться про те, що через закріплене в моравському законодавстві про національний компроміс право кожного народу краю на його членів принцип вільного вибору школи батьками «значно звужується на користь національних товариств». Státní ústřední archiv Praha (SUA), Bestand Verwaltungsgerichtshof in Wien 1898–1918 (1919), Kart. 82, Zl. 6727/1910. Йдеться про оприлюднене у збірнику Budwinski (див. у бібліографії) за номером 7843/A рішення (скарга богемської [=чеської] місцевої шкільної ради в Угерське Градіште).

⁴² Наприклад, соціально-історичні аспекти боротьби за прийняття чеських дітей у німецькі школи в Моравії. Чеський радник двору адміністративного суду Фердинанд Пантоучек під час нарад щодо однієї скарги вважав, що вказана батьками

Історія конституції та управління, викладена як історія компетенцій, отримує з перспективи суперечливих прикладних норм додатковий вимір. Абстрактні категорії, наприклад, фундаментальна для історії давньоавстрійського управління різниця між державним та «автономним» управліннями,⁴³ раптом стають наочними, коли виявляється, наскільки сильніше конфлікт національностей був вкорінений в автономному, а не в державному управлінні!

Існує й друга причина, з якої було докладно розглянуто конкретні скарги до Імперського та Найвищого адміністративного судів. Попри численну кількість оглядів староавстрійського права про національності з юридичного боку, жоден із них не містив неопублікованих документів зі справ, а передовсім протоколи конфіденційних нарад найвищих судів⁴⁴.

Дослідження дискусії колегій та сенатів дає змогу по-новому побачити процес появи прикладного права національностей. В роботі вперше на основі джерел було задокументовано часто суперечливі, нерідко лише мінімальною більшістю утверджені правові тлумачення найвищих судів. Яким би захопливим та драматичним не було це ознайомлення, але не робитимемо далекоглядних висновків про мотиви окремих членів найвищих судів. Звісно, у багатьох випадках очевидно, що представники певних національностей у найвищих судах намагалися надавати аргументи на користь близьких їм національностей, але історик мусить відсторонитися від спокуси шукати за аргументами лише «інтереси».

7. Розгляд конфіденційних нарад Імперського та Найвищого адміністративного судів яскраво виявляє ще один аспект постулату про рівноправність. *Загальність* та *нечіткість* засади рівноправності націй зумовлювала особливі складнощі її застосування в судочинстві⁴⁵. З

національність дітей не може бути єдиновизначальною: «Часто батьки слідують бажанню працедавців, тобто останні таким чином приймали б рішення щодо національності дитини». SÚA Praha, як прим. 41 вище, с. 20 протоколу (15 жовтня 1910). Пор. нижче с. 227–228.

⁴³ До автономного управління пор. Gerhard Putschögl, Zur Geschichte der autonomen Landesverwaltung in den cisleitanischen Ländern der Habsburgermonarchie; in: Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs 13 (1981) 289–341.

⁴⁴ У 1934 р. Карл Готтфрід Гугельманн видав збірку праць, вона згадана у покликанні 17. А також мюнхенська юридична дисертація Dietmar Baier, Sprache und Recht im alten Österreich (München/Wien 1983). До цього пор. мою рецензію в: Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte 6 (1984) 193–195.

⁴⁵ Щодо застосовності в судочинстві загальних понять пор. Karl Korinek, Die Verfassungsgerichtsbarkeit im Gefüge der Staatsfunktionen; in: Veröffentlichungen

абстрактної природи принципу рівності впливає іманентна йому тенденція до радикалізації⁴⁶. Скептики неоднаразово цікавилися в австрійському Імперському суді, де межі правопретензії на рівноправність, якщо окремих громадян розглядати як уповноважених подавати скарги через порушення принципу рівноправності? Як виносити рішення, – цікавився 1889 р. член Імперського суду стосовно випадку в одній зі шкіл Каринтії, проблематика цього питання не втратила актуальності майже через сто років, – якщо в одній словенській громаді усі мешканці згідні з німецьким характером школи, крім *одного*? Треба вирішити на користь дотримання прав цієї єдиної особи й зобов'язати школу фінансувати відповідні організаційні заходи? Інший запитував, що б робив Імперський суд, якби один чи два словенці подали скарги через відмову відкривати словенські кафедри в університеті у Граці? Звісно, обидва скептики мусили погодитися, що оперують аргументами *ex absurdo*⁴⁷. Але такі дискусії відбувалися постійно.

8. У два останні десятиліття давньої Австрії на передній план вийшов постулат рівноправності у вигляді вимоги національної *автономії*. Тривалий час була поширена практика вимагати рівноправності для мов та позиватися до суду в разі утисків⁴⁸. З часом національності почали вимагати, щоб ними управляли та адміністрували представники їхніх національностей. До національного права як права мови додалося національне право як право автономії, а внаслідок цього –

der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtler 39 (Berlin 1981) 7–52, тут 27–30. На інтерес судової практики Імперського суду через «зумовлену його загальністю нечіткістю» тексту Конституції вказував Erwin Melichar, Die Rechtslage der Nationalitäten in Zisleithanien nach der Dezember-Verfassung 1867 im Lichte der Judikatur des Reichsgerichtes (1869–1918); in: Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867, bearb. von Anton Vantuch, ed. L'udovit Holotík (Bratislava 1971) 451–471, тут 452.

⁴⁶ Gerhard Leibholz, Die Gleichheit vor dem Gesetz (München/Berlin² 1959) 25.

⁴⁷ Скептиками були Йозеф Зуппан і Адольф Екснер, опонував їм Фрідріх Маасен. Протокол засідання Імперського суду від 15 жовтня 1889 р. AVA Wien. Йдеться про скаргу словенців з Санкт-Леонгарту муніципалітету Арнольдсштайн в Каринтії на утравістичний уклад школи в Санкт-Леонгарті. Пор. рішення Імперського суду в збірці Hue-Hugelmann Nr. 471.

⁴⁸ Особливо цікаву проблему становила спроба Буковини та Галичини поширити захист ст. 19 Конституції про загальні права громадян на їдиш. До цієї проблеми, а також до питання національно-правової класифікації єврейського населення див.: Gerald Stourzh, Galten die Juden als Nationalität Altösterreichs? (mit einem Quellenanhang. Dr. Max Diamant vor dem Reichsgericht in Wien, Oktober 1909); in: Anna M. Drabek, Mordechai Elliav, Gerald Stourzh, Prag–Czernowitz–Jerusalem (=Studia Judaica Austriaca 10, Eisenstadt 1984) 73–117.

право (і обов'язок) визначення національної приналежності. Народності все більше вимагали повноважень на прийняття рішень. Політик-младочех Йозеф Кайцль у 1898 р. в ляндртазі королівства Богемії вимагав, аби надалі закони приймали «лише на підставі узгодженого рішення обох народів»⁴⁹.

Слово автономія звучить добре; автономія як результат «узгодженого рішення обох народів» мало звучати ще краще. Моравський компроміс від 1905 р. пропонує повчальний приклад світлого й темного боків закону, який цілком офіційно вважали «узгодженою обома народами краю угодою». Звісно, деякі питання винесли з обговорення, страх перед використанням більшості голосів зменшився. Але було два ризиковані, малодосліджені наслідки.

Перший наслідок полягав у тому, що національна приналежність мешканців краю – до чеського чи до німецького «народу» – стала проблемою. Визначення національності працівників автономних шкільних установ і учнів (та їхніх батьків) ставило складні питання передовсім у шкільництві. Фрідріх Тецнер, член Найвищого адміністративного суду, докладав особливих зусиль, аби моравські місцеві шкільні ради розглядали як органи національного самоуправління, а отже, визнали їхні суб'єктивні права, що впливають з такого статусу шкільних рад⁵⁰. Водночас в Найвищому адміністративному суді були голоси і з чеського, і з німецького боку за визнання «національних переконань» як індикатора національної приналежності. Згодом Найвищий адміністративний суд прийняв рішення,⁵¹ яке значною мірою

⁴⁹ Промова від 21 січня 1898 р. надрукована в: Josef Kaizl, *Z mého života*, Dil III/1 (Praha 1914) 707. За переклад з чеської дякую пані старшій радниці, д-р Анні Марії Драбек. Найдокладніший чеський виклад принципу рівноправності є в: Ed. Koerner, *Národností a jazyková otázka v Předlitavsku*; in: *Česká politika*, Dil I, Red. Zdeněk V. Tobolka (Praha 1906) 340–469.

⁵⁰ Тецнер наголошував, що запровадження законом національних місцевих шкільних рад «з'явилося завдяки національному компромісові та створювало органи для реалізації національних прав». Протокол наради від 22 червня 1910, SÚA Praha, як у прим. 41. Так було прояснено залишене відкритим на с. 229 питання.

⁵¹ Радник двору Ярослав Срб вважав, що про того, хто мав входити в місцеву шкільну раду «як національний представник, мусить бути достеменно відомо, що він має чуття і серце до представляваної ним нації». Радник двору Йоган Гіллер-Шонаїх «дотримувався думки, що національно-індиферентні особи не придатні бути національними представниками в місцевих шкільних радах ... Центральним пунктом та основною ідеєю закону є те, що в місцеву шкільну

формулював чеський радник двору Ярослав Срб: воно допускало з метою виявлення приналежності до однієї з обох націй «залучити для оцінки такі дії з приватного, соціального та публічного життя, які виглядають переконливими та серйозними виявами національної приналежності». За ліквідації меж базованої на засадах рівноправності автономії обидвох національностей, це не віщувало нічого доброго.

Другим наслідком було те, що національна автономія в управлінні призводила до зростання ізоляції національностей – на це скаржився Рудольф фон Геррнітт, радник двору Найвищого адміністративного суду і знавець практики національного конфлікту⁵². «Протистояння» національностей автономія в кращому разі перетворювала на «співіснування», але не на їхню «спільність». Таке замикання в собі було ціною за захист перед майоризацією – центральним елементом, який теоретик Георг Єллінек та практик Вацлав Перек вважали найголовнішою передумовою життя в багатонаціональній державі⁵³, – відкритим залишається, чи вказував цей захист шлях до нового «усвідомлення Австрії» як багатонаціональної спільноти. Саме реалізація національної автономії, а передовсім визначення національної приналежності ставили нові питання до «проблеми австрійської держави та імперії», яку Йозеф Редліх у своїй великій праці, що дійшла лише до порогу конституційної ери, ще не зміг розглянути.

Аби відповідати постулатові про рівноправність, адміністративне право давньої Австрії задіяло протягом півстоліття з 1867 до 1918 рр. вражаючі ресурси. Проблема національностей, яку в останні десятиліття розглядали частково з ідейно-історичного, частково з економічного та соціально-історичного, частково з соціологічного погляду, відкривається історичу, який не лякається нюансів адміністративного права, цілою низкою не досліджених, не опрацьованих навіть істориками права джерел та значною кількістю нових пізнань. Цікавим для істо-

управу можуть входити лише ті особи, які можуть підтвердити, що вони національно орієнтовані». SÚA Praha, Bestand Verwaltungsgerichtshof in Wien, Kart. 85, Zl. 11.019, Наради з грудня 1910 р. стосовно скарги міської громади Тршебич; висновок, який переважно керується позицією Срба в: Sammlung Budwinski Nr. 7846/A. Дивися також нижче с. 226–227.

⁵² Пор. нижче с. 255–256. Геррнітт був референтом численних моравських шкільних справ, проте не зміг донести свої застереження щодо мовного критерію у визначенні національності та неодноразово залишався в меншості. Пор. джерела вище у покликанні 41.

⁵³ Georg Jellinek, Das Recht der Minoritäten (Wien 1898) 29–30.

рика є й те, писав Едмунд Бернатцік у 1911 р., що без заглиблення в адміністративно-правові деталі неможливо «створити собі картину властиво найважливішої основи наших публічних установ, а саме ставлення націй одна до одної»⁵⁴.

⁵⁴ Bernatzik, Verfassungsgesetze S. V–VI.

А. Національна рівноправність та конституційні зміни 1848–1867 років

1. Постулат рівноправності та конституційний рух 1848–1849 років

В історичному розвитку нашого часу, як вважав Палацький у Кромержиському райхстазі, з'явився принцип, який 1848 р. «увійшов в історію Австрії»: рівноправність націй¹. Вимога «цілковитої рівноправності» богемської та німецької національності з'явилася ще на початку революційного конституційного руху, а саме 11 березня 1848 р. на перших Венцельсбадських зборах у Празі². У т. зв. першій петиції мешканців Праги до цісаря Фердинанда, яку 20 березня 1848 р. передали міністр-президентові графові Францу Антону Коловрату, йшлося: «Не лише терпимість, а визнане та гарантоване законом зрівняння в правах обидвох націй» змогло б наново обґрунтувати та закріпити велич Богемії³ – цими словами в історію Габсбурзької монархії увійшов постулат, який від революційного 1848 р. і до розпаду монархії у 1918 р. не сходив з порядку денного австрійської політики.

Відповіді Відня на першу петицію не цілком задовольняли її авторів, тому в останні дні березня вони подали другу Празьку петицію, в якій вимагали «цілковитого зрівняння богемської та німецької національностей в усіх навчальних та адміністративних справах». Оскільки таке «цілковите зрівняння», попри запевнення Фердинанда вповні застосовувати Крайовий статут від 1627 р., забезпечувалось недостатньо, то гарантувати його, на думку авторів, може лише «нова

¹ В конституційній комісії райхстагу в Кромержижі 23 січня 1849. *Protokolle des Verfassungs-Ausschusses im Österreichischen Reichstage 1848–1849*, ed. Anton Springer (Leipzig 1885) 26.

² *Materialien zur Sprachenfrage in Österreich*, ed. Alfred Fischel (Brünn 1902) 48.

³ *Ibid.*, 49.

конституція» для богемських земель⁴. В поясненнях, які у Відні на початку квітня додала до петиції друга пражька депутація, було наголошено, що для Богемії неодмінно треба встановити «*засаду рівних прав*», яку б гарантувало передовсім «відповідне запровадження національного шкільництва та виховання». Наступною вимогою пражьких делегатів був «державний принцип» для Богемії та країв богемської корони: для *усіх* країв австрійської цісарської держави, в яких разом живуть слов'яни та німці, конче необхідний цісарський маніфест із таким змістом: «Що Його ц. к. Величність» приймає та гарантує «рівноправність націй та мов усіх народів в усіх галузях державного управління та публічного навчання як державний принцип»⁵.

Так уперше було чітко висловлено той конституційний принцип мовної та національної рівноправності, що – виходячи за межі коронного краю чи історичної групи країв – мав бути закріплений в Кромержизькому проекті, у Березневій конституції 1849 р. та передовсім у ст. 19 Конституції про загальні права громадян від 1867 [в оригіналі помилково 1877] р. Прагнення взаємної поваги національностей, порядку в стосунках між ними на основі принципу «свобода, рівність, братерство»⁶ незабаром з'явилося і в інших коронних краях та серед представників різних національностей; поширювалися й заклики до рівноцінного становища, або до рівноправності⁷. Все ж зауважимо, що

⁴ Ibid., 51–52. Німецька та чеська версії петиції з підписами надруковані у Friedrich Prinz, Prag und Wien 1848. Probleme der nationalen und sozialen Revolution im Spiegel der Wiener Ministerratsprotokolle (=Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 21, München 1968) 109–114.

⁵ Fischel, Materialien 53 (курсив мій).

⁶ Пор. наприклад, клопотання до цісаря від семигородських румунів, прийняте на зборах румунів Блажу 15 травня 1848; Текст Eugen Brode, Die rumänische Frage in Siebenbürgen und Ungarn (Berlin 1895) 163.

⁷ Один із перших у Моравії: пор. Antrag des Landstandes Peter von Chlumecky vom 5. April 1848, in: Fischel, Materialien 217–218, також пор. резолюцію словацьких національних зборів від 10 травня 1848 р. в Ліптовському Мікулаші: Ludwig von Gogolák, Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes II: Die slowakische nationale Frage in der Reformepoche Ungarns 1790–1848 (=Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 21, München 1969) 264; у Хорватії «захист та рівноправність усіх національностей і мов» в одному із звернень хорватсько-словенської Крайової ради від 21 червня 1848 р. позначали як «найсправедливішу річ»: Aktenstücke zur Geschichte des Kroatisch-Slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung vom Jahre 1848, ed. Stephan Pejaković (Wien 1861) 93.

перші вимоги «цілковитої рівноправності», визнання рівноправності «державним принципом» таки висували з Праги; Чеські національні прагнення березня–квітня 1848 р. спершу в Богемії, а незабаром і в Моравії стоять біля витоків того постулату рівноправності, який протягом семи десятиліть накладав свій відбиток на проблему національностей в Дунайській монархії, особливо в краях Цисляйтанії⁸. «Цілковита рівноправність», «найцілковитіша рівноцінність становища» – саме загальним, абстрактним формулюванням пояснювали потенційну радикальність цього постулату. Рівноправність, як закликав до поміркованості голос патріота великої Австрії, це «термін не дійсності, а можливості»⁹. Проте саме в шансі постулювати щоразу нові можливості національної та мовної рівноправності треба бачити таємницю надзвичайної пробивної сили, яка була притаманна гаслу рівноправності народів до 1918 р.

Розвиток в Богемії змусив цісаря та його уряд вперше визнати «цілковиту рівність» двох мов та двох національностей. У відповідь на вже названу другу пражську петицію, яку підтримали менш відомим, але дуже примітним зверненням представники богемської аристократії¹⁰, 8 квітня 1848 р. з'явився той відомий власноручний цісарський лист, який Палацький, як вважають, назвав «богемською хартією». У першому пункті йшлося: «Богемська національність повинна через цілковиту рівність богемської мови з німецькою в усіх галузях державного управління та публічного навчання вважатися засадничою»¹¹. Це стилістично дивне формулювання можна пояснити безпосередніми обставинами написання цього власноручного листа. Відіслана з Праги до Відня делегація прохачів, а особливо д-р Алоїс Православ Троян,

⁸ Поп. Josef Alexander Freiherr von Helfert, *Die sprachliche Gleichberechtigung in der Schule und deren verfassungsmäßige Behandlung* (Prag 1861) 3; Josef Redlich, *Das österreichische Staats- und Reichsproblem. Geschichtliche Darstellung der inneren Politik der habsburgischen Monarchie von 1848 bis zum Untergang des Reiches I/1* (Leipzig 1920) 106 et sqq.

⁹ Helfert, *Gleichberechtigung* 6 (в оригіналі розрядкою).

¹⁰ Підписано 11 присутніми у Відні богемськими становими представниками та передано цісарю 2 квітня 1848 р.: «підписані станові представники» завжди вважали неприйнятним те, «що чеська національність в Богемії насправді не зрівняна в правах з німецькою національністю». Надруковано в: Karl Hugelmann, *Die österreichischen Landtage im Jahre 1848, III. Teil*; in: *Archiv für österreichische Geschichte* 115/1 (1940) 13–15.

¹¹ Текст серед іншого у: Prinz, *Prag und Wien* 115–117; цитування в Redlich, *Staats- und Reichsproblem I/1* 112 помилкове.

зіграла у його появі провідну роль¹²; текст листа віддзеркалює петиції, які спровокували його появу¹³. В іншому зобов'язанні цього власноручного листа (пункт 9) стверджувалося, що «відтепер» у Богемії «в усіх публічних установах та судах» мають право працювати лише ті особи, «які володіють обома крайовими мовами». З погляду чеської сторони, власноручний лист мав силу закону – правовий погляд, до якого через півстоліття, у 1898 р., своїм суперечливим рішенням приєднався Верховний суд¹⁴. Через широкі та загальні зобов'язання власноручного листа від 8 квітня 1848 р. в богемських землях розпалилася мовна суперечка, яка тривала аж до розпаду Дунайської монархії¹⁵.

«Богемська хартія» стала теж вихідним пунктом для наступних документальних підтверджень прав на мовну та національну рівноправність, які виходили за межі Богемії. Вона дала поштовх для першого закріплення положень про захист прав національностей у німецьких конституційних консультаціях у Франкфурті. Франц фон Зоммаруга, один із двох австрійських представників у комісії довірених осіб Бундестагу в Франкфурті¹⁶, вимагав 15 квітня 1848 р., «зважаючи на слов'янські народи», не вживати слів «національна єдність Німеччини», а говорити натомість «єдність Німеччини»¹⁷. 21 квітня він подав про-

¹² Prinz, Prag und Wien 24. Karel Kazbunda, *České hnutí roku 1848* (Praha 1929) 99 et sqq. містить докладний аналіз виникнення тексту, на с. 100 подано факсиміле написаного рукою Трояна проекту (німецькою мовою) з правками з боку уряду (радник двору Йозеф Клецанскі та Піллерсдорф); з яких випливає, що формулювання Трояна «богемська нація *гарантована як Конституція*», Клецанскі виправив на послаблене «богемська нація повинна *вважатися засадою*». За переклад з чеської дуже дякую науковій радниці д-р Анні Марії Драбек.

¹³ Особливо послання богемської аристократії (див. вище прим. 10); У ньому цісаря прохали висловитися щодо «принципу та основи» обговорюваних змін до богемської Конституції, «щоби чеська нація цілковито урівнялась у правах з німецькою нацією загалом, а особливо в освіті та в публічному управлінні Богемії».

¹⁴ Пор. нижче с. 171.

¹⁵ Prinz, Prag und Wien 25.

¹⁶ Зоммаруга, син міністра освіти та юстиції уряду Піллерсдорфа, був представником Антона фон Шмерлінга в цій т. зв. комісії сімнадцяти.

¹⁷ *Aktenstücke und Aufzeichnungen zur Geschichte der Frankfurter Nationalversammlung aus dem Nachlaß von Johann Gustav Droysen*, ed. Rudolf Hübner (Berlin/Leipzig 1924) 50. До цього та наступного докладніше: Gerald Stourzh, *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten und die österreichische Dezember-Verfassung von 1867*; *Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867*; in: *Vorgeschichte und Wirkungen*, ed. Peter Berger (Wien/München 1967) 186–218, тут 189–190.

позицію, аби «самобутній розвиток ненімецьких народів стосовно права на навчання та публічне врядування» гарантувався як засадниче право. Як повідомляє Йоган Густав Дройзен, своє подання стосовно цього Зоммаруга коментував так: «висловлювання дуже далекосяжне; але це було подано в петиції і затверджено цісарем!»¹⁸. Це чітка вказівка на празькі петиції та цісарський власноручний лист від 8 квітня. Прийнята 25 квітня кінцева редакція подання Зоммаруги гарантувала «свободу самобутнього розвитку, зокрема теж і ненімецьких народів через *рівноправність їхньої мови* в галузі навчання та внутрішнього управління»¹⁹. Цей текст – виразна первинна форма «протокольної декларації» франкфуртських національних зборів від 31 травня 1848 р. Того дня, коли в Празі відкрився Слов'янський конгрес, збори в Паулюскірхе, звернувши погляди на Прагу, проголосили, «що вони повною мірою визнають право ненімецьких народів на землях Німецького союзу безперешкодно йти шляхом свого самобутнього розвитку та втішатися рівноправністю їхніх мов у церковних справах, освіті, літературі, внутрішньому управлінні та правосудді, всюди, доки сягають їхні території...». Резолюція від 31 травня проклала шлях статті про захист національностей в «Основних правах німецького народу», яка хоча й була відредагована вже в червні 1848 р., але отримала підтримку пленуму Національних зборів щойно в лютому 1849 р., і увійшла як §188 у прийнятту 28 березня 1849 р. Конституцію Німецького Райху, яка ніколи так і не вступила в силу²⁰.

25 квітня 1848 р. в Австрії була оприлюднена «Конституційна грамота австрійської цісарської держави», т. зв. Піллерсдорфська конституція. Вона містила положення (§4) про те, що усім народам «гарантована

¹⁸ Droysen, Aktenstücke 78.

¹⁹ §25 lit. s) так званого «проекту комісії сімнадцяти» – Конституції Німецького Райху: Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte, ed. Ernst Rudolf Huber I (Stuttgart 1961) 290 (курсив мій).

²⁰ Декларація від 31 травня 1848 р. в: Stenographischer Bericht über die verhandlungen der deutschen constituierenden Nationalversammlung zu Frankfurt am Main, ed. Franz Wigard I (Frankfurt 1848) 183–184. Основою резолюції було клопотання депутата з Штирії Тітуса Марека (Ibid., 118), проте її текст спирається на проект сімнадцяти. §188 Конституції каже: «Ненімецькомовним народностям Німеччини гарантований самобутній розвиток, а саме рівноправність їхніх мов в межах їхніх територій у церковних справах, освіті, внутрішньому управлінні та судочинстві». Huber, Dokumente I 323.

недоторканність їхньої національності та мови»²¹. Тобто гарантувалося більше, аніж просто захист мов. Огляд обіцянок та гарантій Богемської хартії, Франкфуртської Паулюскірхе, Пільерсдорфської конституції ставить питання про значення термінів «національність», «народ», «народність», «самобутність», «народний». Панувала неоднорідність термінів, чіткого розмежування між ними не було. Активіст 1848 р. міг прочитати у державному лексиконі Роттека-Велькера про терміни «народ» і «народність». Народ, так писали в ньому, це не просто маса людей, «яка має спільне походження, мову, звичаї та таке інше». Народом ця маса стає лише тоді, «коли стосовно інших людей сприймає та визнає себе як єдність та замкнуту цілість». Народність же визначається як «втілення того, на чому ґрунтується це почуття та усвідомлення виключної єдності»²². Для того, щоб говорити про народ та народність, мали зустрітися суб'єктивні та об'єктивні чинники: «походження, мова, звичаї і тому подібне», й поєднатися з почуттям та усвідомленням творення єдності. Цьому поняттю народності відповідала вимога Зоммаругі базового права «ненімецьких народів на самобутній розвиток», а також визнання зборами в Паулюскірхе права ненімецьких народів «безперешкодно йти шляхом свого самобутнього розвитку». У мовному вжитку революційного року термін народність позначався на носіях самобутнього розвитку, на народах: Антон Шпрінгер говорив про «найрізноманітніші народності в Австрії»²³. Розглянемо уважно дві важливі розбіжності у мовному

²¹ Текст Конституції в: Die Österreichischen Verfassungsgesetze mit Erläuterungen, ed. Edmund Bernatzik (Wien, 2. sehr vermehrte Aufl. 1911) 104. «Недоторканність» означала все ж менше, аніж «цілковита рівність становища», яка була визнана за Богемією 8 квітня. Очевидно, «недоторканність» була найменшим спільним знаменником, який узгоджувався з переконанням Пільерсдорфа про різність культур та рівнів освіченості окремих країв та народів. Пор. Friedrich Walter, Die österreichische Zentralverwaltung III/1: Die Geschichte der Ministerien Kolowrat, Ficquelmont, Pillersdorf, Wessenberg-Dobhoff und Schwarzenberg (=Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 49, Wien 1964) 44.

²² Стаття „Volk, Volksthum“ (K. H. Hofmann): Staats-Lexikon oder Encyclopädie der Staatswissenschaften, ed. Carl von Rotteck und Carl Welcker XV (Altona 1843) 727.

²³ Зі статті Шпрінгера у виданні *Bohemia* від 9 листопада 1848 р., цитовано в блискучій монографії Peter Burian, Die Nationalitäten in „Cisleitanien“ und das Wahlrecht der Märzrevolution 1848/49 (=Veröffentlichungen der Arbeitsgemeinschaft Ost 2, Graz/Köln 1962) 47. Пор. також мовні дебати у віденському райхстазі 11 вересня 1848 р., де серед іншого говорилося про богемську, рутенську [українську] та волоську народність. У них було чітко окреслено синонімічне використання слів національність та народність: Verhandlungen des österreichischen Reichstages nach der stenographischen Aufnahme II (Wien o. J.) 321 (депутат Боррош).

вжитку, які, хоч і не постійно, але часто трапляються. Слово «народ» може мати два значення – мовно-культурна єдність, або державна єдність. Там, де дві ці єдності не перекривалися – що особливо стосувалося Габсбурзької монархії – для поняття народ в мовно-культурному (та етнічному) значенні вживали слова «плем'я», «народність» та «національність». На противагу цьому, слова «народ» та «нація» вживали в значенні «державний народ», «державна нація». Влучним прикладом може бути вітальне слово найстаршого депутата установчого райхстагу у Відні; «благородний та великий народ, хоча й складається з багатьох національностей», з надією дивиться на райхстаг²⁴. Друга розбіжність стосується поняття «національність». Це слово вживали і як синонім до народності, і як позначення властивості чи властивостей, притаманних якійсь народності. У першому сенсі Венцельсбадська петиція містить «зрівняння національностей»; в другому сенсі Піллерсдорфська конституція гарантує народностям недоторканність «їхньої національності та мови».

Наскільки нечіткими були поняття народ, народність, національність та як вони коливалися між локально-державними та мовно-етнічними підходами, чітко видно на прикладі маловідомих дебатів моравського лянктагу в серпні 1848 р. Проти звернення щодо гарантування кожній народності краю недоторканності її національності виступив один із депутатів з аргументом, що національність – це «втілення усіх взаємин та стосунків корінних мешканців до батьківщини», та стосується їхньої мови, звичаїв та традицій. «У цьому сенсі в Моравії є лише одна національність, одна народність, моравська, яка лише мовно ділиться на дві частини: німецьку та слов'янську». Інший депутат вважав, що хоч в Моравії і є лише один народ: «але він поділяється на дві народності – німецьку та слов'янську; не лише мова, але також і звичаї, звички, традиції та навіть одяг у них різні». З тенет забуття заслуговує бути звільненим і «вичерпне поняття національності», яке запропонував депутат ріттер фон Лямінет: національність стосується не лише мови, «але й переконань, почуттів та всіх стосунків людей». Тому він порівнював «національність з кущем квітів, і мова – лише одна його квітка!»²⁵. Врешті, дотримуючись пропозиції

²⁴ Ibid. I 1 (проф. Кудлер, перше підготовче засідання 10 липня 1848 р.)

²⁵ Протокол засідання лянктагу від 14 серпня 1848 р.: Mährisches Landtagsblatt, enthaltend die Verhandlungen des Mährischen Landtags in den Sitzungen vom 31. Mai 1848 bis 24. Jänner 1849 (Brünn 1849) 217–219 (=Landtagsblatt Nr. 28 vom 16. September 1848); Особливо слова депутатів Штрогаля та д-ра Юдекса.

Лямінета, ляндтаґ прийняв як статтю Конституції: «слов'янській та німецькій народностям краю гарантована недоторканність їхньої національності та рівність у правах»²⁶.

У серпні 1848 р. ляндтаґ Штирії прийняв проект Конституції з цілим розділом «Основні права штирійського народу». «Штирійцям німецької та словенської народностей» чітко гарантувалася «рівноправність їхніх національностей»²⁷. Широкі права планували надати і для використання словенської мови у зносинах сторін з ляндтаґом та крайовими установами²⁸. Важче було з питанням мови зносити у планованому окрузі Нижня Штирія, до якого, окрім округу Целе, мали увійти й частини округів Грац та Марбург, де мешкали словенці. Врешті рішення передали Окружній раді – керівному органу округу²⁹.

Того ж місяця за закріплення основних прав національностей у Конституції взявся й австрійський установчий райхстаґ, що зібрався у Відні. На початку серпня із тридцятьох осіб утворилася конституційна комісія, яка передала роботу над каталогом базових прав комітетові трьох. Вже 18 серпня Франц Л. Ріґер від імені групи трьох надав конституційній комісії «Проект про загальні права людини» з 32 параграфами. Одна із статей (§20) була присвячена захистові національності та мови:

Право на захист національності загалом і національної мови зокрема є недоторканне та гарантоване державою. Кожен має право звертатися у своїх справах у відповідні органи своєю мовою, якщо вона є крайовою, та нею ж отримувати відповіді. Докладніші положення про поведінку органів влади у таких випадках будуть нормовані ок-

²⁶ §5 остаточного проекту Конституції, Karl Hugelmann, Landtage III 190. До чесько-моравської ситуації інформативно Aloys Šembera, Über die Gleichstellung der beiden Landessprachen in Mähren (Brünn 1848).

²⁷ Karl Hugelmann, Landtage I; in: Archiv für österreichische Geschichte 111/1 (1929) 462. §3 проекту Конституції: «Штирійцям німецької та словенської народності гарантовано: рівність становища їхніх націй, рівність усіх перед законом, особиста свобода та свобода совісті, право на петиції і право на збори та створення товариств, свобода слова та преси, право на створення та утримання фольксеру, а також усі інші права, які гарантує Конституція австрійської держави усім громадянам». Незаслужено забутий текст вартий почесного місця в історії загальних прав Австрії!

²⁸ Ibid., 463 (§12): Попри те, що мовою ляндтаґу та діловою мовою установ була німецька, приватні подання могли писатися і «словенською мовою та нею ж мусили й залагоджуватися».

²⁹ Ibid., 398 і 473 (§83).

ремими законами. При заснуванні шкіл та вищих навчальних закладів треба рівною мірою зважати на законні права крайових мов³⁰.

Проект Рігера мав два зразки: §4 Піллерсдорфської конституції та рішення про захист національностей Франкфуртських Національних зборів. З Паулюскірхе Рігер перейняв ідею закріплення захисту національностей в каталозі основних прав – як це, до речі, й сталося під час консультацій штирійського ляндтагу. З першого речення проекту Рігера стає зрозуміло, що зразком була Піллерсдорфська конституція. Проте думка про рівноправність безпосередньо з'являється щойно в останньому реченні, а саме в постулаті про «рівно справедливе» ставлення до крайових мов. Зауважимо, що Рігер говорить раз про «загальноприйнятую мову краю», раз – про «крайову мову». В наступні десятиліття питання про дійсну або позірну різницю між цими двома позначеннями викликало запеклі дискусії. Рігер, чеський юрист з Богемії, звісно, знав тогочасний т. зв. Йосифінський загальний порядок судочинства від 1781 р., який приписував використання в суді «звичної мови краю»; з іншого боку, в різноманітних службових інструкціях в революційному 1848 р. у зв'язку із принципом рівності мов говорилося про «крайову мову». Траплялися й змішані форми; на мою думку, ще не можливо довести свідому чи навіть загально визнану диференціацію між «звичною мовою краю» та «крайовою мовою»³¹.

У наступні тижні в конституційній комісії віденського райхстагу тривали консультації щодо проекту Конституції, який подав Рігер. Унаслідок цих дебатів статтю про національності було дуже модифіковано і спрощено; на жаль, нам бракує відповідних протоколів. Новий текст, наданий райхстагові на початку жовтня, був таким (вже як §21 проекту Основного закону):

Кожна народність має недоторканне право на захист і плекання своєї національності загалом та своєї мови зокрема.

³⁰ Alfred Fischel, Die Protokolle des Verfassungsausschusses über die Grundrechte (Wien/Leipzig 1912) XI et sqq.; також Stourzh, Gleichberechtigung und Dezember-Verfassung 192–193.

³¹ Численні підтвердження в: Das Österreichische Sprachenrecht, ed. Alfred Fischel (Brünn² 1910); цю збірку, як широко розповсюджено, цитують без подання сторінок, а лише за номерами окремих джерел; дуже важливо брати до уваги використовуване тут значно розширене та доповнене друге видання. Пор. особливо номери 45, 151, 172, 173, 173а, 179, тут змішана форма «звичними у тій частині краю, про яку йдеться, крайовими мовами».

Рівноправність усіх загальноприйнятих мов краю в школі, установах та в публічному житті гарантується державою³².

У вересні 1848 р. вперше з'явилися ті формулювання, які з незначними змінами та деякими доповненнями увійшли 1867 р. в Основний закон держави про загальні права громадян як його відома ст. 19, і були з 1867 по 1918 рр. тим положенням «Грудневої конституції», на яке найбільше покликалися.

Райхстаг вирішив обговорити основні права у межах його дев'яти відділів; відбулося це щойно після зумовленого Віденською Жовтневою революцією переїзду до Кромержижа у листопаді. Збереглися лише уривки тогочасних дискусій, а серед них пропозиція про те, що до гарантії національних мов треба додати й національний шрифт, і не лише на користь тих слов'янських націй, які послуговуються кириличною абеткою, але й щоб відмінити приписи про недійсність документів, написаних гебрейським шрифтом³³. У грудні 1848 р. конституційна комісія провела друге читання основних прав. Тут виявилось, що постулат про національну рівноправність вийшов поза межі захисту мов. Вельштиролець Турко наголошував, що рівноправність мов наявна в школах, установах та публічному житті, але матеріально Вельштироль залежний від Дойчтироля. Він клопотав про додаток: «не може існувати жодного переважного національного права». Проте ані додаток Турко, ані варіант, який запропонував представник Істрії Гор'юп – «жодній національності не надається політичної переваги над іншою національністю» – не здобули підтримки більшості. Конституційна комісія схвалила, натомість, формулу, яку запропонував пізніший міністр внутрішніх справ Ляссер: «усі народності монархії є рівноправними»³⁴. Отже, текст §21, прийнятий конституційною комісією 17 грудня 1848 р. і не змінюваний райхстагом аж до його ліквідації, був таким:

Усі народності монархії є рівноправними. Кожна народність має недоторканне право на захист та плекання своєї національності загалом та своєї мови зокрема.

Рівноправність усіх загальноприйнятих крайових мов у школі, установах та в публічному житті гарантує держава³⁵.

³² Fischel, Protokolle 185.

³³ Ibid., XIX.

³⁴ Ibid., 149–152 (засідання від 17 грудня 1848 р.).

³⁵ Текст, включно з не підтриманим більшістю поданням Гор'юпа та іменами переважно ненімецьких депутатів, які за нього голосували Ibid., 195, а також в: Bernatzik, Verfassungsgesetze 142.

Райхстаг в Кромержижі не просто створював проект каталогу «Основних прав австрійського народу», як вони остаточно називалися. Кромержизький проект Конституції передбачав створення нового найвищого Імперського суду, склад якого мав враховувати федералістичні та національно-політичні аспекти³⁶. «Позови про порушення конституційних прав службовими діями державних службовців» мав, як єдина інстанція, розглядати лише найвищий Імперський суд³⁷. Так, в Австрії вперше було передбачено процедуру, яка мала уможливити судові позови через порушення конституційних прав, включно з основними правами національностей та мов. І хоча ця процедура, як і вся Кромержизька конституція, ніколи не вступила в дію, вона заслуговує на увагу як попередниця закріпленої з 1867 р. процедури оскарження перед Імперським судом³⁸.

Ми не відображатимемо тут боротьби національностей за їхнє місце в конституційному процесі творення нової Австрії, що точилася у Кромержизькому райхстазі³⁹. Побоювання утисків з боку більших національних груп, прагнення зберегти, а чи й примножити національні активи, проглядаються як мотиви пропозицій наново конституювати Австрію на основі етнічно-національних чи історично сформованих одиниць. Найважливішими елементами угоди, компромісу були розмежовані «з якнайбільшим врахуванням національності» округи, вбудовані у структуру історичних країв⁴⁰. Іншим важливим елементом угоди мала стати одна з двох палат майбутнього райхстагу – палата країв. Палата країв мала, хоча це й не цілком відображено у її назві, складатися з представників ляндтагів та крайстагів, а отже, відображати збалансоване співвідношення інтересів більшості та захист меншин⁴¹. Обговорюваний чеською стороною наступний інструмент для

³⁶ §139 Кромержизького проекту конституції; Bernatzik, Verfassungsgesetze 129.

³⁷ Ibid., §140.

³⁸ Див. нижче с. 72.

³⁹ З наявних аналітичних робіт згадаємо: Redlich, Staats- und Reichsproblem I/1 221–323, а також з численними покликаннями на інші джерела Robert A. Kann, Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918, 2 Bde. (=Veröffentlichungen der Arbeitsgemeinschaft Ost 4 und 5, Graz/Köln² 1964), тут II 29–45.

⁴⁰ §3 Кромержизького проекту конституції; Bernatzik, Verfassungsgesetze 116.

⁴¹ Поп. Gerald Stourzh, Die Entwicklung der ersten Kammer in der österreichischen Verfassung mit besonderer Berücksichtigung der Zeit von 1848 bis 1861, phil. Diss. (Wien 1951) 103–148.

захисту національних меншин у краях – створення національних курій в ляндратах, не здобув підтримки. Проте у формуванні австрійської політики прав національностей ідеї національних курій після 1867 р., а особливо після 1905 р., надавалося велике значення⁴².

І хоч як вигадливо вирішили «проблему конструктивного творення держави»⁴³ в Кромержижі, одне вирішальне слабке місце у цій конституційній роботі таки було. Для створення нової концепції держави до Відня, а тоді до Кромержижа запросили лише частину народів багатонаціональної імперії. На засіданні райхстагу не були представлені ані Ломбардо-Венеція, ані, передовсім, краї угорської Корони⁴⁴. Для ломбардо-венеційського коронного краю та країв угорської Корони проект Конституції не діяв, хоч Палацький і вимагав радикальної перебудови цілої монархії,⁴⁵ а Кромержизький проект конституції планував подальший прийом наступних країв в «державну спілку, для якої діяла Конституція»⁴⁶. Ще до того, як у березні 1849 р. комісію розпустив уряд Шварценберга, над роботою «батьків» Кромержизької конституції тяжіла ймовірність, що їхня праця залишиться незавершеною. Модель і незакінчена праця: у цьому велич і трагізм Кромержизького проекту конституції.

⁴² Пор. нижче с. 208 і наст.

⁴³ Це підзаголовок роботи Hugo Hantsch, *Die Nationalitätenfrage in alten Österreich (=Wiener historische Studien 1, Wien 1953)*.

⁴⁴ Про розвиток в угорських землях Ludwig Gogolák, *Ungarns Nationalitätengesetze und das Problem des magyarischen National- und Zentralstaates*; in: *Die Habsburgermonarchie III/2, 1207–1303*, тут 1223 et sqq. Пор. також про національно-політичний розвиток до угорського закону про національності Бартоломея (Берталана) Семере від 21 липня 1849 р. Johann Weber, *Eötvös und die ungarische Nationalitätenfrage (=Südosteuropäische Arbeiten 64, München 1966)* 58–67.

⁴⁵ Пор. дебати в кромержизькій конституційній комісії в січні та лютому 1849 р. у: Springer, *Protokolle* 9–21, 26–27 (програма Палацького), 119–122. Щодо можливості участі Хорватії в консультаціях Кромержизького райхстагу пор. „Memorandum über die staatsrechtlichen Beziehungen der Königreiche Kroatien und Slavonien zu Österreich“ в Pejaković, *Aktenstücke* 148–153.

⁴⁶ Bernatzik, *Verfassungsgesetze* 116.

2. Національна рівноправність як інструмент цісарської політики 1848–1851 років

Цісар Фердинанд та його уряди, що змінювали один одного навесні та влітку революційного року, багаторазово проголошували рівнозначність чи рівноправність народностей. Для Богемії, як йшлося вище, у власноручному листі від 8 квітня, для значної частини монархії в Пільерсдорфській конституції від 25 квітня. Відкриваючи 22 липня райхстаг у Відні, ерцгерцог Йоганн від імені цісаря проголосив, що «всі національності Австрійської монархії однаково близькі серцю Його Величності. У їхньому вільному братанні, *у повній рівноправності всіх* та в найтіснішому союзі з Німеччиною всі інтереси знаходять міцний фундамент»⁴⁷. Для реалізації засад рівноправності, насамперед у судочинстві та освіті, з весни 1848 р. видавались численні адміністративні інструкції, особливо інтенсивно для Богемії, але також і для інших коронних країв⁴⁸. Проте у вересні цього ж року із загостренням конфлікту між Угорщиною та Короною додався новий політичний елемент; заклики до рівноправності стали свідомо використовуваним інструментом у кампанії на підтримку слов'ян та румунів у боротьбі проти мадярів. 10 вересня Йосип Єлачич, бан Хорватії, виправдовував своє збройне втручання в Угорщині двома маніфестами із гаслами про рівноправність націй⁴⁹. 19 вересня міністр закордонних справ Вессенберг покликався перед райхстагом на те, що уряд ще наприкінці липня проголосив визнання рівноправності усіх націй своєю метою, і згідно з цією метою він і діятиме у мадярсько-хорватському питанні⁵⁰. Врешті у маніфесті до народів Угорщини, Хорватії, Славонії, Трансильванії та Військової границі від 20 жовтня 1848 р. Фердинанд наголошував: він ніколи не терпітиме, «що одна нація утискує іншу. Рівність прав усіх є Нашою метою, яку Ми наявними у Нас за-

⁴⁷ Verhandlungen des österreichischen Reichstages I 91 (курсив мій).

⁴⁸ Fischel, Sprachenrecht Nr. 172, 173, 173a, 175, 176, 177, 178, 179; пор. Klaus Frommelt, Die Sprachenfrage im österreichischen Unterrichtswesen 1848–1859 (=Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie 1, Graz-Köln 1963) містить цінну збірку джерел; особливо документи Nr. 15, 17, 18, 57, 58, 59.

⁴⁹ Pejaković, Aktenstücke 131–135.

⁵⁰ Verhandlungen des österreichischen Reichstages II 499–500.

собами на основі конституційних законів реалізовуватимемо також і в належних угорській Короні краях»⁵¹.

Коли наприкінці листопада 1848 р. владу перейняв Фелікс Шварценберг, держава остаточно взяла на озброєння гасло рівноправності. Складається враження, що Александр Бах був тією людиною, яка завчасу розпізнала політичний потенціал революційного гасла «за рівноправність» та задіяла його в уряді. Урядова декларація Шварценберга від 27 листопада обіцяла рівні права та безперешкодний розвиток усім національностям⁵². Через п'ять днів, 2 грудня, відбулося сходження на трон цісаря Франца Йосифа. У своєму маніфесті від цього ж дня Франц Йосиф визнавав «Рівноправність усіх народів монархії»⁵³. Через чотири дні в Оломоуці відбулася менш відома церемонія: лояльна Моравія першою з коронних земель присягла на вірність молодому цісареві. Президент ляндртагу, д-р Коппель, спершу говорив німецькою, а тоді, як помічає *Ляндтагсблятт*, «моравською» мовою. На рівноправність, гарантовану Францом Йосифом в присвяченому сходженню на трон маніфесті, Коппель покликався лише у другій, чеській промові. Франц Йосиф відповідав спершу німецькою і додав «моравською мовою»: «Я пообіцяв, що всі національності вільно розвиватимуться і будуть рівноправними, і дотримуватимусь своєї обіцянки. Якою б мовою не послуговувались народи цієї великої монархії, я вірю, що всі визнають себе вірними синами спільної Батьківщини і насправді виявляться такими». Незабаром, вже 15 грудня, Франц Йосиф знову покликався на засаду рівноправності, коли обіцяв «сербській

⁵¹ Текст серед іншого в: Brote, Rumänische Frage 173 (=Beilage 13). Того ж жовтня хорватський публіцист Огнеслав Острожинський оприлюднив свою «Програму конституціонування австрійської цісарської держави на принципах конституційної свободи та національної рівноправності». Проти фактично наявної в Австрії «національної аристократії німецького, мадярського та італійського елементу» Острожинський постулював рівноправність націй в Австрії відповідно до принципу „Justitia regnorum fundamentum“. Текст в: Pejaković, Aktenstücke, як додаток із новою нумерацією сторінок (особл. с. 5–7); Оцінка твору Острожинського в: Kann, Nationalitätenproblem II 22–26.

⁵² Стосовно Баха пор. його документ „Punkte der Ausgleichung der ungarisch-kroatischen Wirren“, без дати, видавець Heinrich Friedjung, Österreich von 1848 bis 1860 I (Stuttgart/Berlin 1908) 489 - 490, пор. Ibid. 65–66. Пор. також аналіз у студії Hans Lades, Die Nationalitätenfrage im Karpatenraum (Wien 1941) 67 et sqq. Урядова декларація Шварценберга в: Verhandlungen des österreichischen Reichstages IV 13–14.

⁵³ Текст в: Bernatzik, Verfassungsgesetze 113. (RGBl. Nr. 1/1849).

нації» відновлення національного внутрішнього урядування. 21 грудня 1848 р. Франц Йосиф оголосив про свій намір іншому своєму народові, трансильванським саксонцям, «наново організувати державу на засадах *рівноправності та вільного самовизначення народів*»⁵⁴.

Попри великі очікування, які з'явилися після підтримки рівноправності урядом Шварценберга та молодим цісарем Францом Йосифом, не бракувало й скептиків та насмішок⁵⁵. Особливої уваги заслуговують ідеї, які в тимчасовій резиденції в Оломоуці наприкінці лютого – на початку березня 1849 р. представила цісареві та урядові делегація румунів⁵⁶. «Об'єднані керівники румунів Трансильванії, Угорщини, Банату й Буковини» покликаються на «проголошений двома цісарями, гарантований їхнім цісарським словом та високим урядом затверджений як базис та керівний принцип» постулат рівноправності усіх народностей. Румуни, які жили в багатьох краях та місцевостях Габсбурзької монархії, природно виступали (порівняльні у своїх інтересах зі словенцями) за нове конституціонування монархії на мовно-етнічній основі. Вони наполегливо вимагали державно-правового конституціонування «романської нації» з власними органами; ці варті уваги й маловідомі пропозиції випереджували дискусію, яка з 1867 р., а

⁵⁴ Mährisches Landtagsblatt 647 (Protokoll der Sitzung vom 11. Dezember 1848, im Landtagsblatt Nr. 80 vom 20. Jänner 1849). Маніфест до сербської нації надруковано у: Alexandr Stojacskovics, Über die Staatrechtlichen Verhältnisse der Serben in der Wojwodina und überhaupt in den Ländern der ungarischen Krone (Temesvar 1860) 35–36. Маніфест „An unser treues Sachsenvolk“ надруковано Friedrich Teutsch, Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das Sächsische Volk III (Hermannstadt 1910) 260 (курсив мій). Особливої уваги заслуговує раннє передбачення «права народів на самовизначення», яке вповні почало діяти щойно в часі Першої світової війни. Обидва маніфести в: RGBl. Nr. 25 44/1849.

⁵⁵ Моравський письменник Адольф Франкель написав іронічну пісню на урядову програму Шварценберга. Пор. Paula Geist-Lányi, Das Nationalitätenproblem auf dem Reichstag zu Kremsier 1848/1849 (München 1920) 106.

⁵⁶ Делегація, до якої входив і румунський православний семигородський єпископ Андрей Шагуна, 25 лютого 1849 р. скерувала цісареві петицію «Клопотання до Його Величності», а 5 березня 1849 р. петицію доповнив меморандум до уряду Шварценберга. Обидва документи у: Brote, Rumänische Frage 174–181. Особливо цікавою є відповідь Баха Шагуні від 18 липня 1849 р., у якій «романській народності» гарантується національна рівноправність; опубліковано у: [Augustu Trebon Laurianu], Die Romanen der österreichischen Monarchie III (Wien 1851) 37–39. Про Шагуна пор. Keith Hitchins, Orthodoxy and Nationality. Andreiu Şaguna and the Rumanians of Transylvania, 1846–1873 (=Harvard Historical Studies 94, Cambridge, Mass. 1977).

особливо на зламі століть постійно виникала довкола браку конституційно відповідальних органів народностей. Серед іншого пропонували, аби національний конгрес обирав, а цісар затверджував національного голову, національну адміністративну раду з назвою «романський сенат» та дозвіл на створення «органу нації» в австрійському Державному міністерстві для представництва національних інтересів. Цікаві й думки румунів про відокремлення національного автономного управління від території; воно пов'язане не лише з розсіяністю румунського населення по незалежних одна від одної державно-правових територіях, але й зі складними ситуаціями з осілістю та відносинами більшостей із меншинами в окремих краях. Історичний досвід, модель трансильванського поділу населення та конфесійної автономії виразно впливали на румунські аргументи, які слід зарахувати до найраніших та найоригінальніших передвісників теорії Карла Реннера про персональну автономію. «Реалізація рівноправності усіх націй» у спосіб, який би задовольняв усіх, йшлося у зверненні румунів, навряд чи можлива інакше,

ніж як полишити поза увагою давніший поділ на провінції, і взагалі не надто зважати на територію, *приблизно на зразок церковної організації для віруючих різних конфесій*, передавши кожній конкретній нації можливість об'єднатися довкола власного, самостійного відносно інших націй, центру, а тоді об'єднати всі конституційовані таким чином нації нерозривними зв'язками із центром всієї монархії як частини одного великого цілого. – Лише таким чином рівноправність усіх націй стане реальністю, будуть знищені недовіра, заздрість та ненависть між націями, буде попереджено будь-який привід для суперечок та загалом для всякого зерна розбрату, усунуться усі побоювання гегемонії однієї нації над іншою ...⁵⁷.

Цей важливий для майбутнього документ датовано «Оломоуц, 5 березня 1849 р.». Попереднього дня, 4 березня, також в Оломоуці, цісар Франц Йосиф підписав три документи, які мали значні наслідки і були оприлюднені щойно 7 березня: цісарський маніфест, що ліквідував установчий райхстаг, патент про гарантовані конституційною формою держави політичні права та патент з «Державною конституцією для цісарства Австрії», т. зв. октройовану Березневу конституцію⁵⁸.

⁵⁷ Brote, Rumänische Frage 179 (курсив мій).

⁵⁸ Текст в: Bernatzik, Verfassungsgesetze 146–168. (Manifest RGBl. Nr. 149/1849, Reichsverfassung RGBl. Nr. 150/1849, Patent über die politischen Rechte RGBl. Nr. 151/1849).

Спершу до патенту про забезпечені конституційною формою держави політичні права: цей октройований каталог основних прав було задумано як альтернативу Кромержизьким основним правам. Аналогу §21 Кромержизького каталогу там не було. Проте у §4, який стосувався шкіл та освіти, увійшло речення, «що також і народності, які є меншинами, отримують необхідні засоби для плекання мови та здобуття нею ж освіти»⁵⁹.

Принцип рівноправності увійшов не в каталог основних прав (як у франкфуртській Паулюскірхе та Кромержизі), а в саму Конституцію; тим систематика Березневої конституції була схожа на прийняту у квітні попереднього року Піллерсдорфську конституцію. Тут доєднались й політичні мотиви. Патент з основними правами було видано лише для частини монархії, він не стосувався земель угорської Корони та Ломбардо-Венеції. Державна ж Конституція охоплювала всю монархію. Її §5 проголошував: «Усі народності рівноправні та кожна народність має недоторканне право на захист і плекання своєї національності та мови».⁶⁰ Незначно скорочене, це відповідало першому абзацу Кромержизької статті про рівноправність; проте її другий абзац, в якому йшлося про *гарантування* державою рівноправності крайових мов у шкільництві, установах та публічному житті, з обережності оминули.

Державницькі міркування, що стояли за визнанням урядом Шварценберга принципу рівноправності, зрештою виявилися в іншій статті Березневої конституції. §71 містив політичне вістря, спрямоване проти непокірної Угорщини. В ньому йшлося про те, що Конституція королівства Угорщини діятиме у тому об'ємі, в якому її положення не суперечитимуть цій державній Конституції, положення угорської Конституції, які не були співзвучні з Березневою конституцією, втрачають чинність, «і *громадського життя* гарантуватиметься відповідними інституціями». В інших статтях Конституції Воєводству Сербії гарантувалися установи для захисту та збереження її «церковної спільноти та національності» (§72), королівству Хорватії та Славонії запевнялися власні, повністю незалежні від Угорщини, інституції (§73), для Семигороду затверджувалась незалежність від Угорщини та засада «рівноправності усіх націй, що проживають в Краю» (§74)⁶¹.

⁵⁹ Ibid., 167.

⁶⁰ Ibid., 151.

⁶¹ Ibid., 159–160 (курсив мій). Варту уваги реакцію на Березневу конституцію – між розчаруванням і надією – містить меморандум від 26 квітня 1849 р., який

Універсальне значення, яке уряд Шварценберга надавав гаслові рівноправності, виявилось і в наступних конституційних документах та законах, які належать до системи Березневої конституції. Наприкінці 1849 р. було проголошено крайові Конституції для Каринтії, Крайни, Сілезії, Штирії, Моравії, Богемії та Тиролю-Форарльбергу, які, зважаючи на суміш мов у цих краях, містили однакову статтю: «Усі народності, які живуть в краї, є рівноправними та мають недоторканне право на збереження і плекання своєї національності й мови»⁶². Ця ж стаття увійшла і в Конституцію для Гориці-Градишки-Істрії у січні 1850 р. та для Буковини у вересні 1850 р.⁶³ Трохи інакше ця стаття звучала в Конституції для Галичини від вересня 1850 р.: «Польська та українська, а також інші народності, які живуть в краю, є рівноправними, кожна народність має недоторканне право на збереження та плекання своєї національності та мови»⁶⁴. Навіть в Основному законі для Військової Границі від травня 1850 р. було закріплено: «Мовам краю в політично-адміністративних прикордонних справах, в судах, а також у вищих та нижчих школах гарантується чинність»⁶⁵.

У патенті від квітня 1850 р., який регулював відносини в Хорватії, «цілісність Австрії та рівноправність усіх національностей» були «принципами, що є основою нашої держави». Мовою діловодства крайових установ затверджено «національну мову»⁶⁶.

надіслали віденському урядові румунські, словацькі та хорватські політики; в екзальтованій формі вони заклинали, аби рівноправність націй стала «майбутнім державним принципом Австрії». Серед підписантів були Шагуна, Людовит Штур та Іван Мажуранич. Оригінальний німецький текст надруковано в: Lajos Steier, *A tót nemzetiségi kérdés 1848–49–ben* [Словацьке національне питання 1848–49], 2 Vols. (Budapest 1937), тут 394–403. За переклад з угорської дякую доцентів університету, д-ру Моріцові Чаки.

⁶² Всюди §3 крайових Конституцій. Патенти від 30 грудня 1849 RGBL. Nr. 8, 9, 11, 12, 18, 21, 22/1850 (надруковано в: Fischel, *Sprachenrecht* Nr. 191–197).

⁶³ Патенти від 25 січня 1850 і 29 вересня 1850, RGBL. Nr. 26 і 387/1850 (надруковано у: Frommelt, *Sprachenfrage, Dokumente* Nr. 6a і 8).

⁶⁴ §4 патенту від 29 вересня 1850 RGBL. Nr. 386/1850, in: Fischel, *Sprachenrecht* Nr. 202.

⁶⁵ Патент від 7 травня 1850, RGBL. Nr. 243/1850, in: Frommelt, *Sprachenfrage, Dokument* Nr. 6 b.

⁶⁶ Патент від 7 квітня 1850, RGBL. Nr. 244/1850, in: Bernatzik, *Verfassungsgesetze* 170–174; згадані в ньому статті XI, XVII та XX рішень хорватського ландтагу (сабору) від червня/липня 1848 в: Pejaković, *Aktenstücke* 37–38, 45, 48–49 (стосовно постулату рівноправності особливо стаття XX).

Юридичної сили принцип рівноправності набув при оприлюдненні державних законів. Цісарський патент про запровадження Всезагального вісника законів держави і уряду для Австрійської імперії з'явився того ж дня, що й Березнева конституція; їх готували одночасно. Складне питання, яку з редакцій законів, що мали виходити багатьма мовами, слід вважати первинною чи автентичною, за вказівкою міністрів Баха та Кульмера на підставі визнаної цісарем рівноправності народів було вирішено так: тексти, видані десятима різними крайовими мовами, визнавати однаково автентичними⁶⁷. Вісник державних законів мав виходити такими десятима мовами:

1. німецькою,
2. італійською,
3. мадярською,
4. богемською (водночас моравською та словацькою),
5. польською,
6. українською,
7. словенською (водночас словенською та мовою Крайни),
8. сербсько-ілірійською мовою сербським гражданським шрифтом,
9. сербсько-ілірійською (водночас хорватською) мовою латинськими літерами,
10. романською (молдавсько-валаською) мовою⁶⁸.

Для розв'язання різноманітних проблем, які виникали через необхідність узгодженої термінології в багатьох по-різному розвинених мовах, а особливо для подолання перешкод, які «могли особливо завадити конституційно врегульованому застосуванню слов'янських мов» (Шафарик), у липні 1849 р. міністерство юстиції задіяло комісію; у цю «комісію з слов'янської юридично-політичної термінології» входили блискучі знавці слов'янських мов. Головою став Павел Йозеф Шафарик; серед двадцяти членів були, зокрема, Ян Коллар, Вук Караджич, Франц (Франьо) Міклошич⁶⁹. Результатом роботи комісії вже у 1850 р. став вихід у світ «Юридично-політичної термінології для слов'янських

⁶⁷ RGBl. Nr. 153/1849; до цього та наступного пор. першокласну студію Helmut Slapnicka, *Die Sprache des österreichischen Reichsgesetzblattes*; in: *Zeitschrift für Ostforschung* 23 (1974) 440–454.

⁶⁸ Розпорядження міністерств внутрішніх справ та юстиції від 2 квітня 1849 р., в: Slapnicka, *Die Sprache des österreichischen Reichsgesetzblattes* 440; уряд вирішив вважати чеську і словацьку єдиною літературною мовою; пор. *Ibid.*, 446.

⁶⁹ *Ibid.*, 443 et sqq.

мов Австрії» в «німецько-богемському окремому виданні»; 1851 р. з'явилося «німецько-руське окреме видання», у 1853 р. – «німецько-хорватське, сербське та словенське окреме видання».

Усі закони та розпорядження, видані після початку правління Франца Йосифа, були перекладені вищезгаданими мовами і оприлюднені окремим додатковим томом; з 1 листопада 1849 р. Вісник державних законів регулярно виходив згаданими десятима мовами, які, щоправда, не завжди могли з'являтися одночасно. Наприкінці 1850 р. міністр юстиції Антон фон Шмерлінг міг доповісти цісареві: «Вісник державних законів вже більше року виходить усіма десятима мовами, та усім народам монархії може слугувати живим доказом того, що урядові Вашої Величності запровадження в дію гарантованого Конституцією принципу рівноправності усіх національностей, наскільки це, навіть із найбільшими жертвами та на верхній межі практичної реалізованості, є лише можливим, цілковито серйозна і священна справа»⁷⁰.

І справді: десять видань Вісника державних законів, які підготувала комісія з слов'янської термінології під головуванням Шафарика, могли слугувати народам монархії доказом того, що уряд був на шляху реалізації принципу рівноправності. У серпні 1849 р. Александер Бах, призначений наступником Франца Стадіона на посаді міністра внутрішніх справ, в обіжнику до очільників коронних країв окреслив завдання службовців; службовці мають жити «з народом та в його довірі»; для досягнення цієї мети Бах хотів, аби «в тих частинах коронних країв, які населені багатьма національностями, кожен службовець здобув знання крайових мов і загалом сприяв рівності прав усіх народностей та реалізовував принцип рівноправності»⁷¹.

Загалом же маніфесту з нагоди сходження на трон Франца Йосифа, октроювання Березневої конституції, а також її супровідних патентів та законів виявилось достатньо, аби принцип рівноправності здавався засадничим для конструювання Габсбурзької монархії. Тому поява навесні 1850 р. критичного розгляду основ Березневої конституції «Про рівноправність націй в Австрії» не була дивиною. Автором цієї

⁷⁰ «Всевірнопіддана доповідь...» від 20 грудня 1849 р. – „Allerunterthänigster Vortrag ...“ vom 20. Dezember 1849; in: 61. Beilage-Heft zum RGBl. 1850, S. 337, цит. за Slapnicka, Die Sprache des Reichsgesetzblattes 449.

⁷¹ Обіжник Баха до усіх керівників коронних країв від 15 серпня 1849 р., в копії у доповіді Баха від 18 серпня 1849 р., опубліковано як документ Nr. 19 у: Friedrich Walter, Die österreichische Zentralverwaltung III/2 (=Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 50, Wien 1964) 105 et sqq., тут 107.

праці був спершу анонімний Йозеф фон Етвеш⁷². «Держава, яка століттями творилася довкола ядра історичного права, – писав Етвеш, – мусить створитися наново на основі рівноправності усіх націй». Якщо хотіти вірити «в успіх найбільшого за всі часи починання, за яке бралися у мистецтві управління державою», то слід бути переконаним, вважав Етвеш, що «в принципі рівноправності справді знайдено той незламний пункт, на якому можна створити нову державу»⁷³. Етвеш був скептичним з багатьох причин. Передовсім тому, що у вимозі національної рівноправності бачив лише приховане прагнення панувати: звідусіль чуємо «велике слово національність, але кожен розуміє його по-своєму»; кожна національність вимагає прав, але ніхто не має чіткого уявлення, «у чому ці права мають полягати». Етвеш давав чітку, навіть категоричну відповідь. Основою кожного національного почуття є «переконання, що належати до якогось народу є перевагою, бо цей народ перевершує інші народи своїми духовними чи моральними якостями». Мета усіх національних рухів – забезпечення повної реалізації вищій (суб'єктивно відчутій) обдарованості народу, «цілковито концентруючись передовсім на приспаних силах народу, аби забезпечити належне йому панування над іншими». В оригіналі розрядкою подано узагальнення Етвеша: «*Основою усіх національних прагнень є почуття вищого хисту, його метою – панування*»⁷⁴. А вимога рівноправності? Від імені яких народів досі цього вимагали? «Чи колись вимагали рівноправності від імені народу, який має або перевагу або є хоча би справді рівноправним?» Навіть космополітична Німеччина, з уїдливою гостротою зауважував Етвеш, встановила окремі правила для закордону і окремі «для домашнього вжитку, піклуючись у Познані, Галичині й Богемії про власну перевагу, водночас називаючи такі самі прагнення інших народів варварськими». Те саме він помічав і у слов'янських народів, там, де їм вдавалося досягти панівного становища. «Усюди боротьба за рівноправність, щойно її досягнуто; всюди прагнення панування, бо вже не треба жалітися на утиски»⁷⁵.

⁷² Перше видання з'явилося під псевдонімом N. N. в Пешті; друге видання, що вийшло 1851 р. у Відні мало ім'я автора. Поп. Gerald Stourzh, Die politischen Ideen Josef von Eötvös' und das österreichische Staatsproblem; in: Der Donaauraum 11 (1966) 204–220, особливо 208–211.

⁷³ N. N. [Josef Frh. von Eötvös], Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich (Pest 1850) 72.

⁷⁴ Ibid., 16–17.

⁷⁵ Ibid., 19.

До загальних роздумів Етвеша додавалися й конкретні, орієнтовані на сутність Габсбурзької монархії, заперечення. Структура конституційної та централізованої держави, як це закріплено в Березневій конституції, була б несумісною з цілковитою рівноправністю усіх мов у законодавстві та публічному управлінні. Кожен народ бачить у мові не лише засіб до порозуміння, а й символ його правосильності⁷⁶. Етвеш дійшов висновку, що послідовне дотримання принципу національностей на мовній основі мусить потягти за собою ліквідацію історичних країв, аж до розпаду Угорщини. Послідовний поділ провінцій Австрійської монархії за принципом національностей був би досконалим лише тоді, «якби проводився не на основі території, а на основі населення, а кожна окрема громада здійснювала б свої політичні права не у спілці зі своїми сусідами, а разом зі своїми одноплемінниками». Так, Етвеш у своєму передбаченні принципу персональної автономії пішов ще далі, коли пропонував «принцип надання правосильності за походженням» не лише для громад, але й для індивідів. Мешканці населеного пункту, які, наприклад, частково говорять слов'янською мовою, а частково німецькою, могли б «здійснювати своє виборче право на особливих зборах»; тим самим Етвеш передбачив блискучу ідею національного кадастру, яка мала втілитися в національних компромісах у Моравії та на Буковині на початку ХХ ст.⁷⁷

Загалом твір Етвеша – це одна з найрадикальніших відомих критичних полемік з Березневою конституцією⁷⁸. Не має значення те, що

⁷⁶ Ibid., 46 et sqq., особливо 53.

⁷⁷ Ibid., 83, особливо посилання до цієї сторінки.

⁷⁸ Виглядає, що цьому аспектові роботи Етвеша не приділяли достатньої уваги ані австрійська історична наука, наприклад, Redlich, *Staats- und Reichsproblem I/1* 553 et sqq., бо переважає зацікавлення «конструктивним державотворенням», ані сучасна угорська історична наука, яка однобоко наголошує на готовності Етвеша йти на компроміси з віденським режимом, пор. наприклад György Szabad, *Hungarian Political Trends between the Revolution and the Compromise (1849–1867)* (=Studia historica Academiae scientiarum hungaricae 128, Budapest 1977) 43. У 1850 р. ця готовність була далеко не такою сильною, як у 1859 р. Франтішек Палацький спрямовує свою критику Березневої конституції зовсім з іншої точки зору, аніж Етвеш. Він закидає їй те, що рівноправність націй перекривається преферованим становищем німців, у його відомій статті «Про централізацію та національну рівноправність в Австрії» від 23 грудня 1849 р. в *Národní Noviny* Карела Гавлічека Палацький протиставив Березневій конституції свою ідею етнічної федерації – отже, визнав, що йому близькі ті принципи, які коротко після того Етвеш назвав елементами ліквідації монархії.

критикував Етвеш, природно, з угорської перспективи та *expressis verbis* висловлював припущення, що для державних мужів (читай – для уряду Шварценберґа) принцип рівноправності, можливо, був лише засобом: «історичні права Угорщини, які, здавалося, стоять на заваді сильній єдиній австрійській монархії, могли бути подолані лише тоді, якщо виступити проти них з ідеєю рівноправності, і засіб виправдав очікування»⁷⁹.

Протягом 1850 р. наростали ознаки того, що уряд не лише відходив від реалізації конституційних обіцянок,⁸⁰ а й почав менш серйозно ставитися до принципу рівноправності національностей, особливо ж до його вияву у принципі мовної рівноправності. У березні 1850 р. міністр юстиції Антон фон Шмерлінґ представив проект закону «для втілення в життя принципу усіх мов монархії в правосудді». Проект заходив дуже далеко: судді повинні були послуговуватися тією мовою, яку використовували сторони, з обов'язковою передумовою, що йшлося про крайову мову; позови мали подавати й розглядати крайовими мовами; службовою мовою, за винятком деяких коронних країв (включно із Вельштиролем) де службовою мовою була італійська, мала бути німецька мова, проте деякі повітові суди могли використовувати крайову мову і для внутрішнього користування. Шмерлінґове подання наштовхнулося на застереження ради міністрів; серед іншого називали проблему Буковини, де говорили польською, українською, «волоською», частково також угорською та вірменською мовами; суддя мусив би послуговуватися усіма цими крайовими мовами, якби на те була воля сторін. Рада міністрів ухвалила не приймати жодних загальних норм і взагалі не видавати жодного патенту, а впорядковувати мовне питання у судочинстві «лише міністерськими інструкціями залежно від випадку і лише у тих коронних краях, де є різні коронні мови і де з'являтиметься потреба такого регулювання»⁸¹. Рішенню діяти ситуативно від випадку до випадку і від коронного краю до коронного краю судилося щоразу сильніше визначати австрійську практику в питаннях національної та мовної політики.

На грудневу статтю Палацького одразу відповів Йозеф Александр Гельферт в статті, писаній переважно у новорічну ніч 1849/1850: Josef Alexander Freiherr von Helfert, *Österreich und die Nationalitäten. Ein offenes Wort an Herrn Franz Palacky* (Wien 1850). Груднева стаття вийшла в німецькому перекладі в: Franz Palacký, *Österreichs Staatsidee* (Prag 1866) 87 et sqq.

⁷⁹ [Eötvös], *Gleichberechtigung* 53.

⁸⁰ Walter, *Zentralverwaltung III/1* 401–402, 422 et sqq.

⁸¹ *Ibid.*, 418–419.

У березні 1850 р. було зміщено акцент і в галузі освіти. «Зважаючи на труднощі, які виникли в сучасних обставинах у зв'язку з реалізацією засад національної рівноправності», міністерство освіти дало нові вказівки комісії з іспитів вчителів у Празі. Т. зв. «іспит на підтвердження загальної освіти» – складення якого було «достатньою умовою особливої рекомендації» – мав засадничо відбуватися німецькою мовою. Міністерство вважало себе змушеним докладно обґрунтувати, чому німецькій мові надане переважне становище. Воно вказувало на велику кількість наукової літератури німецькою мовою. Відійти від цієї вимоги до кандидатів неможливо,

не понижуючи значно науковий рівень гімназій, в яких викладають богемською мовою, відносно стану тих гімназій, в яких мовою викладання залишається німецька мова. *Під оманливим виглядом рівноправності, головна суть якої полягає в тому, аби кандидатам з різним рівнем освіти надати рівне право на забезпечення на посаді вчителя, завдаючи цим значної шкоди вихованню слов'янського населення супроти того, що пропонується німецькому населенню, при тому, що та національна рівноправність, зважати на яку є святим обов'язком уряду та всіх його органів, вимагає передовсім, щоби в публічних навчальних закладах з однаковою старанністю дбати про освіту молоді, якої б народності вона не була.*

Іспитовій комісії в Празі, чи то пак її керівництву, була дана вказівка не дати збити себе з пантелику «вимогами, які ґрунтуються на поспішному тлумаченні чи дріб'язковому розумінні принципу національної рівноправності»; так само не слід керуватися любов'ю до однієї та відразу до іншої мови⁸².

У Хорватії, мешканці якої «під час тих трагічних подій недавнього минулого зберегли споконвічну вірність Нашому Трону»,⁸³ з початку 1850 р. стала збільшуватись кількість скарг про ігнорування різними інституціями крайової мови⁸⁴. Ще перед виходом у квітні 1850 р. вже згаданого патенту про регулювання хорватських справ почалися непорозуміння між баном Хорватії Єлачічем та австрійським фінансо-

⁸² Frommelt, Sprachenfrage 167, Dokument Nr. 70: Verordnung vom 14. März 1850 (курсив мій).

⁸³ Формулювання взяте з цісарського патенту від 7 квітня 1850 р.: Bernatzik, Verfassungsgesetze 171.

⁸⁴ Ferdinand Hauptmann, Sprachliche und administrative Probleme der österreichischen Regierung in Kroatien 1849/1851; in: Anzeiger für slavische Philologie 9 (Graz 1977) 93–102, тут 94.

вим управлінням щодо використання крайової мови – «найдорожчої святості народів». Єлачіч вважав, що «єдність в найголовнішому» жодним чином не порушуватиметься, «якщо передбачену конституцією рівноправність національностей і тут братимуть до уваги»⁸⁵.

Відхід від принципу рівноправності виявився вже у 1850 р. у низці симптомів. Більшість з напрацьованих у 1849/1850 рр. крайових Конституцій так ніколи і не вступали в силу; винятками були лише Конституції для Трієсту та Основний закон для Військової Границі⁸⁶. Відкликання Березневої конституції, виразно анонсоване у серпні 1851 р., відбулося 31 грудня 1851 р. з виданням «Сильвестрового патенту». Два досягнення революційної ери, закріплені в Березневій Конституції, були наново документально підтверджені, а саме рівність усіх громадян перед законом та відміна кріпацтва селян. Принцип національної рівноправності не згадували⁸⁷.

3. Від неоабсолютизму до компромісу: невдала консолідація, конституційні експерименти та ренесанс постулату рівноправності 1852–1867 років

Оновлена велич монархії була метою, а уніфіковане, централізоване та добре організоване правління – засобом досягнення цієї мети; перед відкликанням Березневої конституції, у лютому 1850 р. Меттерніх принагідно написав, що будівничі Австрії серед іншого були змушені маневрувати між Сцилою єдності держави та Харибдою рівно-

⁸⁵ З листа до міністра фінансів Філіпа Крауса від 22 травня 1850 р., цит. Ibid., 98–99.

⁸⁶ Конституція для вільного цісарського міста Трієст (патент від 12 квітня 1850, RGBl. 1850 Nr. 139/1850) не містить жодного пасажу про рівноправність крайових мов. Текст в: Bernatzik, Verfassungsgesetze 176 et sqq. Щодо Основного закону для Військової Границі порівняй пос. 65.

⁸⁷ Т. зв. Сильвестровий патент складається з двох цісарських патентів, припинення дії Березневої конституції, а також патенту, який стосувався гарантованих конституційною формою держави політичних прав, та найвищого власноручного листа до міністр-президента з новими засадами для органічних заходів в коронних краях Австрійської цісарської держави (RGBl. Nr. 2, 3 та 4/1852); Текст в: Bernatzik, Verfassungsgesetze 208 et sqq.

правності націй⁸⁸. З видання Сильвестрового патенту маневрувати більше не було потреби. Наприкінці 1852 р. перестали виходити деякі автентичних видань Вісника державних законів. З 1 січня 1853 р. автентичним вважали лише німецький текст. Переклади іншими крайовими мовами виходили відтоді лише у вісниках крайових законів⁸⁹. Виглядає, що епізод зими 1854/55 рр. позначив початок нової ери. Професор церковного права з Іннсбрука Крафт барон Мой де Сонґ поскаржився в грудні 1854 р. міністрові освіти Лео Туна на розпорядження, яке приписувало виключне використання німецької мови на юридичних рігоровзах в університеті; німецькою мовою мали складати іспити й італійські студенти. Опонуючи цьому розпорядженню, Мой де Сонґ покликався не лише на свободу навчання, а й на рівноправність мов.⁹⁰ Лео Тун, який у 1849 р. сам виступав за рівноправність,⁹¹ категорично відмовив. «По заслугі мені, – відповів Мой де Сонґ на відмову Туна, – що Ваша Ексцеленція свободу навчання та рівноправність мов, на які я покликався, відкидає як гасла 48 року»⁹².

Повсюдно утверджуваний примат німецької мови в ері неоабсолютизму слід розуміти передовсім як функцію прагнення до величч та єдності монархії, а не як національно-політично мотивовану тенденцію до германізації. Врешті, як це помітно з погляду на гордий підсумок неоабсолютизму Карла фон Черніґа «Переформування Австрії 1848–1858», були й певні нюанси та перехідні моменти. Цей звітний документ неоабсолютистського режиму, що був оприлюднений за рік до його падіння, дає змогу подивитися на мотиваційний горизонт неоабсолютистської національної та мовної політики. Озираючись на 1848/49 рр., Черніґ критично висловлюється як щодо Кромержизького райхстаґу, так і щодо Березневої конституції. У Кромержизжі дискутували про принцип народного суверенітету, проте в Австрії він мав би перетворитися на «десятикратний народний суверенітет»! У Березневій конституції «засада самостійності окремих коронних країв

⁸⁸ З листа Меттерніха до Александра фон Гюбнера від 26 лютого 1850 р. цит. у Walter, Zentralverwaltung III/1 429–430.

⁸⁹ Slapnicka, Sprache des Reichsgesetzblattes 450.

⁹⁰ Поп. Ibid., 454, за викладом у: Hans Lentze, Universitätsreform des Ministers Graf Leo Thun-Hohenstein (=Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse 239/2, Wien 1962) 263.

⁹¹ Поп. Leo Graf Thun, Betrachtungen über die Zeitverhältnisse, insbesondere im Hinblick auf Böhmen Aus dem Böhmischem (Prag 1849) 39 et sqq.

⁹² Lentze, Universitätsreform 263 (Лист Моя від 6 січня 1855 р.).

та рівноправність різних націй» визначалася так, що її лише з великими труднощами можна було узгодити з планованою однорідністю монархії⁹³.

Дуже цікаво висловлюється Черніг щодо «етнографічного елементу» у зв'язку з укладом освітньої галузі. Ніде «етнографічний елемент» – а саме етнічно-мовна структура населення – не вимагав такої різносторонньої уваги, як в Австрії, де зустрічаються численні народності, порівняльні за кількістю, але різні за культурами та науковою освітою». Австрійський уряд, – так підсумовував Черніг неоабсолютистську мовну та освітню політику, –

у розпорядженнях, які торкаються чутливих для багатьох народів тем, виходить із засади, під час застосування якої допускаються чітко прослідковувані різноманітні обґрунтовані специфічними особливостями модифікації. *Передовсім за кожним окремим чисельно хоч трохи значущим народом визнається право вимагати, аби його діти отримували загальну освіту, включаючи релігійні настанови, власною мовою.*

Тому, пише Черніг, початкова освіта надається тією мовою, якою говорить більшість мешканців місцевості; іноді навчання відбувається двома і навіть трьома мовами. Для подальшої практичної освіти «особливих народів передбачені навчальні заклади» з викладанням крайовою мовою. Проте там, де починається наукова освіта, «етнографічні вимоги відходять на задній план»; спершу береться до уваги те, «чи мова народу є культурною мовою». Тому «в італійських коронних краях вища освіта надається крайовою мовою, бо це культурна мова, водночас у слов'янських та угорських коронних краях вступає в дію модифікація». Хоча й були гімназії, де викладали окремими крайовими мовами, а саме чеською, словацькою, польською, сербохорватською, мадярською та романською (валаською), проте німецька мова мала бути обов'язковим предметом, а в старших класах мали переважати німецькі уроки. Без такого переходу випускники гімназій пізніше б не могли відвідувати німецьких лекцій в університетах коронних країв»⁹⁴.

Для примата німецької мови у вищих гімназіях та ще сильнішої позиції німецької як мови, що абсолютно переважала в університет-

⁹³ Carl Frh. von Czoernig (d. Ä.), Österreichs Neugestaltung 1848–1858 (Stuttgart/Augsburg 1858) 26–27. Пор. Ibid., 22 про боротьбу національностей у час революції.

⁹⁴ Ibid., 600–601 (курсив мій).

ських лекціях,⁹⁵ Черніг має три обґрунтування. *По-перше*, наукове значення: більшість крайових мов, на його думку, не мають того рівня розвитку, який потрібний для наукових доповідей, кожен, хто хоче сам займатися наукою, мусить отримувати освіту тією мовою, яка має наукову літературу. *По-друге*, додається й політичний елемент: австрійський уряд «мав би відмовитися від своєї високої місії підтримувати культуру, а саме нести її на схід, відмовляючись від найдієвішого засобу для цього, який полягає у тому, що науково освічені мужі тих країв ґрунтовно знають німецьку мову та науку, перше дає їм змогу поширювати друге у їхніх рідних колах». *По-третє*, знаходяться мотиви, які прямо стосуються збереження єдності та дієвості монархії, її управління та армії. Уряд має «особливі мотиви відчинити перед німецькою мовою ворота на всій своїй території»: наголошується на ролі німецької мови як мови управління на північ від Альп, як мови управління армією, «без знання якої ніхто не може отримати військового звання, високого чи низького». Врешті Черніг вказує на значний розвиток торгової та транспортної сфер, на роль німецької мови в діловій кореспонденції, торгових книгах, а також у виставлянні векселів. Підсумовуючи, Черніг наголошує, що уряд зобов'язаний «по змозі урізноманітнювати засоби отримання знань німецької мови, а також пов'язати успіхи на цьому ґрунті з певними перевагами, не перешкоджаючи іншим народам плекати їхні мови, але й не дозволяючи необґрунтованим вимогам відвернути себе від цього напрямку»⁹⁶.

Наступного року після появи «Переформування Австрії» неоабсолютистська монархія зазнала потрясінь від поразок під Маджентою та Сольферіно. Конфронтована із щораз більшими «вимогами» з усіх частин монархії, Корона розпочала політику змінних поступок, яка тривала до Компромісу 1867 р., а у Цисляйтанії, властиво, до кінця монархії. Корона шукала та знаходила основи для нової репрезентації країв та народностей у т. зв. «підсиленому райхсраті», який засідав з кінця травня до кінця вересня 1860 р. Для обережної актуалізації гасла рівноправності цісар використав аудієнцію, яку він надав 1 червня 1861 р. щойно відкритому райхсратові. «Однаковий захист гарантований усім моїм краям та народам», сказав Франц Йосиф, «із рівними

⁹⁵ Пор. статистику про кількість і мову лекцій: Frommelt, Sprachenfrage 123. Пор. також Waltraud Heindl, Universitätsreform und politisches Programm. Die Sprachenfrage an der Universität Krakau im Neoabsolutismus; in: Österreichische Osthefte 20 (1978) 79–98.

⁹⁶ Czoernig, Neugestaltung, 602–603.

правами та рівними обов'язками, в братерській одностайності вони об'єднані в могутню єдність»⁹⁷. Реакція на цей знак, який подав цісар, не забарилася. Єпископ Йосип Штроссмайєр поскаржився на те, що земельні книги в Хорватії провадять німецькою мовою, та вимагав, аби «дотримувалася рівність усіх національностей та мов»! Критично висловився Штроссмайєр і щодо Угорщини: якщо в галузі державного життя він «хоче бачити рівність становища усіх народів», то йому йдеться, каже Штроссмайєр, «хоч як він поважає Угорщину, найчастіше саме про неї; окрім носіїв мадярської мови в Угорщині, є ще словаки та румуни»⁹⁸. Йому заопонував член райхсрату Георг (Дьєрдь) фон Майлат, який «до питання національностей» зауважив, що, наскільки йому відомо, немає «в Угорщині нікого, окрім угорців, які можуть послуговуватися німецькою, слов'янською, угорською чи румунською мовами»⁹⁹. Штроссмайєр знову виступив адвокатом словаків та румунів і красномовно проголосив не лише про рівні права усіх народів, незалежно від рівня їхнього культурного розвитку, але й про Богом даний обов'язок держави надавати менш розвиненим народам захист та підтримку¹⁰⁰. За хорватом Штроссмайєром послідував румун Шагуна. Андреас Шагуна, православний румунський єпископ з Сібіу, вже 1849 р. належав до делегації румунів до Оломоуца, яка покликана на цісарську обіцянку рівноправності народів. Одинадцять років потому Шагуна особливо наголошував на цісарському гарантуванні справедливого та «священного» принципу рівноправності усіх націй; він виголосив, що вся національна та мовна боротьба повинна бути

⁹⁷ Verhandlungen des österreichischen verstärkten Reichsrates 1860. Nach den stenographischen Protokollen. Nachdruck der Ausgabe 1860, ed. Gerhard Silvestri I (Wien 1972) 22 (курсив мій).

⁹⁸ Ibid., 107, (засідання від 21 червня 1860).

⁹⁹ Ibid., 122.

¹⁰⁰ Ibid., 124–125: «Так само, як загальним є принцип недоторканності особистої свободи кожного громадянина і захисту його державою, так само й кожна нація і кожна народність має право вимагати, аби її свобода розвитку не лише не обмежувалась, а й захищалась і підтримувалась. Кожна держава має зобов'язання перед Господом надавати такий захист і гарантувати таку підтримку. Якщо румунський і словацький народи справді мають нижчий ступінь культури, то керівництво держави має подвійний обов'язок сприяти підвищенню рівня освіченості цих народів... Якщо на всі народи покладають однакові обтяження й обов'язки та вимагають від них однакових жертв, то я не розумію, чому народи нижчого ступеня культури не мають мати в державному житті однакового значення й однакових прав» (курсив мій).

закінчена; «після проголошеної Його Величністю рівноправності усіх націй вона й так необґрунтована...»¹⁰¹. Тож уже в червні 1860 р. відбувся ренесанс постулату рівноправності, який лише на одне десятиліття відійшов на задній план!

Проте в наступні місяці вплив на розвиток Конституції мали не такі мужі, як Штроссмайєр та Шагуна, а «старі консервативні» представники угорської та богемської аристократії, прихильники ідеї Австрії, як об'єднання «історично-політичних індивідуальностей» країв¹⁰². У численних дослідженнях було проаналізовано маніфестацію цієї ідеї в жовтневому дипломі 1860 р., а також відхилення маятника до сильнішої централістсько-конституційної форми лютневого патенту 1861 р. Твірними елементами не лише жовтневого диплому, а й лютневого патенту були краї, а не народи¹⁰³. На відміну від Квітневої конституції 1848 р., Кромержизького проекту та Березневої конституції 1849 р., про рівноправність народів ані у Жовтневому дипломі, ані в Лютневому патенті не йдеться. Те, що народи теж були політичною реальністю, чієї підтримки потребувала Корона, і чію підтримку Корона прагнула отримати, стало очевидним у тронній промові Франца Йосифа від 1 травня 1861 р., яка відкривала першу каденцію райхсрату, скликаного після Лютневого патенту. Цісар висловив переконання, «що вільні інституції за сумлінного дотримання та реалізації основ *рівноправності усіх народів*, рівності усіх громадян перед законом та

¹⁰¹ Ibid., 125.

¹⁰² До цього особливо переконлива промова графа Антона (Антала) Сечені у підсиленому райхсраті 22 вересня 1860, Ibid., II 46–47. До аналізу цієї теорії досі неперевершений Redlich, Staats- und Reichsproblem I/1 460 et sqq.

¹⁰³ Одночасно з Жовтневим дипломом з'явилися три важливі найвищі власноручні розпорядження у галузі мов і прав національностей, стосовно відновлення угорської ділової і службової мови в Угорщині із зважанням на «усі мови краю» (Bernatzik, Verfassungsgesetze 234–235), стосовно нарад з представниками різних національностей, конфесій і станів Семигороду (Ibid., 237–238) і стосовно заслухання осіб різних національностей і конфесій з Сербського Воєводства і Тімішоарського Банату (Ibid., 237–238) – Засадничо щодо шляху від Жовтневого диплому до Лютневого патенту Fritz Fellner, Das „Februarpatent“ von 1861. Entstehung und Bedeutung; в: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 63 (1955) 549–564. Короткий влучний нарис загального розвитку від поразки в Італії 1859 р. і Жовтневий диплом до Лютневого патенту пропонує Horst Brettner-Messler, „Die verfassungspolitische Ausgangslage“; in: Die Protokolle des österreichische Ministerrates 1848–1867 V: Abteilung: Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff I, bearbeitet von Horst Brettner-Messler (Wien 1977) XXXV–XLL.

участі представників народу в законотворчості допровадять до цілющої реорганізації всієї монархії»¹⁰⁴.

За два тижні до тронної промови Франца Йосифа чеські депутати на чолі з Венцелем (Вацлавом) Зайдлем внесли у богемському ляндтагу клопотання щодо «Реалізації рівноправності крайових мов в державних установах»¹⁰⁵. Зайдль клопотав про поділ Богемії на три частини – території з чеською, німецькою і змішаною мовою державного управління. Рішення про те, до якої з трьох груп (німецька, богемська, змішана) потрапить населений пункт чи район, мало би прийматися на основі того, «якої мовою говорять з церковної кафедри». Проте в усьому королівстві Богемія «і богемець, і німець мають отримувати всі рішення на свої звернення своєю мовою». В другій і третій інстанції рівноправність мала дотримуватися в той спосіб, що на чеські акти рішення мали приймати чеською мовою, на німецькі – німецькою, а на справи із різномовними сторонами рішення мало виноситись – обома мовами. Рівноправності мов мали дотримуватись як у внутрішніх, так і у зовнішніх службових зносинах, в колегіальних нарадах, кореспонденції і складанні звітів для вищих інстанцій. У чеських та змішаних районах відтепер треба було приймати на посади лише службовців, які володіли обома мовами; а з 1862 р. це правило поширилося б і на німецькі райони.

Клопотання Зайдля стало передвісником численних вимог і пропозицій, яким у десятиліття після 1867 р. судилося стати об'єктом запеклих дискусій. Примітно, що клопотання Зайдля стосувалося не лише мовної рівноправності у зносинах між громадянами і державою чи між сторонами й установами, але радикально торкалося й мови внутрішнього службового користування, мови спілкування між установами, а також питання загальної двомовності державних службовців¹⁰⁶. Державний міністр Антон фон Шмерлінг вирішив відхилити клопотання, але прикрасив свою відмову процесуальними аргументами. Ляндтаг має право пропонувати закони лише стосовно крайових справ; їхній вичерпний перелік міститься в крайовому статуті, мовне

¹⁰⁴ Цит. за Fischel, Sprachenrecht LXXI.

¹⁰⁵ Fischel, Materialien 71. Значення, яке чеські депутати надавали постулатові рівноправності одразу на початку першої сесії ляндтагу, наприклад, щодо зачитування і укладення протоколів ляндтагу, виявляється у протоколах перемовин Богемського ляндтагу (особливо засідання від 8 квітня 1861 р.).

¹⁰⁶ Порівняй нижче, с. 108–110.

питання там не згадується, поза тим ляндтаґ має лише право петиції¹⁰⁷. Попри це, Віденський уряд деякими розпорядженнями 1861 і 1862 рр. визнавав принцип рівноправності національностей¹⁰⁸.

Хоча чеське бажання, викладене в клопотанні Зайдля, впровадити рівноправність у державних установах, не було здійснене, інша чеська ініціатива – закріплення в крайовому законі рівноправності у шкільництві, врешті мала успіх. Вже у квітні 1861 р. чеські депутати під керівництвом шкільного радника Йозефа Венціґа подали в богемський ляндтаґ клопотання про проведення реформ в освітній сфері, які мали забезпечити рівні права для обидвох крайових мов у школах¹⁰⁹. Результатом докладних нарад комісії і пленарних дебатів у ляндтазі в травні 1864 р. врешті став проект закону «стосовно реалізації рівноправності обох крайових мов у народних [початкових] і середніх школах». У проекті закону було закріплено, що обидві крайові мови в королівстві Богемія мають рівне право «служувати в школі мовами викладання». «Як правило», мовою викладання в публічній школі мала бути лише одна з двох крайових мов; на практиці це означало якомога чіткіший поділ на чеські та німецькі школи і відмову від ідеї т. зв. утравквістичних [тобто таких, що відбуваються різними мовами] занять¹¹⁰. Найсуперечливішим, а властиво ядром національних протиріч у питанні шкільництва, був чеський постулат про закріплення другої крайової мови як обов'язкового предмета в середній школі, отже, у гімназіях та реальних школах. Центром конфлікту були передовсім богемські німці, які чинили спротив запровадженню обов'язкових уроків чеської мови в німецькомовних гімназіях і реальних школах. Німецька сторона альтернативою до запровадження обов'язкового навчального предмета – другої крайової мови – вважала те, щоб «у середніх школах *пропонували можливість ґрунтовного вивчення іншої*

¹⁰⁷ Fischel, Sprachenrecht Nr. 277 (розпорядження Шмерлінґа від 18 березня 1862 року).

¹⁰⁸ Ibid., Nr. 269 (розпорядження міністерства юстиції президії Вищого крайового суду в Брно від 22 липня 1861 р.), Nr. 278 (розпорядження державного міністерства намісникові в Галичині від 8 квітня 1862 р.).

¹⁰⁹ Pop. Stenographische Berichte des böhmischen Landtags, Session 1861, 7. Sitzung vom 15. April 1861 74. Текст клопотання (датований 12 квітня 1861 р.) в: Joseph Winter, Das böhmische Sprachengesetz vom Jahre 1865 [recte 1866]; in: Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen 6 (Prag 1866) 129. Цей тогочасний виклад, хоч і дуже полемічний, містить багато деталей.

¹¹⁰ Про принцип утравквістичного навчання пор. нижче с. 186–187.

крайової мови, аби школярі опанували її на розмовному і письмовому рівні»¹¹¹. Проте чеські депутати взяли гору і ляндтаґ постановив, що в середніх школах з богемською мовою викладання обов'язковим навчальним предметом має бути німецька, а в німецькомовних школах – богемська мова. Звільнення від обов'язкового вивчення другої крайової мови могла видавати тільки крайова влада за заявою батьків чи опікунів, лише в окремих випадках і за особливо важливих причин¹¹². Цей четвертий параграф спричинився до того, що німецька сторона почала називати законопроект «законом мовного примусу» [Sprachenzwangsgesetz], а це положення спровокувало включення 1867 р. до Грудневої конституції окремої «заборони мовного примусу» [Sprachenzwangsverbot]¹¹³. Попри те, що компетенція ляндтаґу затверджувати норми в галузі гімназійних викладів була спірною,¹¹⁴ Ріхард граф Белькреді, новопризначений намісник Богемії, підтримував цісарську санкцію цього крайового закону. Проте він наштотхнувся на опір державного міністра Шмерлінґа, який посилався на формальні міркування, бо вони «найменш образливі»¹¹⁵. У січні 1866 р. Белькреді як новому голові ради міністрів і державному міністрові довелося самому клопотати про цісарську санкцію, що з'явилася 18 січня 1866 р.¹¹⁶

Якщо зміна Шмерлінґа на Белькреді принесла чехам Богемії реалізацію постулату рівноправності, то у випадку з надіями румунів Се-

¹¹¹ Пор. надзвичайно докладне висвітлення ситуації у звіті Ріхарда Белькреді на раді міністрів від 5 січня 1866 р., в: Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1846–1867 VI. Abteilung: Das Ministerium Belcredi I, bearbeitet von Horst Brettner-Messler (Wien 1971) 253–258, тут 254 (курсив мій).

¹¹² Щодо деталей пленарних дебатів в Богемському ляндтазі дивись звіти за 18 засідання від 14 квітня 1864 р., а також 41–44 засідання між 21 і 27 травня 1864 р. Stenographische Berichte des böhmischen Landtags, dritte Jahres-Session 1864. Текст затвердженого ляндтаґом законопроекту від травня 1864 р. (а не від 1863 р., як помилково зазначено у Fischel, Sprachenrecht LXXII), який отримав цісарську санкцію 18 січня 1866 (не 1865 р., як помилково вказано в Winter, Sprachengesetz 241), в: Fischel, Sprachenrecht Nr. 288.

¹¹³ Пор. нижче с. 63, 174 і наст.

¹¹⁴ Одночасно з крайовим законом було прийняте і клопотання до уряду стосовно затвердження мови викладання в докладно перелічених гімназіях Богемії.

¹¹⁵ Ministerratsprotokolle VI/1, 253.

¹¹⁶ Gesetz betreffend die Durchführung der Gleichberechtigung der beiden Landessprachen in Volks- und Mittelschulen, LGBl. Nr 1/1866 für Böhmen. Kann, Nationalitätenproblem I 413, заслужено вважає цей закон «одним із найрозумніших законів кабінету Белькреді».

мигороду сталося протилежне. Тут адвокатом широких прагнень рівноправності був Шмерлінг, після приходу на посаду Белькреді цим прагненням не судилося здійснитися. Між 1860 і 1867 рр., від Жовтневого диплому і Лютневого патенту до призупинення Конституції 1865 р. і до переддня дуалістичного компромісу, виявилось, що гасло про рівноправність залишалося інструментом Корони в її змінних союзах з політичними групами й національностями. Центральною темою внутрішньої організації монархії між 1860 і 1867 рр. було становище Угорщини. Пошук *modus vivendi* з Угорщиною визначив злет і падіння Ріхарда Белькреді не менше, аніж Антона фон Шмерлінга, та спричинився до покращення чи погіршення становища різних національностей.

Політична мета активувати райхсрат у Відні як загальний райхсрат в ключі Лютневого патенту була властивим мотивом Шмерлінгової політики рівноправності для Семигороду. Представництво депутатів з Семигороду у віденському райхсраті вважалося у 1863 і 1864 рр. першорядною державно-політичною необхідністю.¹¹⁷ Результатом стало скликання ляндтагу в Сібіу [нім. Германнсштадт, угор. Нодьсебен] на підставі октройованого статуту ляндтагу, законодавче закріплення рівноправності румунської нації та її конфесій, а також проект закону про використання трьох крайових мов у публічних зносинах державних установ. Улітку 1863 р. віденський уряд надав ляндтагові у Сібіу два законопроекти, базовані на принципі національної та мовної рівноправності. Перший законопроект стосувався «реалізації рівноправності румунської нації та її конфесій». У ньому законодавчо визнавали «романську націю», греко-католицьку та греко-орієнтальну релігію рівними «відповідно до семигородської конституції» з трьома іншими визнаними націями – мадярами, секеями та саксонцями – і чотирма «законно визнаними і включеними в державно-правову систему Церквами краю» – римо-католицькою, євангельсько-гельветською, євангельсько-аугсбурзькою та унітарною. З погляду Семигородської крайової конституції, чотири нації визначалися «взаємно рівноправними» і володіли однаковими політичними правами. До герба Семигороду слід було додати «символ романської нації». 26 жовтня 1863 р. цей законопроект отримав «санкцію цісаря, короля і великого князя краю»¹¹⁸.

¹¹⁷ Redlich, Staats- und Reichsproblem II 319–320, 330.

¹¹⁸ Текст в: Brote, Rumänische Frage 209–211. Численні матеріали до дебатів в ляндтазі щодо цього закону і закону про мови у збірці віцеканцлера семигородської надвірної канцелярії Франца Барона фон Райхенштайна в архіві кабінету міністрів Архіву цісарського дому, двору і держави – Haus-, Hof- und Staatsarchiv

Другий законопроект стосувався використання трьох «звичних мов краю» у публічних зносинах державних установ. Ляндтаґ вимагав, аби угорська, німецька й румунська мова (така послідовність у законі) визнавалися не «звичними», а «крайовими мовами». Проголошувалося їхнє урівноправнення «в публічних зносинах державних установ». Рівноправне використання цих трьох мов у цілому краї, без територіальних обмежень, врегулював §21. Тут згадаємо лише деякі з цих положень. Для різного роду подань і зносин з державними установами сторони могли послуговуватись однією з трьох мов краю (§2). В судових розглядах у справах з врегулювання суперечок і поза ними, де були задіяні кілька сторін, кожній зі сторін дозволялося послуговуватись однією з трьох мов краю (§4). На кожне звернення чи клопотання сторін відповідь мали надавати тією мовою, яку використовувала сторона (§5). Внутрішню службову мову громад і територіальних самоврядних одиниць – муніципій (комітатів) – визначали вони самі (§§10 і 11). Вищі інстанції у кореспонденції з громадами, самоврядними одиницями, церковними та іншими корпораціями й організаціями мали послуговуватись тією службовою мовою, яку самостійно обрали останні (§13). Певні преференції у зносинах з військовими установами були в німецької мови (§15). Визначати мову викладання в народних та середніх школах мали утримувачі шкіл (§18)¹¹⁹.

Ляндтаґ в Сібіу прийняв цей законопроект 29 вересня 1863 р. Рескриптом від 21 листопада 1863 р. Франц Йосиф повідомив ляндтаґ, що він повністю підтверджує законопроект, і закликав ляндтаґ подати його до найвищої санкції. Однак про цей заклик ляндтаґові повідомили лише в травні 1864 р.¹²⁰ І хоч 5 січня 1865 р. законопроект таки отримав найвищу санкцію, вже влітку 1865 р., за кілька тижнів після

Wien (надалі цитується як HHStA), особливо Karton 1a, 1b і 5. Цікаве також клопотання про зрівняння в правах вірменської нації (як п'ятої нації) і вірменсько-католицької релігії (як сьомої церкви), подане 9 жовтня 1863 р. до ляндтаґу! Ibid., Karton 5, fol. 244.

¹¹⁹ Текст в: Brote, Rumänische Frage 212–215, а також в: Stanislaus Poray Ritter von Madeyski, Die deutsche Staatssprache in Österreich oder Österreich ein deutscher Staat (Wien 1884) 154–156. До цього закону порівняй також Simion Retegan, Recunoaşterea limbii române, ca limbâ oficială a Transilvaniei, în dieta de la Sibiu [Визнання румунської мови офіційною мовою Семигороду ляндтаґом в Сібіу]; in: Anuarul institutului de istorie ş arheologie Cluj 16 (1973) 189–214. За переклад з румунської я дуже вдячний д-рові Максіві Деметеру Пейфусу.

¹²⁰ HHStA, Nachlaß Reichenstein, Karton 5, fol. 481.

формування уряду Белькреді, відбулася зміна курсу віденської політики щодо Семигороду. Ляндтаґ в Сібіу розпустили, натомість скликали новий, т. зв. «Союзний ляндтаґ» в іншому складі у Клужі [нім. Кляузенбург, угор. Коложвар]¹²¹.

Хоча в еру Шмерлінґа між 1861 і 1865 рр. й було вжито певних заходів для задоволення вимог національностей,¹²² все ж можна погодитися з висновком Йозефа Редліха, що дії ці були повільними й кволими. Шмерлінґ не був державним діячем, який вірив в ідею національної рівноправності в цілій монархії і її відповідне переформатування¹²³. Не можна цього стверджувати і про його наступника Ріхарда Белькреді. Федералістські тенденції Белькреді спиралася на традиції вчення про історично-політичні індивідуальності країв; до цього додався примат угорського питання, який призвів Белькреді до відмови від політики автономії й рівноправності стосовно Семигороду¹²⁴.

Після відставки Белькреді нові підвалини для становища національностей в обох частин дуалістичної монархії створив Компроміс 1867 р.¹²⁵ Одночасно з появою в Угорщині 1868 р. (наступного року після Компромісу) закону про національності, про зміст і вплив якого йтиметься далі, Віденський райхсрат закріпив рівноправність народів

¹²¹ Поп. Redlich, Staats- und Reichsproblem II 409 et sqq., а також протокол ради міністрів від 27 серпня 1865 р. в: Ministerratsprotokolle VI/1 25–29. До питання національної та мовної рівноправності в Семигороді між 1860 і 1865 рр. дивись Keith Hitchins, *The Rumanians of Transylvania and Constitutional Experiment in the Habsburg Monarchy, 1860–1865*; in: *Balkan Studies (Saloniki)* 5 (1964) 89–108. Важливі документи німецькою мовою [Jakob Rannicher], *Sammlung der wichtigeren Staatsacten, Österreich, Ungarn und Siebenbürgen betreffend ...*, 3 Hefte (Hermannstadt 1861–1863); особливий інтерес становить власноручний лист цісаря до семигородського надвірного канцлера Кемені від 21 грудня 1860 р. (I 25–27). Важлива також заява саксонської національної спілки щодо реалізації національної рівноправності від 29 березня 1862 р. (Beilage zu den Protokollen der Sächsischen Nationsuniversität 1861–1862, Hermannstadt 1862).

¹²² Особливо варто наголосити на прихильності Шмерлінґа до українців та його розпорядженні щодо відновлення використання кирилических літер в українській мові; Поп. Fischel, *Sprachenrecht* Nr. 260, 261, 262, а також вище прим. 108.

¹²³ Redlich, *Staats- und Reichsproblem* II 306–307.

¹²⁴ Arthur Zimprich, *Belcredis Versuche einer Föderalisierung der Donaumonarchie*; in: *Ungarn-Jahrbuch* 1 (1969) 99–138.

¹²⁵ До цього поп. Hans Mommsen, *Die Rückwirkungen des Ausgleichs mit Ungarn auf die zisleithanische Verfassungsfrage*; in: *Idem., Arbeiterbewegung und nationale Frage. Ausgewählte Aufsätze* (Göttingen 1979) 147–165.

в новому Основному законі держави про загальні права громадян від 21 грудня 1867 р. У наступних трьох розділах буде розглянуто значення повторного, відповідного зразкові Кромержизького проекту, закріплення національної рівноправності в каталозі основних прав, роль конституційного права на рівноправність в практиці публічного управління – «прикладної Конституції!» – вплив закріпленого в Грудневій конституції постулату рівноправності на розвиток мовних прав та прав національностей в австрійській Цисляйтанії протягом півстоліття між 1867 і 1918 рр.

В. Рівноправність народностей як громадянське право

1. Поява ст. 19 Основного закону про загальні права громадян як компромісної формули

Як відомо, Груднева конституція 1867 р. складалася не з одного нормативного акту, а з комплексу семи законів. Закон-компроміс «про врегулювання спільних для усіх країв Австрійської монархії справ» – тут Угорщину в назві закону ще зараховували до Австрійської монархії – дав поштовх для решти законів Грудневої конституції. Аби німецько-ліберальні групи підтримали компроміс з Угорщиною, цісар і його міністр-президент Бойст мали намір підтримати закріплення в Конституції важливих ліберальних постулатів з революційних 1848/49 років. Ліберальні політики у 1867 р. вміло прив'язалися до того, що Франц Йосиф гарантував в октройованій Березневій конституції 1849 р. Для «забезпечення справді відповідного Конституції стану, – йшлося в робочому документі комітету із семи членів палати депутатів, у якому засідали властиві батьки Конституції 1867 р., – окрім ревізії Основного закону про імперське представництво (з 1861 р.), треба видати низку Основних законів»:

- про загальні права громадян;
- про права Корони;
- про судову владу;
- про Імперський суд.

Комітет рекомендував, «наскільки це можливо у змінених з того часу обставинах, дотримуватися відповідних положень Конституції від 4 березня 1849 р.»¹.

¹ Робочий документ «Засади, на які має орієнтуватися субкомітет конституційної комісії в роботі над переглядом конституції»; зберігається як додаток до протоколу 14-го засідання конституційної комісії від 23 липня 1867 р у парламентському архіві Відня. Докладніше до цього і наступного в: Stourzh, Gleichberechtigung und Dezemberverfassung 199 et sqq.

Відповідно до цього плану один із членів згаданого комітету семи, адвокат з Брна д-р Едуард Штурм, наближений до найпозитивніше налаштованої щодо компромісу групи конституційної партії – до *автономістів*, які гуртувалися довкола Кайзерфельда і Рехбауера, розробляв проект закону про загальні права громадян. Перший Штурмів рукописний проект містить порівняльні вказівки не лише на Березневу конституцію чи, властиво, на її супровідний патент щодо гарантування конституційною формою держави політичних прав, але й на Кромержизький проект «основних прав австрійського народу», а також на каталог основних прав Франкфуртської Паулюскірхе.

Штурмова пропозиція щодо національної рівноправності за змістом відповідала Березневій конституції, а формою – радше Кромержизькому проекту. «Всі народності держави рівноправні, кожна народність має непорушне право на збереження своєї національності й мови». Це було дослівно взято з Октройованої конституції 1849 р. Стосовно форми Штурм обрав Кромержизьку модель. У ній стаття про національності, як зазначено вище, входила до каталогу основних прав, а не організаційної частини Конституції. Октрой від березня 1849 р. рівноправність націй закріпив не в патенті про конституційно-гарантовані права, а в самій Конституції. Відтепер право народностей знову віднесли до кола ліберальних індивідуальних прав, як виявиться, з далекосяжними наслідками.

Але на загальному постулаті про рівноправність не зупинилися. Спершу на доповненні наполягали німецько-богемські депутати; вони були сповнені рішучості долучити до великого пакета компромісу й перегляду Конституції ще й особливі інтереси їхньої групи. Новий Основний закон держави мав стати зброєю проти т. зв. «мовного примусу» в середніх школах на основі богемського крайового закону про реалізацію рівноправності обох крайових мов у шкільництві; який, як відомо, під егідою Белькреді на початку 1866 р. отримав цісарську санкцію. Богемські німці для ліквідації ненависного їм обов'язку вивчення другої крайової, а саме чеської, успішно докладали всіх зусиль. Так з'явилися пропозиції доповнення, згідно з якими у краях з кількома народностями публічні інституції мали бути організовані в такий спосіб, «аби без застосування примусу до вивчення другої крайової мови, необхідні засоби для навчання своєю мовою отримували і народи, які перебувають в меншості». Тут простежуємо певну схожість з §4 патенту від 1849 р. про конституційно гарантовані права (пор. вище с. 40–41).

Які ж побажання висловлювали слов'янські депутати? Чеські депутати не увійшли в райхсрат 1867 р. Вони позбавили його права приймати проекти, пов'язані з компромісом. Проте Бойстові вдалося переконати словенських, а особливо польських депутатів надіслати представників до райхсрату². Спершу д-р Ловро Томан, депутат з Любляни, хотів під час упорядкування судівництва закріпити в Конституції захист мов через судову владу. Коли ж кілька німецьких депутатів (серед них Едуард Гербст) запевнили його, що засадничо підтримують цю ідею, але клопотання належить до Основного закону про загальні права громадян, він відкликав своє подання. Тоді Томан (спираючись на формулювання Кромержизького проекту) клопотав, аби кожній народності «було гарантовано рівне недоторканне право на збереження й плекання її національності та на використання її мови у школі, державних установах і громадському житті».

Польський депутат д-р Миколай Зиблікевич з Кракова запропонував передати *реалізацію* національної рівноправності у виключну компетенцію країв: «цей принцип, – так формулював він, – «виконуватиметься в окремих королівствах і краях через крайові закони про мову шкільництва, державних установ і судів». Тут йшлося про найдалекосяжніший, хай навіть і приречений на поразку, план найбільшої слов'янської групи, яка залишилася в райхсраті, скерувати питання національностей у федералістське русло і в традиції Жовтневого диплому зафіксувати примат історичних земель. Німецько-ліберальна більшість у конституційній комісії, до якої приєднався єдиний українець у її складі, катехит Львівської Академічної гімназії Іван Гущалевич, відхилила пропозицію поляків³.

² Про поступливість Бойста щодо словенців, особливо у залізничних концесіях, у яких був зацікавлений депутат д-р Ловро Томан, див: Vasilij Melik, Die slowenische Politik am Anfang des Dualismus (1867–1870); in: Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867. Materialien der internationalen Konferenz in Bratislava 28.8.–1.9.1967 bearb. von Anton Vantuch, ed. L'udovít Holotík (Bratislava 1971) 607–649, тут 618. Головною поступкою полякам був галицький крайовий закон від 22 червня 1867 р. стосовно мови викладання в народних та середніх школах; німецький текст в: Fischel, Sprachenrecht Nr. 298. Поставало, проте, питання, чи не суперечить цей крайовий закон Основному закону про імперське представництво (стосовно компетенції райхсрату в «регулюванні засад шкільництва щодо народних шкіл і гімназій»), див. Gerald Stourzh, Die österreichische Dezemberverfassung von 1867; in: Österreich in Geschichte und Literatur 12 (1968) 1–16, тут 15, прим. 10.

³ Parlamentsarchiv Wien, Protokolle des Verfassungsausschusses, 20. und 21. Sitzung vom 21. bzw. 25. September 1867.

Два положення Грудневої конституції з 1867 до 1918 рр. переважали за значенням усі інші: ст. 14 Основного закону про імперське представництво – стосовно права уряду на надзвичайні розпорядження, і ст. 19 державного Основного закону про загальні права громадян. Стаття про національності стала найбільш згадуваною статтею австрійської Конституції аж до розпаду багатонаціональної імперії й випередила навіть статтю про надзвичайні розпорядження. Національна політика і права національностей в Цисляйтанії півстоліття реалізовували в формі суперечок щодо інтерпретації і втілення в життя цієї 19 ст. Конституції. В остаточній редакції вона звучала так:

- (Абз. 1) Усі народності держави рівноправні, кожна народність має недоторканне право на збереження й плекання своєї національності та мови.
- (Абз. 2) Держава визнає рівноправність усіх крайових мов у школі, установах і громадському житті.
- (Абз. 3) У краях, де живуть кілька народностей, публічні навчальні заклади мають бути влаштовані так, щоби без примусу до вивчення другої крайової мови кожна з цих народностей отримувала потрібні засоби для освіти своєю мовою.

Цей текст мав виразний відбиток компромісу. Перший абзац, запозичений з Березневої конституції, постулював загальні засади рівноправності народностей; його закріплення означало певну поступку ненімецьким національностям, проте депутат Штурм і його колеги в райхсраті усвідомлювали, наскільки інтенсивно чехи у 1848 р. і знову з початку 1860-х років послуговувалися гаслом про рівноправність національностей. Чіткою поступкою ненімецьким народам був другий абзац – на це виразно вказує промова депутата Едуарда Гербста на пленарних дебатах палати депутатів. Однак третій абзац задовольняв цілком конкретне бажання німецько-чеських депутатів і був *sine qua non* їхньої підтримки. Польський депутат Зиблікевич саркастично вважав, що деякі меншини, «а дослівно німецько-богемська меншість в богемському ляндртазі» стають на захист основних прав, а особливо 3 абз. ст. 19, водночас він применшував побоювання українців у Галичині та піддавав сумніву висунутий у суперечці з ним аргумент про опір меншин стосовно передачі виконання ст. 19 ляндртагам. Німецько-ліберальні промовці уникали акцентувати, що їм вдалося-таки відмінити обов'язкові уроки чеської мови в німецьких гімназіях Богемії. Представник Нижньої Австрії Брестель наголошував, що було встановлено лише загальні засади безвідносно до конкретних націй, проте

його слухачі хотіли довідатися, які саме національні конфлікти він мав на увазі, коли казав, що не в райхсраті, а в окремих краях із змішаними національностями відбувається боротьба національностей. Справа імперського представництва, вважав він, запобігати боротьбі національностей, займаючи абсолютно безсторонню позицію щодо всіх учасників суперечок⁴.

За ретроспективного спостереження впадає у вічі, що в пленарних дебатах палати депутатів щодо Основного закону про загальні права громадян праву народностей приділено значно більше уваги, ніж іншим основним правам. Особливого типу були й проблеми конституційної форми держави в багатонаціональній монархії, як це вже у 1850 р. гостріше, ніж усі інші спостерігачі, констатував Йозеф фон Етвеш. Тому така важлива подія, як прийняття каталогу основних прав опинилася в тіні примату національного питання.

Лише одна деталь остаточного варіанта статті про національності стала результатом змін, внесених на вимогу верхньої палати. Другий абзац у формулюванні палати депутатів спершу виглядав так: держава має *гарантувати* рівноправність усіх крайових умов у школі, установах і громадському житті. Політико-юридична комісія палати панів з її доповідачем Леопольдом фон Гаснером виступила із застереженнями щодо цього. На думку комісії, недоречно було «давати обіцянку, яку виконуватимуть за змогою, і визнавати її за право». Треба зазначити заздалегідь, що її виконання «не може бути гарантоване безумовно». Тому, вважала комісія, замість слова «гарантує», потрібно вжити «визнає»⁵. Палата депутатів приєдналася до рішення верхньої палати. 21 грудня 1867 р. всі закони «Грудневої конституції», а отже, і ст. 19 Основного закону про загальні права громадян, отримали ці-

⁴ Generaldebatte des Abgeordnetenhauses über das Staatsgrundgesetz die allgemeinen Rechte der Staatsbürger, Stenographische Protokolle über die Sitzung des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates, IV. Session, 32. Sitzung vom 8. Oktober 1867 780 et sqq.; також надруковано у корисному збірнику: Die neue Gesetzgebung Österreichs. Erläutert aus den Reichsratsverhandlungen I (Wien 1868) 315–333, тут особливо 321 (Зиблікевич) і 324 (Брестель).

⁵ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Herrenhauses des österreichischen Reichsrates, IV. Session, 17. Sitzung vom 28. November 1867 288, а також Neue Gesetzgebung I 352. Хоча вже й тут зауважено, що різниця між гарантуванням і визнанням мовної рівноправності втрачає значення в момент тлумачення Імперським судом прав, описаних в 19 ст., «гарантованими Конституцією політичними правами», в разі порушення яких громадяни можуть позиватися до суду. Пор. нижче с. 72–73.

сарську санкцію; 22 грудня 1867 р., в день їхньої публікації в Імперському віснику законів, вони вступили в силу. Почався останній відтинок у конституційній історії Габсбурзької монархії⁶.

2. Стаття 19 як «закон-обіцянка» чи право прямої дії: роль Імперського та Найвищого адміністративного судів

Які ж шляхи були відкриті для реалізації норм ст. 19? Спроба поляків передати впровадження національної рівноправності в автономію країв зазнала поразки, але замість відхиленої польської пропозиції не надійшло жодного альтернативного рішення. Ст. 19 не містила жодних правових вказівок щодо реалізації гарантованих прав, тож конфлікт між прагненням сильнішої автономії історичних земель (висловленим чехами у вимозі «історичного державного права») і моделлю (тепер редукованою до Цисляйтанії) децентралізованої унітарної держави тривав. Так було написано у звіті конституційної комісії палати депутатів щодо ст. 19: «у визначенні положень про виконання цієї засади не згадувалося, бо ввідні закони й розпорядження належать частково до законодавчого поля імперського представництва і ляндтагів, частково до адміністративних повноважень уряду, і з окремих королівств і країв стосовно мовного питання надходять найрізноманітніші побажання та вимоги».

В окремому випадку батьки Конституції 1867 р. таки дуже конкретно преюдикували одне з питань, що торкається автономного крайового законодавства. Стосовно заборони обов'язкової двомовності в шкільній освіті у звіті конституційної комісії йшлося:

«Лише зважаючи на приготоване для крайових представництв розширення автономії у питаннях шкільництва і беручи до уваги те, що прагненням і нахилам окремих осіб і цілих народностей у краях, де живуть різні народності, заклади освіти часто чинять спротив, комісія вважає, що для національних меншин треба конституційно забезпечи-

⁶ Найкраще коментоване видання законів і Основних законів, з яких складається «Груднева конституція» Bernatzik, Verfassungsgesetze 390–453. До їхнього виникнення огляд Stourzh, Dezemberverfassung (над прим. 2).

ти відповідний до справжньої рівноправності захист проти мовного примусу у шкільництві»⁷.

Саме лише це формулювання дало привід для двох різних інтерпретацій. Першу значущу оцінку Грудневої конституції дала заснована 29 січня 1868 р. комісія віденського юридичного товариства, завданням якої було перевірити вплив Основних законів держави на чинне законодавство. Врешті комісія юридичного товариства, покликаючись на конституційну комісію, прийшла до висновку, що у випадку ст. 19 йдеться «про самі лише принципи для легіслатури й адміністрації, які належить виконувати»; стосовно т. зв. мовного примусу позиція комісії розділилася. Меншість проголосувала за те, що богемський крайовий закон від 18 січня 1866 р. стосовно обов'язкового навчання другою крайовою мовою треба вважати *ipso facto* скасованим; більшість комісії обстоювала думку, що формулювання абз. 3 не дає змоги виявити намір, «що цим безпосередньо малося на меті обмежити дію богемського крайового закону від 18 січня 1866 р.»; проте ці положення, поза сумнівом, потрібно усунути⁸. Уряд підтримав позицію більшості: восени 1868 р. богемський ляндтаґ за відсутності чеських депутатів прийняв крайовий закон, який припиняв дії суперечливого §4 закону від січня 1866 р.⁹

Вже у лютому 1868 р. міністр освіти Леопольд фон Гаснер «на виконання ст. 19» видав розпорядження про відміну усіх міністерських вказівок, через які «учні гімназій були змушені вивчати другу крайову мову, яка не є ані мовою викладання в гімназії, ані рідною мовою учнів». Аналогічні розпорядження Гаснера з чітким покликанням на виконання ст. 19 цього ж року видали для Істрії, Тиролю і Форарльберґа¹⁰.

⁷ Звіт конституційної комісії в: *Neue Gesetzgebung I* 310–313. Це речення неправильно цитує К. G. Hugelmann, який прочитав «принципово» („grundsätzlich“) замість «конституційно» („grundgesetzlich“) і тому хибно розвинув свою інтерпретацію. Див. Karl Gottfried Hugelmann, *Das Nationalitätenrecht nach der Verfassung von 1867; der Kampf um ihre Geltung, Auslegung und Fortbildung*; in: *Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*, ed. Karl Gottfried Hugelmann (Wien/Leipzig 1934) 84.

⁸ *Der Einfluß der Staatsgrundgesetze vom 21. December 1867 auf die bestehende österreichische Gesetzgebung* (Wien 1868) 25–26 (Спеціальне видання при *Allgemeine österreichische Gerichtszeitung*). Комісія складалася з семи членів; загальну частину звіту редагував Йозеф Унґер, за частину про основні права відповідав Юліус Фірлінґер.

⁹ Текст у Fischel, *Sprachenrecht* Nr. 313.

¹⁰ *Ibid.*, 307, 311, 316.

Згаданим положенням про виконання ст. 19 притаманна одна особливість, яка до кінця існування Цисляйтанії була характерною для застосування конституційного принципу національної рівноправності; вона має вирішальне значення для розуміння конституційної реальності давньої Австрії також і після початку «Конституційної ери». Йдеться про словесну скупість загальнодержавних, себто чинних для всієї Цисляйтанії, положень; натомість неуніфікованими, численними й різноманітними були положення для окремих країв чи їхніх груп.

Це відбувалося в епоху, коли межі повноважень Корони і її уряду були ширшими, принцип законності, який вповні виявився щойно в Республіці Австрія, був менш розвинутим, а правові норми відрізнялися різноманітністю. Загальнодержавні закони від початку рідко застосовували для реалізації національно-правових інтересів, протягом перших трьох десятиріч після компромісу частіше використовували розпорядження центрального уряду чи центральних відомств. Крайові закони були важливим інструментом прав національностей від початку конституційної ери, проте першорядним засобом реалізації національної рівноправності стали аж на зламі століть.

Конституційна комісія від 1867 р., як ми вже бачили, вказувала на численні засоби, придатні для виконання ст. 19. Звісно, з країв надходили «дуже відмінні бажання й вимоги з мовного питання»; однак з цим була пов'язана практика Корони, яку застосовували задовго до 1867 р. і від якої не відмовилися й після 1867 р.: відповідно до своїх інтересів здобувати в союзники окремі національності в коронних краях, але також і змінювати їх. Конфронтація німецьких лібералів, які увійшли в уряд з 1867 р., із чехами Богемії принесла полякам Галичини величезні переваги¹¹. Покращилася також мовно-правова си-

¹¹ Пор. про найважливіші положення стосовно шкільництва *ibid.*, Nr. 298, 298a, 315. *Ibid.*, Nr. 298a подане розпорядження Галицької крайової шкільної ради стосовно запровадження польської мови викладання в ізраелітських школах там, так само як і в німецькому виданні *Landes-Gesetz-Blatt für Galizien* Nr. 12/1868 помилково датоване 22 червня 1867 р.; хибна дата 22 червня 1868 р. подана і в польському виданні. Правильну дату (14 березня 1868) встановив Karl Hugelmann (не плутати з його сином Karl Gottfried Hugelmann), *Die rechtliche Stellung der Nationalitäten in Österreich*; in: *Idem.*, *Historisch-politische Studien* (Wien 1915) 192–261, тут 224 (вперше оприлюднено в: *Österreichische Zeitschrift für Verwaltung* 10 (1877), 11 (1878) і 12 (1879)). Розпорядження загального міністерства про службові мови для Галичини від 5 червня 1869 р. в: *Fischel*, *Sprachenrecht* Nr. 238. Пор. загально (з численними покликами на польську літературу) Piotr S. Wandycz, *The Poles in the Habsburg Monarchy*; in: *Austrian History Yearbook* 3/2 (1967)

туація слов'ян в Далмації щодо італійців¹². З іншого боку, уряд Гогенварта, прагнучи компромісу з чехами в 1871 р., обернувся спиною до словенців з Горіції і Крайни¹³.

Не випадково загальнодержавних положень щодо виконання ст. 19 майже не було. Домінування німецької мови та німецьких австрійців у державному управлінні, яке збереглося після 1867 р., зумовлювало в цій галузі політику *quieta non movere*. Найсильніші законодавчі ініціативи німецьких лібералів з'являлися стосовно краю, де вони вважали себе zagrożеною меншиною, себто стосовно Богемії. Щойно в 1880 р., коли німецькі ліберали стали меншістю в райхсраті, вони на загальнодержавному рівні почали домагатися законодавчого закріплення німецької мови як державної. Проте, як йтиметься нижче (пор. с. 93 і наст.), зазнали поразки. Заслужено згадували велике «і звичайно не випадкове упущення» передовсім німецько-ліберальних міністерств у сімдесятих роках¹⁴. У своїй полеміці проти мовних розпоряджень Тааффе-Штремайра для Богемії та Моравії від 1880 р., а також проти мовних розпоряджень Бадені від 1897 р. *Німецька ліву-*

261–286, тут 275–279. Також Wojciech M. Bartel, Zur Geschichte des Galizischen Landesschulrates 1867 bis 1918; in: Anzeiger der österreichischen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse 114 (1977) 346–356.

¹² Пор. розпорядження міністра внутрішніх справ Гіскри від 20 лютого 1869 р. «на виконання ст. 19» про використання крайових мов в Далмації у Fischel, Sprachenrecht Nr. 318; пор. *ibid.*, 354. Інформативно Karl Hugelmann, Rechtliche Stellung 242–243, докладно Alfred Manussi-Montesole, Die Adrialänder, in: Hugelmann, Das Nationalitätenrecht des alten Österreich 647 et sqq. Див. також нижче, с. 152–153.

¹³ Karl Hugelmann, Rechtliche Stellung 212–213, прим. 19: на поданий словенською стороною в ляндтаг Горіції запит, чи не планує уряд взятися за проект закону про національності (на зразок проекту такого закону в богемському ляндтазі), було отримано відповідь, що в Горіції немає в цьому потреби. Прийнятому ляндтагом Крайни проектів закону про реалізацію рівноправності словенської мови в публічних школах і установах «на основі ст. 19» від 1 жовтня 1868 р., 15 червня 1869 було відмовлено в цісарській санкції. 22 жовтня 1869 р. ляндтаг повторно затвердив проект закону, цього разу лише стосовно службової мови державних установ, а 30 квітня 1870 р. він отримав повторну відмову в цісарській санкції. 27 серпня 1870 р. ляндтаг Крайни знову без змін затвердив цей проект, але й (дружній передовсім до чехів) уряд Гогенварта не подав його на санкцію. Тексти в: Fischel, Materialien 327–328. Позитивна оцінка цих проектів в: Oskar Lobmeyer-Hohenleiten, Steiermark, Kärnten, Krain; in: Hugelmann, Das Nationalitätenrecht des alten Österreich 527.

¹⁴ Robert A. Kann, Die Habsburgermonarchie und das Problem des übernationalen Staates; in: Die Habsburgermonarchie 1848-1918 II: Verwaltung und Rechtswesen (Wien 1975) 48.

ця оспорювала урядове право розпоряджень. Уряд опонував цьому, адже протягом першого десятиліття існування Грудневої конституції ліберальне міністерство видало низку розпоряджень щодо виконання ст. 19. Письмово захищаючись від заяв із обвинуваченням міністра в травні 1897 р., Бадені звернув увагу на те, що конституційна комісія 1867 р., як ми вже бачили, планувала різні шляхи реалізації ст. 19, включаючи розпорядчі повноваження уряду¹⁵.

Важливе загальнодержавне законодавче врегулювання перших років конституційної ери – Державний закон про народні школи від 1869 р. – не містило стосовно мовного питання жодного прямого рішення. Його найважливіша відповідна стаття, §6 (якою ми ще займемося в частині про т. зв. «міноритарні школи») твердить: «Про мову викладання і про навчання другою крайовою мовою вирішує, попередньо заслухавши тих, хто утримує школу, крайова шкільна управа у визначених законом межах». Звісно, в тексті є прихована вказівка на ст. 19, особливо на її абзац 3, в якому виразно йдеться про викладання другою «крайовою мовою». Проте навряд чи це було справжнє виконавче розпорядження. Тягар конкретизації переклали на краї¹⁶. Врешті його передали двом найвищим судам – Імперському і Найвищому адміністративному, завдання яких полягало в розгляданні справ про порушення прав установами.

Положення цих двох судів в правозахисній системі Цисляйтанії вже викладено у фундаментальній статті¹⁷. Для кращого розуміння деякі пояснення наведемо тут.

¹⁵ Під час дебатів у верхній палаті парламенту стосовно мовних розпоряджень Тааффе-Штремайра, представник уряду, керівник секції Теодор барон фон Закен вказав на те, що «стосовно Далмації і Галичини, а в останньому краї навіть у спосіб, що матиме глибший вплив, були дані інструкції шляхом розпоряджень». Sten. Prot. Herrenhaus, IX. Session 24. Sitzung vom 24. Mai 1880 261. У заяві Едуарда Гербста і ще 156 депутатів від 10 травня 1880 р. стверджувалося, що загальні положення для реалізації ст. 19 «згідно Конституції можуть з'являтися лише законодавчим шляхом» і мовні розпорядження Тааффе-Штремайра для Богемії від 19 квітня 1880 р. перевищують урядове право розпоряджень. Заява, а також звіти більшості і (німецько-ліберальної) меншості задіяної у цій темі комісії верхньої палати в: Fischel, Materialien 105–128, тут особливо 105 і 119. Письмове пояснення міністр-президента Бадені від 6 травня 1897 р. Ibid., 168–173, тут особливо 170.

¹⁶ Пор. серед іншого Karl Hugelmann, Rechtliche Stellung 213–214.

¹⁷ Friedrich Lehne, Rechtsschutz im öffentlichen Recht: Staatsgerichtshof, Reichsgericht, Verwaltungsgerichtshof; in: Die Habsburgermonarchie 1848-1918 II 663–715, особливо 672 et sqq., а також 692 et sqq.

Основний закон про загальні права громадян, включаючи його ст. 19, треба розглядати разом із двома іншими Основними законами Грудневої конституції – Основним законом про створення Імперського суду й Основним законом про судову владу.

Згідно з Грудневою конституцією Імперському судові, серед іншого, належалося приймати рішення «про скарги громадян стосовно порушення їхніх конституційно гарантованих політичних прав після розгляду справ у законному порядку адміністративним шляхом» (ст. 3b)¹⁸.

Гарантованими Конституцією політичними правами вважали права, перелічені в Основному законі про загальні права громадян. На епохальному значенні цього нововведення наголошено цілком заслужено. Самі лише каталоги основних прав без супровідної процедури їхнього застосування, без можливості оскарження в суді ризикували так і залишитися в площині конституційно-політичної риторики, замість слугувати для правового захисту особи¹⁹. Хоча впровадження у 1867 р. права оскаржувати порушення основних прав було для тогочасної Європи конституційно-історичною новинкою, одночасно треба звернути увагу на недосконалість гарантованого цим правового захисту. Рішення Імперського суду про порушення політичних прав мали лише констатувальний, а не касаційний характер, а безпосередню анулювальну дію мало рішення чи розпорядження адміністративної установи. Про фактичне виконання правових тлумачень Імперського суду виконавчою владою погляди дослідників розділилися²⁰. Спра-

¹⁸ Bernatzik, Verfassungsgesetze 428–429.

¹⁹ Pop. Franz Matscher, Die Bedeutung von Verfahrensregelungen für die zwischenstaatlichen Beziehungen (=Salzburger Universitätsreden 57, Salzburg/München 1975) 7–8 з покликаннями на Рене Марчіча. Стосовно значення процесуальних норм в конституційній історії, на які часто не звертають уваги історики, пор. також Gerald Stourzh, Vom Widerstandsrecht zur Verfassungsgerichtsbarkeit. Zum Problem der Verfassungswidrigkeit im 18. Jahrhundert (=Kleine Arbeitsreihe des Instituts für Europäische und Vergleichende Rechtsgeschichte an der Rechts- und Staatswissenschaftlichen Fakultät der Universität Graz 6, Graz 1974).

²⁰ Песимістична оцінка у Walter Goldinger, Die Zentralverwaltung in Cisleithanien; in: Die Habsburgermonarchie 1848–1918 II 117, на підставі скептичного висловлювання колишнього намісника Моравії Германа барона фон Льобля при його вступі в Імперський суд (дискусійна промова Вальтера Гольдінгера на австрійському дні історика в Клягенфурті 18 травня 1976 р.); Werner R. Svoboda у праці, заснованій на архівних студіях, приходиться до висновку, що в переважній більшості випадків, наступний розвиток яких документально підтверджений, гору брала правова позиція Імперського суду: Die tatsächliche Wirkung der Erkenntnisse des österreichischen Reichsgerichtes (1869–1918); in: Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht, N. F. 21 (1971) 183–196.

ведливо зазначали, що часто інтерес позивача до Імперського суду «полягав лише у сатисфакції від визнання порушення політичних прав цією найвищою інстанцією» і до подальших висловлювань інших установ уже не доходило²¹. У кожному разі, попри недосконалість правового захисту протягом 49 років існування Імперського суду, жодної атрофії позовів про порушення політичних прав не відбулося. На важливості цієї функції через кілька тижнів після падіння давньої Австрії наголошував Ганс Кельзен, готуючи перетворення цісарського Імперського суду в республіканський Конституційний суд²².

Основний закон про судову владу постановляв, що той, хто вважає себе «утиснутим в своїх правах рішенням або постановою органу управління», може подавати свої претензії в Найвищий адміністративний суд. На ввідний закон для Найвищого адміністративного суду довелося чекати довше, аніж на відповідний закон для Імперського суду. Він з'явився у 1875 р. замість 1869 р. і 1876 р. Найвищий адміністративний суд розпочав свою діяльність²³ Інституціоналізація процесу захисту прав і змога отримати підтвердження правоти особи супроти владного акту публічного, державного або автономного адміністративного органу, у випадку підтвердження Найвищим адміністративним судом факту порушення прав державною установою, є досі чинним державно-правовим спадком Грудневої конституції. Вироки Найвищого адміністративного суду, якщо вони встановлювали порушення прав, скасовували опротестовувані адміністративні рішення. З цієї

²¹ Leo Epstein, Die Rechtswirkung der Entscheidungen des Reichsgerichtes wegen Verletzung der durch die Verfassung gewährleisteten politischen Rechte; in: Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht 3 (1918) 434–451, тут 446. Тоді Епштайн, щоправда, без доступу до актів, висловив припущення, що уряд зазвичай скорявся рішенням Імперського суду (там само 446–447).

²² Кельзенова мотиваційна записка до його проекту закону про створення Конституційного суду (укладена перед 9 грудня 1918 р.) містить вказівку на «найважливішу компетенцію старого Імперського суду, а саме захист гарантованих Конституцією політичних прав і рішення щодо конфліктів компетенцій». Назва Конституційний суд з'являється у письмовому розпорядженні Карла Реннера Кельзену від 16 грудня 1918 р. («для наголошення його значення»). Обидва документи в: Allgemeines Verwaltungsarchiv Wien (далі цит. як AVA): Staatskanzlei Zl. 1032/1918 vom 7. November 1921 (sic; ці акти були того дня «з допомогою пана професора д-ра Кельзена» знайдені і додані).

²³ Ст. 15 Основного закону про судову владу в: Bernatzik, Verfassungsgesetze 433. До передісторії та історії появи ввідного закону докладно в: Lehne, Rechtsschutz 692–704.

причини набагато частіше позивалися саме до Найвищого адміністративного, а не до Імперського суду²⁴. Однак відомий принаймні один випадок, коли певні установи – йдеться про крайову шкільну раду й крайовий виділ Каринтії – всупереч закону знехтували рішенням Найвищого адміністративного суду. Мотив цього криється в конфлікті національностей: у шкільній боротьбі між словенцями та німцями Каринтії ці установи пристали на сторону каринтських німців²⁵.

Які наслідки в галузі прав національностей та мовних прав мало створення Імперського та Найвищого адміністративного судів? Через брак розпоряджень щодо виконання ст. 19 або через суперечності між спеціальними положеннями та нормами ст. 19 часто, окрім позову в Найвищий адміністративний суд, з тактичних адвокатських мотивів зверталися й в Імперський суд з вимогою встановлення факту порушення гарантованого Конституцією права на захист і плекання національності й мови. Фрідріх Тецнер, досліджуючи причини, коли позивачі надавали перевагу Найвищому адміністративному чи Імперському судові, звернув увагу на галузь мовних прав та прав національностей. Якщо опротестовувані рішення чи розпорядження установ мали політичний присмак, перевагу надавали Імперському судові. Членів Імперського суду призначали за участі парламенту і вони мали сильніший зв'язок з публічним та політичним життям²⁶. Водночас наголосимо, що багато вимог в галузі мовного права та прав національностей залежали від спеціальних законодавчих норм або й врегулювань, які походили ще з доконституційних часів. У таких випадках після проходження всіх інстанцій зверталися до Найвищого адміністративного суду. Збільшення врегулювань мовно- та національно-правових питань крайовими законами, особливо в галузі шкільництва, призвело до того, що Найвищий адміністративний суд щораз більше втру-

²⁴ Пор. Обширне практичне знання тактичних міркувань при поданні позовів розкривають зауваження Фрідріха Тецнера в його обговоренні системи суб'єктивного публічного права Георга Єллінека, Friedrich Tezner, Besprechung von Georg Jellineks „System der subjectiven öffentlichen Rechte“; in: (Grünhut's) Zeitschrift für das Privat- und öffentlichen Recht der Gegenwart 21 (1894) 107–254, тут 244 et sqq.

²⁵ Пор. нижче ст. 190, а також Lobmeyr-Hohenleiten, Steiermark, Kärnten, Krain 510.

²⁶ Tezner, Besprechung Jellineks 247. Щодо врахування інтересів країв, їхніх груп, інтересів земляцтв, а також інших політичних аспектів під час номінування кандидатів в члени Імперського суду пор. Karl Hugelmann, Das Reichsgericht und das Abgeordnetenhaus (1912); in: Idem., Historisch-politische Studien 323–326.

чався в національні конфлікти. Після 1905 р. це втручання зростало стрибкоподібно. Як йтиметься нижче, застосовністю ст. 19 займався не лише Імперський, а й Найвищий адміністративний суд.

На основі численних, досі не опрацьованих, архівних матеріалів ця студія частіше, ніж старша історична література, розглядатиме окремі справи Імперського та Найвищого адміністративного судів. Ознайомлення зі справами з питань національностей дає змогу історикові скласти диференційовану картину конституційної реальності конфлікту національностей у щоденному житті народів давньої Австрії, у повсякденні батьків, учнів, вчителів, членів рад громад, дітей дошкільного віку, за чію національну приналежність велася запекла боротьба, або й навіть у буднях тих, хто боровся за написи на могилах своїх небіжчиків. Безпосередність конкретних мовних конфліктів в громадських радах чи крайових виділах, в шкільних радах чи на поштах і митницях в більшому обсязі збережена у позовах до вищих судів, аніж у загально-сформульованих текстах законів або в деяких теоретичних реформаторських працях, які супроводжували боротьбу національностей з 1848 р. аж до розпаду монархії.

Без розгляду деталей адміністративного права, як слушно писав Едмунд Бернатзік, немає жодної можливості «створити собі картину властиво найважливішої бази наших публічних установ, а саме взаємовідносин між національностями»²⁷.

Справи національностей в Найвищому адміністративному суді буде розглянуто в кількох наступних частинах. Зараз дослідимо принципове ставлення Імперського суду до гарантованого Конституцією права громадян на захист і плекання їхньої національності й мови²⁸. Докладніше розглянемо дві справи, які становлять винятковий «показовий» інтерес для питання реалізації ст. 19.

Вперше заявленим порушенням права на рівноправність національностей Імперський суд зайнявся у 1877 р. Позов трьох переважно слов'янських громад з північного сходу Нижньої Австрії привів до рішення Імперського суду, яке з подвійних міркувань стало прецедентом надзвичайного значення. Три громади Обер- і Унтер-Теменау і

²⁷ Bernatzik, Verfassungsgesetze VI.

²⁸ Цінний систематичний огляд, щоправда, без залучення архівних джерел, з'явився 1967 р. на міжнародній конференції в Братиславі: Erwin Melichar, Die Rechtslage der Nationalitäten in Zisleithanien nach der Dezember-Verfassung 1867 im Lichte der Judikatur des Reichsgerichtes (1869–1918); in: Holotík – Vantuch, Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867 451–474.

Бішофсварт (Charvatská Nová Ves, Poštorná і Hlohovec, які після Першої Світової війни перейшли до Чехословаччини) були заселені переважно словакізованими хорватами. Зумисне опитаний Імперським судом староста округу Містельбах повідомив, «що мешканці цих трьох громад за винятком кількох спеціалістів і князівських лісничих і єгерів, а також в Унтер-Теменау власників місцевої пивоварні й фабрики спирту за своїми традиціями, звичаями і мовою мають слов'янське походження»²⁹. Ці три громади подали позов проти міністерства освіти, бо воно підтвердило розпорядження крайової шкільної ради Нижньої Австрії, згідно з яким навчання в народній школі мало відбуватися німецькою мовою за німецькомовними підручниками за винятком вказівок слов'янською мовою; а використання слов'янської мови було дозволено лише «для сприяння розумінню німецьких уроків»³⁰.

На нараді Імперського суду 25 квітня 1877 р. один з його членів, д-р Йозеф Зуппан, висловив сумнів, чи можуть громади бути носіями громадянських прав. В ст. 3b Основного закону про Імперський суд (пор. вище с. 72) йдеться «лише про громадян, а не про громади, і не останні, а лише окремі або всі члени громади можуть подавати свої скарги». З запереченням виступив референт справи, як звично, він уже приготував проект рішення з обґрунтуванням. Ним був Антон Гіє барон фон Глюнек, ветеран Березневої революції 1848 р. (він передавав студентську петицію від 12 березня 1848 р.) і міністр юстиції у 1867 р. На початках існування Імперського суду, до якого з 1869 р. він входив чверть століття, Гіє був постійним референтом і першим видавцем збірки рішень, його найактивнішим членом. Гіє вважав, що

²⁹ AVA: Reichsgericht, Note des Bezirkshauptmanns Josef Pfusterschmid R. von Hallenau vom 2. April 1877 Zl. 86/RG-1877 bei Akt f 4/34. Див. також Josef Brey, Die Kroatensiedlung im Burgenland und in den anschließenden Gebieten (Wien 1970) 134–135.

³⁰ Пор. доданий до тієї ж справи «опис обставин»; окрім того, усний виклад представника позивачів д-ра Карла Достала на слуханнях Імперського суду 25 квітня 1877 р. AVA: Reichsgericht, Sitzungsprotokolle, öffentliche Sitzung vom 25. April 1877, fol. 16–17. Наступні протоколи засідань цит. як RG-SProt.; нумерація подаватиметься лише за дослівного цитування довших пасажів. Пор. також дані оприлюдненого рішення від 25 квітня 1877; в: Sammlung der nach gepflogener öffentlicher Verhandlung geschöpften Erkenntnisse des k. k. österreichischen Reichsgerichtes, ed. Anton Hye Frh. V. Glunek III (Wien 1878) Nr. 129. Ця розпочата Гіє в 1874 р. і пізніше продовжена Карлом Гугельманном збірка рішень надалі цитуватиметься як Hye-Hugelmann за поданням порядкового номера рішення і без подання номера тому й сторінки.

опротестовуване розпорядження було видане «громаді» і «тому порушувало права її і всіх членів сімей»³¹. На заувагу іншого члена колегії, що «тут наявне політичне право», Гіє заперечив, що в Конституції від 1849 р. воно «проголошене політичним правом», а тепер «з однаковими властивостями» закріплене в Основному законі держави під виразом «загальні права громадян». Два голоси проти переважила більшість уповноважених і постановила прийняти рішення, яке визнавало за громадами право подавати скарги³².

Це рішення створило прецедент з далекосяжними наслідками: Імперський суд вперше розглядав юридичних осіб як носіїв громадянських прав. Таке рішення й аргументи Гіє на його користь дуже цікаві для цієї студії як приклад спроби у час лібералізму докластися до практичної реалізації прав народності, прописаних в каталозі переважно індивідуальних основних прав³³. Історик може замислитися, чи не була позиція такого чоловіка, як Гіє у справі Теменау вмотивованою живим спогадом про «ідеї 1848 р.», а конкретно про центральний для Березневої конституції принцип рівноправності. На таку думку наводить його наголошення на закріплених у Березневій конституції «політичних правах». Точніше, аніж ст. 19 від 1867 р., був прописаний патент від 4 березня 1849 р. про гарантовані конституційною формою держави політичні права. У ньому передбачалося, що в краях із змішаним населенням «народи, які становлять меншини, повинні мати засоби, необхідні для плекання своєї мови й отримання нею навчання». Інтерпретація Гіє ст. 19 в світлі політичних прав Березневої конституції, що засвідчують записи про наради Імперського суду, уможливила переконливе застосування принципу національної рівноправності стосовно скарги трьох громад з пограниччя Нижньої Австрії і Моравії.

³¹ AVA: RG-SProt., (nicht-öff.) Sitzung vom 25. April 1877; засідання, присвячені публічним слуханням, в протоколах позначаються як «публічні засідання», а непублічні засідання, присвячені нарадам і прийняттям рішень, позначаються просто як «засідання». Д-р Зуппан був адвокатом в Любляні. Цікаво, що міністерство освіти, якого стосувалася справа, не опротестовувало права громади подавати скаргу, на що під час наради звернув увагу член Імперського суду Рудольф фон Отт; полемізуючи з Зуппаном, Отт наголошував, що в такому разі і в Імперського суду немає підстав «оскаржувати таке право»; Ibid., fol. 49.

³² Сумнів щодо наявності «політичного права» висловив барон Меркль; проти визнання права громад подавати скарги голосували д-р Зуппан і проф. Моріц Гайслер.

³³ Пор. нижче с. ...

Більшість Імперського суду підтримала Гіє у розгляді справи по суті. З трьома голосами «проти» колегія постановила, що оскаржуваний припис міністерства освіти порушив закріплені в ст. 19 права трьох громад. Від обґрунтування рішення, автором якого був Гіє, віє характерним староліберальним пафосом: усі заперечення міністерства освіти Гіє відкидає як «міркування доцільності», наприклад, аргумент, що в інтересах мешканців цих населених пунктів було б те, аби їхня молодь отримувала передовсім німецьку освіту, оскільки «вони живуть на заселеній німецьким народом території й оточені німецьким населенням». З певною гостротою Гіє наголошував, що ці міркування доцільності «не преюдикували гарантованих Конституцією прав мешканців цих населених пунктів на рівноправне плекання й захист їхньої слов'янської мови та національності, а тому не можуть бути визначальними для Імперського суду, бо він має приймати рішення лише за *правосуддям і законом*»³⁴.

Цим рішенням по суті у справі Теменау Імперський суд створив другий прецедент з далекосяжними наслідками: ст. 19 розглядали як право прямого застосування і відповідно виносили рішення. Можливе заперечення, що ст. 19 – лише «декларативний» закон, принцип, який без норм реалізації не містить жодних правових норм прямої дії, Імперський суд не взяв до уваги. Міністерство освіти, інтереси якого представляв вагомий і згодом відомий адміністративний юрист Карл фон Лемайер, серед іншого домігся того, що державний закон про народні школи в §6 (див. вище с. 71) передавав рішення про мову викладання крайовій шкільній раді. На противагу цьому Імперський суд (у формулюванні Гіє) оголосив, що в названому §6 повноваження на прийняття рішення крайовою шкільною радою обмежені приміткою «в межах, визначених законом»; ця установа «ніколи не може мати повноважень діяти всупереч закону, а тим паче Основному закону держави»³⁵.

Після справи Теменау, тобто від 1877 р., Імперський суд принципово дотримувався прямої дії ст. 19 і в скаргах на порушення закріплених

³⁴ Висловлене тут переконання Гіє характерне для тих, кого називали «старими сороковськими». Їх влучно описав (у зв'язку з Адольфом Фішгофом) Kann, Nationalitätenproblem II 150. Під час голосування про розроблений Гіє проект рішення проти висловились Зуппан, Гайслер і радник двору Алоїс фон Гакгер. Обґрунтування рішення цит. за Нуге-Нугелмман Nr. 129. Курсив в оригіналі розрядкою.

³⁵ Ibid.

у ній прав приймав рішення по суті. Державно-правова література розвиток такої практики від 1877 р. частково критикувала, частково виправдовувала. До найважливіших прихильників належали Карл Гугельманн, Фрідріх Тецнер. Можливо, найблискучішим із них був поляк Станіслав фон Мадейський з його студією «Про політичні права національності», яка вийшла у 1901 р.³⁶ Серед критиків практики Імперського суду найвидатнішими, ймовірно, були Георг Єллінек і Адольф Екснер. У 1892 р. Єллінек висловився з подвійною критикою: «Народності, які не мають особистості й мови, які ніколи не можуть стати суб'єктами права», не можна й наділяти правами. Згідно з Єллінеком, загальні визначення ст. 19 потребують «конкретного змісту», який ніколи не може бути виснуваний з самого лише принципу рівноправності. З цих двох причин – відсутності конкретних суб'єктів права і конкретних змістових норм – Єллінек вимагав ввідного закону³⁷.

Наприкінці того ж 1892 р. Адольф Екснер, сам член Імперського суду, у Віденському юридичному товаристві виголосив доповідь, яка викликала жвавий інтерес. Екснер вважав, що справжня природа ст. 19 відповідає «декларативному закону», при цьому він покликався на Йозефа Унгера, відомого фахівця з приватного права, ліберального політика і з 1881 р. президента Імперського суду!³⁸ Свою доповідь Екснер завершив важливим висновком, що діяльність Імперського суду, яка розвинулася на основі ст. 19, «більше не поміщається в рамки судової функції». Його рішення «становлять радше доповнення й реалізацію закону. Але з погляду юридичної теорії, таке треба вважати неприпустимим».

Досі не було відомо, що гостра критика Екснера була лише відлунням запеклих суперечок в Імперському суді. Екснер підсумував усе, що він та президент Імперського суду висловили за зачиненими две-

³⁶ Karl Hugelmann, *Rechtliche Stellung* 211. Tezner, *Besprechung Jellineks* 138 (проти Єлінека). Stanislaus Madeyski von Poray, *Studien zur Rechtsprechung des Reichsgerichtes über die Verletzung politischer Rechte*, 2. Heft: *Die politischen Rechte der Nationalität* (Wien/Prag 1901) 22 et sqq.

³⁷ Georg Jellinek, *System der subjectiven öffentlichen Rechte* (Tübingen 1892) 94.

³⁸ Звіт про доповідь Екснера „*Subjektive Rechte aus Artikel 19 des Staatsgrundgesetzes über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger*“ in: *Juristische Blätter* Jg. 21, Nr. 49 (4. Dez. 1892) 583–584. Унгерове бачення різниці між тим, що гарантується і тим, що «лише декларується/обіцяється» в загальній частині (вище прим. 8) звіту Віденського юридичного товариства про вплив Основних законів держави (1868) 3 et sqq.

рима на нарадах колегії. Тому дуже цікаві наради стосовно другої справи, яку ми розглянемо, а саме скаргу громади Врбник з острова Крк на крайовий виділ Істрії в Поречі. Хорватська громадська рада Врбника попередньою скаргою в Імперський суд добилася висновку, що істрійський крайовий виділ, відмовивши у розгляді звернення, написаного хорватською мовою, порушив ст. 19³⁹. Коли громада острова знову подала в крайовий виділ в Поречі звернення хорватською мовою щодо виділення субвенції для побудови водозбірника для громади, виділ, внаслідок першого рішення, прийняв це хорватське звернення, але рішення видав італійською мовою (до речі, у виділенні субвенції було відмовлено). Наполегливі хорвати відіслали розпорядження назад у Пореч з проханням видати рішення мовою звернення, а саме хорватською. Крайовий виділ відхилив це прохання. Як наслідок, громада Врбника звернулася в Імперський суд з новою скаргою на порушення ст. 19, яку розглянули 3 липня 1888 р.⁴⁰

З цього приводу відбулася драматична принципова дискусія про зміст і застосовність національної рівноправності. Проти заяви референта (радника двору Вінцента фон Газльмайр-Грассеґга) відомий нам зі справи Теменау д-р Зуппан подав зустрічну заяву про те, що ст. 19 не порушено. Зуппан мотивував її тим, що «ст. 19 не обґрунтовує права вимагати ведення справи мовою позивача. В Австрії такий принцип просто неможливий; сотні й тисячі громад не в стані це реалізувати». І хоч, на його думку, істрійський крайовий виділ в цьому конкретному випадку мав задовольнити хорватське прохання, але зі ст. 19 це право не виникало⁴¹.

Антонін Ранда, професор чеського університету в Празі, заперечив Зуппанові; чії зауваження «про нереалізованість принципу громадами хоч певною мірою й слухні», але не відображають слід бачити різницю між громадами, крайовими та імперськими установами. Що-

³⁹ Нye–Hugelmann Nr. 423, Erkenntnis vom 18. Jänner 1888. Під час наради цього ж дня член Імперського суду Аполлінар Р. фон Яворскі зауважив, що вчинок істрійського крайового виділу йому «цілковито незрозумілий ...; в Галичині дуже суворо слідкують за тим, аби кожне українське звернення розглядалося українською мовою, якщо заявники однозначно не надають перевагу розглядові польською мовою». AVA: RG-SProt., Sitzung vom 18. Jänner 1888, fol. 41. Часті порівняння ситуації в різних коронних краях належать до найцікавіших для історика аспектів.

⁴⁰ Нye–Hugelmann Nr. 440, Erkenntnis vom 3. Juli 1888.

⁴¹ AVA. RG-SProt., Sitzung vom 3. Juli 1888, нарада з цієї справи fol. 57–68.

до крайових установ – а у випадку з істрійським крайовим віділом йшлося саме про таку – провадження справи, поза сумнівом, могло відбуватися мовою звернення; «до цього зобов'язує дух закону, а не лише загальна практика». Ранда провів порівняння з іншими коронними краями: в Богемії і Галичині крайові віділи видають свої рішення німецькою і чеською або польською й українською мовами відповідно. Чеський заступник крайового голови Моравії, Франтішек Алоїз фон Шром, підтвердив таку практику і для Моравії. Тому Ранда з погляду «законності, справедливості і доцільності» підтримав заяву референта.

Зуппан зазначив у репліці, що всі ці міркування дуже цікаві для законодавства; але в Основному законі держави «про них не йдеться». Тоді слово взяв Адольф Екснер. Він вважав, що виклад Ранди «дуже варто взяти до уваги, але він лише доказ того, що зі ст. 19 взагалі не впливають конкретні права. Краще було б, якби Імперський суд взагалі не починав судових розглядів на основі цієї статті. Де в ст. 19 зазначено про громаду чи край? Там йдеться лише про установи й публічне життя». Професор Фрідріх Маасен, католик-консерватор із федералістичними поглядами, нагадав Екснерові про «крайові мови». Але Екснер незворушно провадив далі, що Імперський суд «тим самим мав би вершити правосуддя майже навмання; він, промовець, принципово проти такого суддівства». Екснер апелював до екстремальних ситуацій: «Чи може рівноправність полягати у вимозі відповідати тією мовою, якою запитують? Тоді кожен громадянин двомовної країни може вимагати від іншого громадянина, аби той відповідав йому мовою запитання. Якщо мовна рівноправність має щось означати юридично, то вона може мати лише той зміст, що кожен має бути почутий його мовою, але не те, що він цією ж мовою може вимагати відповіді. Порушення рівноправності полягало би у відмові вислухати, а не у способі відповіді. Куди би привело інше тлумачення ст. 19? Імперський суд більше не повинен робити ані кроку у цій сумнівній практиці».

Після Екснера слово знову взяли захисники практики Імперського суду. Маасен наголосив, що в «Основному законі про встановлення рівноправності малося, звісно, на увазі: в межах фактичної можливості». Ранда запитав, де ж «має бути реалізована мовна рівноправність», якщо не в крайових установах? На центральному рівні це виконати неможливо, на рівні громад – лише частково, повна можливість є саме в крайових установах. Визначено, що ст. 19 належить до компетенції Імперського суду, «то що, слід від цього відмовитися?» Ранда

закінчив переконливим зверненням: Багатомовність справді належить до загальної практики крайових установ, починає вона пускати корені й на рівні громад. Якщо Імперський суд «зараз вирішить це підважити, то виникне хаос. Досі практика Імперського суду була законною, справедливою й відповідною до справжніх австрійських інтересів»⁴².

І тут настала черга трагічного апогею цієї суперечки. Вісімдесяти-однорічний барон фон Гіє, який одинадцятьма роками раніше у справі Теменау був безпосереднім творцем судової практики у галузі національної рівноправності, яку тепер так запекло оспорювали, заявив, що «цілком розуміє, ба навіть поділяє!» застереження Екснера й Зуппана. У протоколі засідання записано: «Він відчуває великий жаль, що понад десять років тому не приєднався до погляду д-ра Зуппана стосовно того, що ст. 19 не надає конкретних прав; він повністю визнає, що Імперський суд своїми рішеннями стосовно ст. 19 поставив себе у скрутне становище». Гіє провадив далі, що на основі дотеперішньої константної практики треба сказати, «в (злочасній) [sic! Дужки в протоколі засідання] ст. 19 за кожною національністю визнаються певні конкретні права»; Імперський суд дотримувався цього щодо українців і поляків, чехів і німців. На закид президента Йозефа Унгера, який нагадав, що з цього почалася справа Теменау, Гіє, (який не міг точно пригадати, був Теменау першою чи однією з перших справ) відповів: Імперський суд вже тоді висловився, що «ст. 19 не може бути немічною, а мусить мати зміст». Гіє закінчив твердженням, що це (заява референта) наслідок прецедентів. У протоколі записано: «Тому він, промовець, навіть якщо й з тяжким серцем, проголосує за неї»⁴³.

Після Гіє знову говорив на 34 роки молодший Екснер. Він заявив, що не прагне «відстежувати політичних поглядів попереднього промовця, а хоче розглянути питання лише з погляду юриспруденції». Екснер повторив своє переконання, що проект референта це «крок уперед ... по похилій площині». Зазначив, що Ранда, визнавши нереалізованість принципу на рівні громад і центральних установ, сам подав «нереалізоване тлумачення» 19 статті. Чи може громадам і центральним установам, «якщо вони не можуть діяти інакше, бути дозволено порушувати ст. 19»? Екснер емоційно закінчив застережен-

⁴² Екснерова позиція Ibid., fol. 60–62, Ранди fol. 63–64.

⁴³ Позиція Гіє, Ibid., fol. 64–65 (курсив мій).

ням, тон якого чітко зрозумілий у протоколі: Чи в Імперському суді промовець, звертаючись до президента, має право «вимагати відповіді мовою запитання?»

Член Імперського суду від Моравії, ріттер фон Шром, висунув практичну пораду, яку по праву і без браку поваги можна назвати досі не відомим варіантом таафівського «тягнення волинка»: ввідних законів, звісно, бракує, «лише практика дала собі з цим раду...». «Відповідно, так мусить впоратися» й Імперський суд.

Щойно після того, як Зуппан, контрагент Гіє у 1877 р., відкликав через згаданий Гіє свіжий прецедент свою зустрічну заяву, стосовно справи висловився президент Йозеф Унгер. Він вважав, що Імперський суд *«реалізовує ст. 19 у судовому порядку»* й підтримав сторону Екснера і Зуппана. На репліку Маасена він заперечив, що подібні труднощі є і з іншими основними правами. Якщо Унгер і мав сумніви стосовно того, що Імперський суд замість власне відповідального за це законодавства *«реалізовує ст. 19 в судовому порядку»*, то він, очевидно, мав сумніви й щодо відходу Імперського суду від його закріплених багатьма прецедентами правових поглядів. Це засвідчує зауваження Унгера, що *«тут все ж йдеться про вже усталену практику»*⁴⁴. Усі, крім Зуппана і Екснера, проголосували за заяву референта, згідно з якою крайовий виділ Істрії, відмовившись видати рішення хорватською мовою, порушив гарантоване ст. 19 право громади Врбника.

Попри те, що принципові дискусії про зміст та реалізацію ст. 19 відбувалися й пізніше, немає, наскільки відомо авторові, виразніших джерел, аніж цей протокол наради від 3 липня 1888 р., який унаочнює велич і нужденність права на рівноправність народів. Практика Імперського суду вирішувати за змістом скарги на порушення гарантованих ст. 19 прав збереглася до кінця монархії.

⁴⁴ Позиція Унгера Ibid., fol. 68 (курсив мій).

3. Народності та мови

Те, що народності не були юридичними особами, але в ст. 19 «вважалися суб'єктами права на плекання і захист їхньої національності і мови» було предметом гострої критики. У пізнішому розділі буде показано, що носіями права за ст. 19 визнавали не лише окремих, але й колективних осіб, але зарахування самих народностей до юридичних осіб за відомою ідеєю Карла Реннера так і не відбулося. До кінця монархії народності залишалися «соціальними» спільнотами на противагу правоздатним, наділеним органами юридичним особам⁴⁵. Але запитання, що таке народність, де вона живе, якою мовою говорить, чи захищена вона ст. 19, де вона захищена, чи існує вона взагалі, постійно тримали в напрузі в конкретних справах державне управління й суди Цисляйтанії. На прикладі двох резонансних політичних проблем буде показано, як шукали й знаходили відповіді на ці складні запитання. Йдеться про становище євреїв у Галичині й Буковині, а також про становище чехів у Нижній Австрії та Відні.

У 1880 р. громада міста Броди подала скаргу в Імперський суд: оскільки вважала видану галицькою крайовою шкільною радою і підтверджену міністерством освіти відмову відкрити в Бродях німецькомовні публічні народні школи порушенням права, гарантованого ст. 19⁴⁶. Фактичні обставини справи були такими. Броди, місто на двадцять тисяч мешканців, приблизно чотири п'ятих з яких становили євреї, мало одну публічну народну школу з німецькою і дві з польською мовою викладання. Галицька крайова шкільна рада погодила створення ще двох народних шкіл, але відхилила прохання громади міста запровадити у цих двох школах викладання німецькою мовою; шкільна рада була готова відкривати нові школи лише з польською мовою викладання. Така поведінка крайової шкільної ради свідчить про тенденцію колонізації єврейського населення Галичини. Відомий адвокат і депутат, д-р Гайнріх Жак, який представляв громаду Бродів в Імперському суді, надав підтвердження, з яких, серед іншого, випливало, що обговорення й протоколи в міській управі Бродів вели німецькою мовою, так само як і в торговій та промисловій палатах Бродів⁴⁷.

⁴⁵ Madeyski, Politische Rechte der Nationalität 22.

⁴⁶ Hye–Hugelmann Nr. 219, Erkenntnis vom 12. Juli 1880.

⁴⁷ AVA: RG-SProt., öffentliche Sitzung vom 12. Juli 1880.

Для використання німецької мови в галузі автономного управління, в ділових колах і шкільництві було кілька мотивів: використання гебррейської мови й письма в усіх зносинах з управлінням забороняв йосифінський патент про євреїв від 1782 р. і підтверджували наступні розпорядження – євреї мали послуговуватися крайовою мовою чи однією з крайових мов. Треба мати на увазі, що в державному управлінні Галичини і шкільництві до 1869 р. німецька мова мала вагоміше, ніж згодом, значення; євреї використовували в побуті їдиш, мали переваги від знання німецької мови у діловому та професійному житті; нехить до полонізації.

Складне завдання звести усе спільного знаменника з термінологічними вимогами ст. 19, особливо з «правом народностей на захист і плекання їхньої національності і мови», д-р Жак розв'язав так. Чотири п'ятих населення, заявив він, належать «до мойсеєвої конфесії і водночас, оскільки послуговуються німецькою як рідною мовою, визнають себе приналежними до німецької національності. Мова – найпевніший критерій національності». Опонуючи цьому, представник міністерства Йоган фон Шпаун зазначив, що стосовно критеріїв національності єдності, власне, немає; він ставив під сумнів те, «що ізраеліти Бродів належать до німецької нації»⁴⁸.

Антон фон Гіє, референт також і в цій справі, запропонував визнати факт порушення гарантованого ст. 19 права громади міста Броди; всі члени колегії, включно з його контрагентом у справі Теменау д-ром Зуппаном, підтримали його пропозицію. Запропонований Гіє проект обґрунтування викликав показові дебати. Він опротестовував передовсім позицію міністерства освіти, з якої слідували щонайменше два неприйнятні висновки: якщо ізраелітські мешканці Галичини «не хочуть визнати себе поляками чи українцями», то вони або не можуть претендувати на «гарантований Конституцією захист їхньої національності й мови», або мусять «видавати себе за особливу й відмінну від усіх інших австрійських народностей, а саме *гебррейську* народність» і наполягати на *гебррейській* як їхній мові. Перший із цих двох висновків, «а саме припущення про відсутність цього Основного закону для ізраелітських громадян Австрії» вирішувався автоматично; другу альтернативу Гіє відкинув з вказівкою не лише на неодноразові заборони гебррейської мови у сфері адміністрування. Австрійське політичне законодавство не визнає «гебррейську народність» – Гіє за-

⁴⁸ Ibid.

креслив це і замінив на «ізраелітів!» – як затверджену законом національність; серед крайових мов цісарства Австрії присутня німецька, але в жодному разі не гебрейська мова⁴⁹.

У колегіумі Імперського суду була помітна певна незручність: не так через мовне, як через питання народності й національної приналежності. Перегрін фон Пуршка, радник двору Верховного суду, зауважив, «що євреї приєдналися до мовної народності», нім. Sprachens-tamm, (!) і тому «не слід більше говорити про їхню національність». Неологізм «Sprachens-tamm» виявився надзвичайно доречним для вийходу зі скрутного становища з «народностями». Члени колегії д-р Антон Рінтелен і граф Едмунд Гартіг вважали, як зафіксовано за Рінтеленем у протоколі, що вирішальним є те, що «бродівські євреї говорять німецькою, все інше мало б залишатися поза увагою». Гіє ж наполягав на доведенні неспроможності аргументів міністерства освіти: «Оскільки урядова сторона вважає, що ізраеліти не мають права заявляти про свою приналежність до німецької нації, то необхідно докладно спростувати це заперечення...»⁵⁰.

Хоча Гіє випустив свої вказівки на гебрейську народність і гебрейську мову, його обґрунтування рішення залишається блискучим документом: з нього водночас звучить переконання «старого учасника подій 1848 р.»: заперечення конфесійних упереджень, обстоювання рівності перед законом і свободи пересування для всіх громадян, які стали можливими завдяки лібералізму, симпатія до вільного визнання національності, яке сприяє (німецькій) асиміляції, і врешті значна зацікавленість у захисті прав меншин. Ось як виглядає центральна думка довгого і вартого уваги обґрунтування рішення: «цим мешканцям Бродів як австрійським громадянам, незважаючи на їхню релігійну конфесію як за природою справи, так і за буквою і духом австрійського законодавства» не може бути відмовлено «не лише самих себе вважати належними до німецької нації і визнавати німецьку мову своєю мовою, а й вимагати німецьку, як мову викладання для своїх дітей шкільного віку, отже, неповнолітніх, бо ж і ця мова досі є однією з крайових мов у Галичині». Мету ст. 19 (а особливо її абз. 3) Імпер-

⁴⁹ AVA: Reichsgericht, Zl. 121/R. G. aus 1880. Дуже докладний рукописний реферат Гіє містить незвичайно багато власноручних коректур. Цитовані місця Ibid., Weibogen 3. Стосовно мов цісарства Австрії Гіє покликається на цісарський патент про запровадження «Вістника законів державних для королівств і країв в державній раді заступлених» RGBl. Nr. 153/1849.

⁵⁰ AVA: RG-SProt., Sitzung vom 12. Juli 1880.

ський суд бачив у тому, «що вона забезпечить національним меншинам серед австрійських громадян гарантований їм законом захист»⁵¹.

Двадцять дев'ять років по тому питання, чи євреї є народністю в сенсі ст. 19, постало в зовсім інший спосіб. Чернівецький адвокат-сіоніст д-р Макс Діамант повідомив управління у справах товариств про намір заснувати в Чернівцях товариство *Єврейський Театр*, повідомлення та статuti були укладені на їдиш. Міністерство внутрішніх справ повернуло подання з приміткою, що воно «не придатне до опрацювання установами», бо не укладене однією з крайових мов, представлених у райхсраті королівств і країв. Д-р Діамант подав скаргу до Імперського суду з проханням встановити факт порушення його права «на захист і плекання його єврейської національності».

Текст скарги звучав як політичний маніфест і, ймовірно, так і був задуманий⁵². У своєму усному виступі перед Імперським судом Діамант наголошував на новому й засадничому в його скарзі: вона, на його думку, перша, в якій піднято проблему самої національності; він зосереджувався на визначенні понять нація і національність і докладно цитував праці Георга Єлінека, Євгена Ерліха та інших⁵³.

Із внутрішніх нарад Імперського суду випливає, що Імперський суд усвідомлював, з якою напругою сіоністські групи очікували його рішення. Це визнавав на той час сімдесятидев'ятирічний президент Йозеф Унгер, який брав у нарадах якнайактивнішу участь; Едмунд Бернатцік інформував своїх колег з Імперського суду про події в університеті: студенти-сіоністи при зарахуванні в університет відмовляються подавати рідною мовою будь-яку іншу, окрім їдишу. Бернатцік звернув увагу на «надзвичайний фанатизм цих кіл», який доходить аж до листів з погрозами до доцентів-євреїв з іншими поглядами, наприклад, професорові Грюнгуту⁵⁴.

До речі, виглядало, що Бернатцік був єдиним, хто схилився до задоволення скарги; йому здавалося безперечним те, що євреї – народ-

⁵¹ Цит. за Нуге–Нугелманн Nr. 219.

⁵² Нуге–Нугелманн Nr. 1722.

⁵³ AVA: RG-SProt., öffentliche Sitzung vom 26. Oktober 1909. До протоколу додано цитати, які використав Діамант до визначення поняття нації Георга Єлінека, а також з книжки «Volk und Nation» Fr. I. Neumann, окрім того, до питання євреїв в Галичині та Буковині «Darstellung der gesetzlichen Verfassung der galizischen Judenschaft» Michael Stöger, а також із виданої друком доповіді Eugen Erlich «Die Aufgaben der Sozialpolitik im österreichischen Osten, insbesondere in der Bukowina».

⁵⁴ AVA: RG-SProt., Sitzung vom 27. Oktober 1909, Bogen 160.

ність, а єврейська говірка відповідає критерію крайовості; він мав лише сумніви, чи єврейська мова справді є мовою і подав звернення на отримання компетентного висновку щодо цього питання. Але він залишився в меншості і Унгер, як президент, ствердив одностороннє відхилення скарги⁵⁵. Дуже цікавою була нарада про причини рішення. Аргумент, що Імперський суд «не може створювати народності», а має захищати народності визнані законом, до яких євреї не належать, мав важливі наслідки для захисту мов. Карл фон Чигларж вважав: якщо існує народність, тоді з'являється право мови, як «вторинний наслідок». А оскільки законодавство євреїв народністю не визнає, отже, не може йти і про право мови. Вирішальним виявилось міркування, яке форсував передовсім президент Йозеф Унгер, а саме – австрійський уряд розглядає і розглядав євреїв як релігійну спільноту. В опублікованому рішенні цей погляд є найважливішим обґрунтуванням того, що згідно зі ст. 19 євреям, як народності, захист не надається. Однак один із членів колегії, барон Фрідріх Каль, заперечував проти Унгерового формулювання, що євреїв не слід розглядати як народність, оскільки австрійське законодавство вважає їх релігійною спільнотою; адже вони можуть бути водночас і релігійною спільнотою, і народністю. В остаточному рішенні це заперечення не було належно взяте до уваги. Врешті, питання єврейської мови, як «просто локальної мови» грало важливу роль, великого значення цьому надавали як Унгер, так і член Імперського суду Леон граф Пінінський. Пінінському належить формулювання, що єврейська – це «діалект локального характеру», яке увійшло і в оприлюднене обґрунтування рішення⁵⁶.

Через два роки питання єврейської національності та мови постало знову: численні єврейські позивачі з Галичини під час перепису населення 1910 р. зазначили у формулярі мовою спілкування єврейську, хоча такий варіант не допускався. Їм присудили адміністративні штрафи, а вони подали скаргу в Імперський суд⁵⁷. За відсутності Унгера і під головуванням Карла фон Грабмайра обґрунтування 1909 р., що євреї не є народністю, піддали критиці. Сам Грабмайр був виразно переконаний, що євреї – народність «такого чистого походження, яким не може похвалитися жоден інший народ». Оскільки скарга стосувалася даних в опитуванні щодо мови спілкування під час прове-

⁵⁵ Ibid., Sitzung vom 26. Oktober 1909, Bogen 121 i 124.

⁵⁶ Ibid., Sitzung vom 27. Oktober 1909, особливо Bogen 155, 156, 157.

⁵⁷ Нye-Hugelmann Nr. 1869.

дення перепису населення, цього разу Імперський суд міг винести за дужки питання, чи євреї є народністю. Говорилося, що немає значення, чи є євреї народністю в сенсі ст. 19. Однак зі справи Діаманта перебрали аргумент, що єврейська – це лише локальна мова (діалект локального характеру), й оголосили, що на неї ст. 19 на поширюється⁵⁸.

Від питання, чи народність в якомусь конкретному випадку є наявною *de facto* чи *de jure*, звернімося до питань, що визначає народність, де вона живе або не живе. Обидва питання з'явилися разом, разом і отримали відповідь, вони також стосувалися суті і змісту ст. 19. Приводом і рамками для них була боротьба віденських чехів за публічні народні школи; чеський позов до Імперського суду й негативне рішення стосовно нього від 19 жовтня 1904 р. стали віхою в історії чехів у Відні і в боротьбі національностей в Австрії⁵⁹. До представників позивача належав відомий політик-младочех, з 1903 р. голова Чеської національної ради в Празі д-р Йозеф Герольд. Йшлося про політичну *cause célèbre*. Боротьбу віденських чехів за публічні школи, центром якої було Товариство Коменського, докладно розглянуто в блискучій монографії. Проте процес формування позиції в Імперському суді залишився невідомим⁶⁰. Досі не залучені протоколи наради Імперського суду від 19 жовтня 1904 р. свідчать, що чеську скаргу відхилили одногосно, включно з голосами богемсько-чеського члена Антона фон Ранди і моравсько-чеського члена Яна Жачека. «З тяжким серцем, але за його юридичним переконанням», – пояснював Ранда свій голос за подання референта (Р. ф. Ауль). Згадаймо Антона Гіє, який колись віддав свій голос з «розбитим серцем»⁶¹. На чому ґрунтувалося «юридичне переконання» Ранди, на чому одногосність Імперського суду? Чеським позивачам йшлося передовсім про те, аби використати на користь чеської меншини Відня абзац 3 ст. 19 (пор. вище с. 63), винайдений богемськими німцями у 1867 р. на захист німецької меншини в Богемії. З огляду на процедуру при заснуванні

⁵⁸ AVA: RG-SProt., Sitzung vom 7. Juli 1911, Bogen 90. Пор. також Kurt Stillschweig, Die nationalitätenrechtliche Stellung der Juden im alten Österreich; in: Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums 81 (N. F. 45) (1937) 321–340.

⁵⁹ Monika Glettler, Die Wiener Tschechen um 1900. Strukturanalyse einer nationalen Minderheit in der Großstadt (=Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 28, München/Wien 1972) 277.

⁶⁰ Ibid., 277–283. Секретарем Імперського суду був не Карл Готтфрід Гугельманн, як це зазначено на с. 281, а його батько, Карл Гугельманн.

⁶¹ AVA: RG-SProt., Sitzung vom 19. October 1904, Bogen 66.

т. зв. міноритарних шкіл (див. нижче с. 177 і наст.), представники чеських позивачів спробували доводити, що чеська народність «живе» в Нижній Австрії, а надто у Відні, бо в «краях, де живуть кілька народностей» згідно з абз. 3 ст. 19, публічні навчальні заклади мають бути влаштовані так, аби без використання примусу до вивчення другої крайової мови *кожна з цих народностей* отримала потрібні засоби для освіти своєю мовою⁶².

Імперський суд виходив із факту, що Нижня Австрія завжди мала лише одну крайову мову, управління велося однією мовою і населяла її лише одна народність. І хоча «останній перепис населення довів, що представники богемської національності проживають подекуди в більшій, подекуди в меншій кількості в деяких сільських населених пунктах, а також, що значна їх кількість проживає у Відні; але немає «єдиної вирішальної умови», що богемська народність в Австрії під Енсом становить собою «національну індивідуальність»⁶³. У проекті доповідача чехам, які мешкали у Відні, було відмовлено в ознаці «корінні жителі». Цей термін викреслили на вимогу Ранди і Жачека. Натомість Ранда запропонував внести в рішення, що чехи «за їхнім історичним розвитком не пустили тут таких коренів, які можна б розглядати як національну індивідуальність»⁶⁴. На цій ідеї Ранди засновано переконання Імперського суду, що «спільна національна діяльність представників богемської національності, які замешкують Австрію під Енсом», не пустила в громадському житті тих історичних коренів, що «*могли б надати їм як цілісній одиниці визначальної ознаки крайової народності, яка творить в краї національну індивідуальність*». Так виникло вирішальне формулювання ознаки народності. Наступне речення ще чіткіше підкреслювало це формулювання: «Тут був би необхідним історичний розвиток, який виявляється в особливому способі постійного поселення й зрощенні з життям усього населення».

Труднощів завдавали Імперському судові три вже відомі нам громади на північному сході Нижньої Австрії, чиї національні можливості, покликаючись на рішення Імперського суду від 1877 р, широко розвинула чеська сторона. Імперський суд взяв до уваги своє преце-

⁶² Нуге-Нугелманн Nr. 1284 і 1285. Обидві паралельно подані скарги Імперський суд розглядав одночасно (курсив мій).

⁶³ Ibid.

⁶⁴ AVA: RG-SProt., Sitzung vom 19. October 1904, Bogen 67, 72.

дентне рішення; згадані передумови історичних коренів і цілісної одиниці відсутні в мешканців Австрії під Енсом богемської національності «за винятком тих незначних часток, які є *лише відгалуженнями цілісної богемської народності в сусідніх краях, як це є в Унтер- чи Обер- Теменау та Бішофсварті*»⁶⁵.

Тож у застосуванні абз. 3 ст. 19 щодо чехів у Відні було відмовлено. Головолоомкою стало завбачливе покликання чеською стороною і на абз. 2 ст. 19, який визнавав рівноправність усіх *звичних мов краю* у школі, установах і публічному житті. Тут чехи покликалились на два прецеденти, а саме на Теменау і на Броди. В обидвох випадках Імперський суд визнав *звичними мовами краю* такі, які крайовими мовами не вважалися: слов'янську для Теменау в Нижній Австрії і німецьку для Бродів в Галичині. Слово взяв Станіслав фон Мадейський, заявивши, що у Відні, на відміну від Бродів, меншина в різних частинах великого міста «так розпорошено розселена між місцевим населенням, що її мова в обігу і в публічному житті не стала звичною для краю». Цей влучний поділ заперечував застосовність абз. 2 ст. 19 до віденських чехів і принаймні задовольняв Імперський суд⁶⁶.

Влучно висловився того дня голова Імперського суду, відомий фінансовий і соціальний політик Еміль Штайнбах: Ще ніколи ст. 19 не аналізували так докладно, як оце зараз⁶⁷. Найголовніший результат був підсумований в правовій нормі з дивним підметом і присудком: «*Чехо-слов'янська народність у Відні не живе*»⁶⁸. Ця справа і її результат наглядно продемонстрували відчутну ще задовго перед 1904 р. необхідність конкретизувати постулат національної рівноправності. Боротьба за цей постулат розгорталася у двох суттєво між собою відмінних і водночас політично та психологічно тісно між собою пов'язаних сферах: у сфері мовного права і у сфері права на національну приналежність й національну автономію. Цим сферам присвячені два наступні розділи.

⁶⁵ Hye-Hugelmann Nr. 1284 (курсив мій).

⁶⁶ AVA: RG-SProt., Sitzung vom 19. October 1904, Bogen 69. Цікавою є позиція Ранди стосовно справи Бродів, «євреї все ж не могли творити німецьку, а лише єврейську народність». Ibid., Bogen 71.

⁶⁷ Ibid., Bogen 73.

⁶⁸ Hye-Hugelmann, Rechtssatz a) bei Nr. 1284.

С. Рівноправність і право мов

1. Питання державної мови

Ст. 19 в редакції 1867 р. не надавала жодній із мов пріоритетного значення. Роком пізніше в Угорщині з'явився «Закон про рівноправність національностей»¹. У преамбулі, яку запропонував Деак, йшлося, що всі громадяни країни творять політичну, неподільну та єдину угорську націю, рівноправним членом якої є кожен громадянин батьківщини, «незалежно від того, до якої національності він належить». Стверджувалось, що ця рівноправність громадян може «підлягати особливим приписам лише з огляду на службове використання різних, звичних для краю мов і лише тією мірою», якою цього «вимагає цілісність країни, практична можливість уряду і державного управління та вчасне здійснення судочинства». Інакше кажучи, рівність громадян могла підлягати певним обмеженням лише у сфері мовних прав. Відтак у §1 угорську мову «з огляду на політичну єдність нації» було проголошено державною мовою Угорщини. Хоча в тексті закону і брали до уваги наявність різних національностей, усе ж не було формулювання, аналогічного до абз. 1 ст. 19, яке б визнавало самі народності рівноправними та надавало б їм «недоторканне право». На відмінність рівноправності у ст. 19 і в законі з часу листопадових дебатів 1868 р. в угорському Парламенті вказував один із опозиційних депутатів². Важливим є і те, що угорський закон про національності не поширювався на «краї Хорватію, Славонію і Далмацію, які мають особливу територію та з політичного погляду творять особливу націю»³.

¹ GA XLIV/1868. У німецькому перекладі, серед іншого в Madeyski, Staatssprache 166–174. До появи і змісту пор. Ibid., 69–78 і 96–98 (інформативно, оскільки в порівняльних межах, але полемічно). Weber, Eötvös und die ungarische Nationalitätenfrage 138–149. Carlile A. Macartney, Das ungarische Nationalitätengesetz vom Jahre 1868; in: Berger, Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867 219–230.

² Депутат Вінсент Бабеш, цит. за Madeyski, Staatssprache 96 Anm. 1.

³ §29 GA XLIV/1868 (закон про національності), а також §59 GA XXX/1868 (угорсько-хорватський компроміс), пор. Madeyski, Staatssprache 79 і 174.

Якщо не брати до уваги визнання двох політичних націй – угорців і хорватів, угорський закон про національність був головно законом про мови⁴. Державну мову, чи, як її багато разів названо в законі, «службову мову держави», було чітко відмежовано від мов «народностей, що живуть в краї»; проте для використання цих мов, з погляду найважливішого духовного ініціатора цього закону Йозефа фон Етвеша, було надано достатньо можливостей.

Отже, попри те, що в Транслятанії з 1868 р. існував закон про мови, у Цисляїтанії не було, як зазвичай, його копій із варіаціями. Спроби врегулювати мовне питання на рівні імперського закону не робили з багатьох причин: після компромісу всі уряди підходили до мовного питання в різних коронних краях з різними масштабами (пор. вище 68–69); сильним був *de facto* наявний примат німецької, принаймні як службової мови державного управління, попри давню традицію толерування винятків у Вельштиролі, частково в Австрійському Примор'ї і Далмації (пор. також нижче 152); не треба забувати і про багаторічне чеське бойкотування парламенту Цисляїтанії. Щойно повернення чехів до райхсрату в жовтні 1879 р. і факт, що це повернення було винагороджене т. зв. мовними розпорядженнями Таафе-Штремайра для Богемії та Моравії, привело до ініціативи німецьких лібералів, які стали меншістю в райхсраті. Т. зв. мовна вимога графа Грундакера Вурмбранда від 10 травня 1880 р. закликала уряд, «виконуючи ст. 19 Основного закону про загальні права громадян, подати законопроект, який би, зберігаючи німецьку мову державною, врегулював використання звичних крайових мов в управлінні, школі та публічному житті⁵.

⁴ Пор. Weber, Eötvös 145. Про засадничо різнотипну структуру права національностей в Угорщині і Австрії після 1867 р. пор. Gerald Stourzh, Probleme des Nationalitätenrechts in der Donaumonarchie 1867–1918; in: Donauraum – gestern, heute, morgen, ed. József Varga (Wien 1967) 129–146.

⁵ Текст вимоги, а також звіти щодо цього питання більшості і меншості мовної комісії палати представників від 9 березня 1883 р., серед іншого в Madeyski, Staatssprache 123–153, а також Fischel, Materialien 9–27. Добре наświetлює питання державної мови у 80-х рр. Berthold Sutter, Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897, ihre Genesis und ihre Auswirkungen vornehmlich auf die innerösterreichische Alpenländer, 2 Bde. (=Veröffentlichung der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 46 und 47, Graz/Köln 1960/1965), тут I 88–94. Короткий огляд пропонує Peter Burian, The State Language Problem in Old Austria (1848–1918); in: Austrian History Yearbook 6–7 (1970–1971) 81–103, щоправда, без опрацювання Madeyski, Staatssprache; його робота особливо цікава, оскільки Мадейський був автором звіту більшості від 1883 р.

Цікаво, що німецькі ліберали обстоювали тезу, що державна мова вже визначена і йдеться лише про уточнення права застосовувати звичні крайові мови із *збереженням німецької мови як державної*. Аргументом (майже виключно німецької) меншості було те, що редакція ст. 19 від 1867 р. «взагалі не стосувалася значення і чинності державної німецької мови»; ст. 19 розглядала лише застосування звичних для країв і крайових мов за принципом рівноправності «в межах країв». Автором звіту меншості, який розкривав цю тезу, був депутат Едуард Штурм; у 1867 р. він уже був автором звіту конституційної комісії у справах каталогу основних прав включно зі ст. 19. Проте, згідно з джерелами 1867 р., видається, що Штурм і його колеги через 16 років (звіт до вимоги Вурмбрандта був відредагований аж у 1883 р.) аргументували як адвокати, стверджуючи, що чинна німецька державна мова буде свідомо винесена за межі ст. 19.

У 1867 р. німецькі ліберали виступили з вимогою, що німецька мова «має більше за інших право» бути державною мовою в неугорських краях. Подав цю вимогу не міністр-президент Бойст, як було помилково записано, а ліберально-автономістський депутат зі Штирії Карл Рехбауер. У липні 1867 р. Рехбауер під час полеміки зі словенським депутатом висловив думку, що в краях із змішаними національностями «попри всю рівноправність, вона не може призвести до того, що держава розвалиться на автономії». Він зазначив:

«Тому все ж має бути якась спільна державна мова, і якщо йдеться про краї, які не належать до угорської корони, то переважне право на це має німецька мова, бо вона найрозвинутіша, бо це мова сорокамільйонного культурного народу, це мова династії, і це мала б бути та мова, яка має повне право вимагати, аби її сприймали як державну мову для цих частин». Підсумовував Рехбауер зауваженням, що з цього у жодному разі не мусить випливати, що якась інша мова має зазнати утисків, «у цих межах» кожна мова може отримати своє живе оформлення⁶.

Це формулювання демонструє, що Рехбауєрова вимога ґрунтувалася на моральних засадах культурної вищості (переваги), на історичному аргументі про «мову династії» (та на практиці й узусі); аж ніяк Рехбауер не припускав існування чіткої чи то навіть нормованої законом *чинності* німецької державної мови. Так він висловився перед редагуванням ст. 19. Свідоме винесення за дужки німецької мови як державної вимагало б означення межі між «державною мовою» та

⁶ Ці слова приписують Бойстові в Gustav Kolmer, *Parlament und Verfassung in Österreich I* (Wien/Leipzig 1902) 273. Поп., проте, Sten. Prot. Abgeordnetenhaus, IV. Session, 21. Sitzung vom 18. Juli 1867, 444–445.

використанням рівноправних звичних для країв мов «у школах, установах та громадському житті».

У 1867 р. цього означення не відбулося; оскільки не хотіли дратувати ненімецьких депутатів, які залишилися в райхсраті, адже їхні голоси були потрібні для підтримки компромісу і Грудневої конституції. Німецьким депутатам видавалося, що примат німецької мови фактично існує; цікавим є поклик Едуарда Штурма у 1904 р. (!) на «незаперечно чинну» в 1867 р. «за суттю, якщо й не за визначенням німецьку мову як державну та службову»⁷. Те, що уряди конституційної ери після 1867 р. не чулися прив'язаними до законної, чи прирівняної до законної чинності, впливає з того, що широке вилучення німецької мови як службової з державного управління в Галичині у 1869 р. відбувалося не шляхом закону, а лише через розпорядження.

Розмежування, яке в 1867 р. у Цисляйтанії випустили з уваги, провели в 1868 р. у Трансляйтанії. Примітно, що саме депутат Рехбауер у дебатах про державну мову в 1884 р. інтерпретував рівноправність націй з «угорського» погляду. Рехбауєрове розуміння рівноправності полягало в тому, що «національність громадянина не може слугувати підставою для різниці в користуванні громадянськими політичними правами». Ілюструючи те, що рівноправність в цьому сенсі поєднується з «переважною позицією» якоїсь нації, Рехбауєр вказував також і на Угорщину. Це було обґрунтоване покликання; проте спроби німецьких лібералів від 1880 р. заднім числом через інтерпретацію впровадити в Конституцію 1867 р. винесення за дужки ст. 19 німецької державної мови були непереконливими⁸.

Давати визначення поняття державної мови німецькі ліберальні заявники у 1880 р., до речі, не хотіли; очевидно, плануючи спровокувати на це уряд і спонукати його самого окреслити позицію державної мови. Хоча міністр-президент Тааффе й виступив 2 квітня 1881 р. із вартою уваги заявою, але уникнув визначення поняття державної мови.

⁷ Eduard Sturm, Die Sprachenfrage in Österreich. Separatdruck aus der Neuen Freien Presse. Nr. 14218 vom 25. März 1904 (Wien 1904) 11, (курсив мій); пор. також Stourzh, Gleichberechtigung und Dezemberverfassung 206.

⁸ Sten. Prot. Abgeordnetenhaus, IX. Session, 323. Sitzung vom 26. Jänner 1884, 11178–11179. Висловлена в 1883 р. з політичних мотивів позиція депутата Штурма, що в третьому абзаці ст. 19 «ніколи не йшлося» про те, «що, виключеним повинен бути і примус до вивчення державної мови, якої ця стаття взагалі не стосується» (Fischel, Materialien 23), виразно суперечить стенограмі й незмінному тлумаченню ст. 19; пор. переконливо щодо цього Madeyski, Staatssprache 48–50, а також Bernatzik, Verfassungsgesetze 883–884.

Усвідомлюючи конституційні реалії, Тааффе назвав «порозуміння між різними національностями і політичними партіями» передумовою для закону про мови. Закон, прийнятий більшістю в райхсраті без попереднього порозуміння, «не можна буде вважати благодотворним ані для інтересів цілої держави, ані для окремих країв». Тааффе відкидав майоризацію в питаннях національностей і, як практик, висловив тим те, що формулювали теоретики багатонаціональної держави від Йозефа фон Етвеша до Георга Єллінека, Альфреда фон Офферманна чи Карла Реннера, – межі принципу більшості і обов'язковий захист меншин в багатонаціональній державі⁹.

Та все ж в одному аспекті Тааффе зайняв чітку конституційно-правову позицію: «визначення законом державною» однієї єдиної мови неможливо «цілковито узгодити» із положеннями ст. 19. Звіт більшості мовної комісії підтримав цю позицію. Автор звіту, професор Краківського університету Станіслав фон Мадейський, за основу своєї аргументації взяв значення ст. 19 як основного важеля юридичного захисту основних прав громадян. До тези німецьких лібералів про винесення державної мови за дужки ст. 19 він висунув антитезу, що державні установи, школа і громадське життя «саме й становлять те публічно-правове поле, у якому державна мова взагалі може застосовуватись». Якби якійсь мові (німецькій) хотіли надати привілей, вважав Мадейський, то це мало б як виняток «природно і неминуче бути визначене в самому законі». Варто додати, що саме це й відбулося в Угорщині у 1868 р.

Проте мовну вимогу Вурмбрандта звіт більшості мовної комісії палати представників «м'яко» відхилив. Німецька мова отримала високу похвалу. Як спільний для усіх народів засіб висловлювання, німецька мова «не потребувала ніколи захисту законом, постійно і добровільно її визнавали усі народності». У цьому й «у духовній вартості німецької мови» криється «внутрішня сила, яка постійно забезпечує німецькій мові її належне місце у сфері спільних інтересів»¹⁰.

⁹ Позиція Тааффе відображена у звіті більшості мовної комісії: Fischel, Materialien 10–11. До теорії багатонаціональної держави пор. Eötvös, Gleichberechtigung 50. Georg Jellinek, Das Recht der Minoritäten (Wien 1898) 29–30. Alfred Freiherr von Offermann, Die Bedingungen des constitutionellen Österreich (Wien 1900) 40–41. Rudolf Springer (= Karl Renner), Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat I: Das nationale Problem als Verfassungs- und Verwaltungsfrage (Wien 1902) 29, 38–39.

¹⁰ Fischel, Materialien 11, 13–14, 16–17. Щодо непокєднуваності єдиної державної мови зі ст. 19 пор. також Offermann, Bedingungen 62. У своїй книжці про дер-

Німецькі ліві сприйняли розвиток подій не так оптимістично, як Мадейський. Уже в 1886 р. вони презентували нове клопотання і додали цього разу допрацьований проект закону. Максиміліан барон фон Шаршмід вніс проект мовного закону, написаний з метою повторного нормування дії і застосування ст. 19 «із збереженням німецької мови як державної». Перевагу німецької мови в проекті Шаршміда серед іншого закріплювалося в тому, що «усні звернення і письмові заяви до усіх державних установ, служб і судів мали подавати німецькою мовою, нею ж потрібно було на них відповідати»; становище німецької як «державної мови» в шкільництві врегульовували детальніше; для отримання вищої освіти, складання державних іспитів, для іспитів нотаріусів і адвокатів передбачали доказ «досконалого знання» чи «повного володіння» німецькою мовою. Всупереч опозиції чеських депутатів, у райхсраті знайшлася більшість, яка погодилася передати пропозиції Шаршміда мовній комісії, однак там цей проект не розглядали. Ненімецькі депутати, а серед них особливо чітко словенець Якоб Грен, не мали жодного сумніву, що пропозиція Шаршміда суперечить ст. 19¹¹. Внесена центристською партією палати панів у квітні 1886 р. пропозиція проголосити німецьку «посередницькою мовою» наштовхнулася на відмову уряду, і її більше не обговорювали¹².

Найважливішу спробу юридично обґрунтувати збереження німецької мови як державної зробив Йозеф Унгер у палаті панів 1887 року. Чинність німецької службової мови, вважав Унгер, має не лише фактичний, а й правовий характер. Чинність німецької мови як службової є складовою публічного правопорядку в Австрії. І хоча немає писаного закону, який обґрунтовував би цю чинність, але постійна практика, звичка, звичаєве право становлять важливе джерело публічного права. Звичаєве право має однакову силу із правом, що засноване на законодавчих актах¹³.

жавну мову, написаний після багатоденних дебатів у райхсраті на цю тему в січні 1884 р. Мадейський висловлюється значно гостріше, аніж у звіті більшості від березня 1883 р. Пор. Madeyski, Staatsprache 118–122.

¹¹ Текст проекту закону в Fischel, Materialien 27–32, а також Sutter, Badenische Sprachenverordnungen I 285–290; позиція депутата Грена *ibid.* 92–93.

¹² Karl Gottfried Hugelmann, Nationalitätenrecht 152.

¹³ Sten. Prot. Herrenhaus, X. Session 34. Sitzung vom 7. Mai 1887, 440–442. Мовні дебати в палаті панів, які відбулися в цей день (див. *ibid.*, особливо 437–482) належать до найзмістовніших і найцікавіших мовних дебатів австрійського райхсрату.

Через десятиліття криза Бадені 1897 р. дала поштовх широкому спектру пропозицій щодо розв'язання мовного питання на рівні імперського закону. На початку багатотижневих мовних дебатів у квітні 1898 р. міністр-президент Франц Тун застеріг від помилкового бажання врегулювати мовне питання прийняттям закону всупереч опору меншості, повторивши думку Тааффе, висловлену сімнадцять років тому. У той час як окремі подання, особливо від *Всенімецького союзу*, вимагали визнання німецької мови державною, на іншому кінці спектру була вимога *Клубу південних слов'ян* про зрівняння всіх крайових мов з німецькою. Клопотання південних слов'ян на чолі зі словенським священиком, д-ром Леопольдом Грегорецем вимагало на виконання ст. 19, щоб кожен австрійський громадянин міг відстоювати та отримувати свої права своєю національною мовою в усіх інстанціях, навіть тоді, коли ці інстанції розташовані поза територіальними межами поширення цієї мови¹⁴. Через двадцять місяців у ключі цього клопотання Грегорец подав проект закону, що становить великий інтерес; практично в жодному іншому проекті ідею мовної рівноправності не розвивали до таких радикальних для усієї Цисляйтанії наслідків¹⁵. Того ж 1899 р. німецькі партії, окрім *Всенімецького союзу*, але за участі *Християнсько-Соціальної Партії*, прийняли «Програму на Трійцю», у якій вимагали «загальної посередницької мови». Сферу її дії треба було затвердити законом. Восени того ж року соціал-демократи, прийнявши у Брно власну Програму національностей, відмовилися від вимоги державної мови і постановили, що імперський парламент має визначити, «наскільки необхідна посередницька мова». У жовтні 1899 р. з'явився не відомий досі проект закону міністра внутрішніх справ Ервіна барона фон Швартценау, який мав на меті на виконання ст. 19 врегулювати зовнішню службову мову дер-

¹⁴ Пор. Sutter, *Badenische Sprachenverordnungen* II 305 et sqq., особ. 311 et sqq.

¹⁵ Antrag Dr. Gregorec und Genossen vom 16. Dezember 1899, Sten. Prot. Abgeordnetenhaus, XVI. Session 1899, 460 додатка. Цей проект закону хоч і називався мовним законом, виходив за межі врегулювання мовного права і серед іншого вимагав поділ ляндтагів на національні курії, а також Крайові шкільні ради і Крайові культурні ради на національні секції чи відділи. Щодо проекту депутата Грегореца, каноніка і парафіяльного священика в Нойкірхені (Нова Церкев) коло Целе, див. також Rüdiger Malli, *Die steirischen Abgeordneten im österreichischen Reichsrat 1897–1901. Mit besonderer Berücksichtigung des Nationalitätenproblems (=Zur Kunde Südosteuropas II/2, Graz 1973)* 136–151.

жавних установ. Проект Швартценау давав широкі права всім звичним мовам відповідних країв і закріплює водночас позицію німецької мови як посередницької¹⁶.

Від зламу століть і до останніх років монархії не бракувало планів розрубати гордіїв вузол мовної суперечки, за потреби і зброєю октроювання. «Окремі народності підпорядковують їй» – мовній суперечці – «все, навіть свої найважливіші інтереси», писав міністр-президент Ернест фон Кьорбер у 1900 р., обґрунтовуючи плану такого октроювання. При цьому Кьорбер думав, як у момент, «коли всім ненімецьким народностям Австрії буде надано мовні гарантії їхнього національного розвитку, яких вони досі ніколи не мали», забезпечити ї інтересам держави «мінімум безпеки у мовній сфері». Кьорбер хотів уникнути «всякого демонстративного переважного становища німецької мови» і водночас «на рівні імперського закону забезпечити її позицію як мови для внутрішнього службового користування та мови кореспонденції установ і відомств»¹⁷. Рішучіше за Кьорбера в останніх роках перед 1914 р. був налаштований спадкоємець престолу Франц Фердинанд. Він дотримувався погляду, що у врегулюванні мовного питання в Австрії, з одного боку, «кожен може добиватися своїх прав своєю мовою», а з іншого, що німецьку мову потрібно кодифікувати¹⁸. Цікавими також є проекти октроювання цісарського патенту від січня 1916 р.; цей патент мав регулювати не лише Конституцію держави, країв і округів, але й в окремій (III) частині також і «мовні права народностей». Тут німецьку мову визначали як «мову зносин і посередництва між установами, які не послуговуються цією мовою як службовою». Чітко зазначено, що використання мови у внутрішній службі установ «не є об'єктом конституційних прав громадян» і має орієнту-

¹⁶ Пор. Österreichische Parteiprogramme 1868–1966, ed. Klaus Berchtold (Wien 1967) 212, 145. Стосовно «Програми на Трійцю», нім. „Pfungstprogramm“ див. також вище розділ II/B: Berthold Sutter, Die politische und rechtliche Stellung der Deutschen in Österreich 1848 bis 1918, 213 et sqq. Проект Швартценау в: AVA, Ministerratspräsidium, Karton 354.

¹⁷ Щодо планів Кьорбера про загальноцислярське мовне врегулювання шляхом октроювання пор. їхній блискучий аналіз в Alfred Ableitinger, Ernest von Koerber und das Verfassungsproblem im Jahre 1900 (=Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie 12, Wien/Graz/Köln 1973) et sqq., цитовані тут місця Кьорберової доповіді Цісареві 198–200.

¹⁸ Georg Franz, Erzherzog Franz Ferdinand und die Pläne zur Reform der Habsburger Monarchie (Brünn 1943) 86, 134–135.

ватися лише на потреби ефективного управління¹⁹. Проект закону щодо «загальної державної мови зносин» на початку 1917 р. підготував уряд Клям-Мартініца²⁰. Проте ці плани не були реалізовані.

2. Мова законодавства: законодавчі органи і вісники законів

а) Райхсрат і Вісник законів райхсрату

Жодна з письмово фіксованих норм, які регулювали діяльність райхсрату, не містила приписів щодо мовного питання. Ані Конституція про імперське представництво, ані закон про регламент райхсрату, ані автономні регламенти палати представників і панів не давали вказівок, якою мовою чи якими мовами має працювати райхсрат²¹. Існувала єдина норма закону, що стосувалася делегації райхсрату. У письмових зносинах із делегацією угорського парламенту австрійська делегація мусила послуговуватись німецькою мовою²².

Окрім цього винятку, мовне право райхсрату розвивалося на основі конвенційних правил, їхнє здійснення чи зміни регулювали передовсім рішення президента або президії обидвох палат, рідше – вотум пленуму²³. У палаті панів монополія німецької мови збереглася. У палаті

¹⁹ Службовий відбиток проекту цісарського патенту, а також машинописний зміст запропонованих 15 січня 1916 р. проектів розробив в міністерстві внутрішніх справ Йоган Андреас Айхгофф, в: AVA: Nachlaß Eichhoff, Karton I.

²⁰ На основі проектів, які в останні місяці уряду Штюргка розробив Еразмус барон фон Гандель, пор. Felix Höglinger, Minister-präsident Heinrich Graf Clam-Martinic (=Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie 2, Graz/Köln 1964) 133–134, 138. Критично про перші проекти Ганделя висловлюється Йозеф Марія Бернрайтер у своїх неопублікованих спогадах: HHStA: Nachlaß Waernreither, Karton 11, Erinnerungen Bd. 8 S. 48 et sqq.; *ibid.* 54 також до загальної проблематики державної мови, хоча Бернрайтер, як і попередньо Йозеф Унгер, спирався на дії німецької мови на основі звичаєвого права. Різні редакції проектів закону від 1917 р. в: HHStA: Nachlaß Handel, Karton 1.

²¹ Пор. Bernatzik, Verfassungsgesetze 808 et sqq. та 972 et sqq.

²² §30 закону про спільні справи, *ibid.* 449; пор. також §34 про протокол спільних пленарних засідань обох делегацій *ibid.* 450.

²³ Класична праця до цієї теми Karl und Otto Neisser, Die Geschäftsordnung des Abgeordnetenhauses des Reichsrates. Ihre Geschichte und ihre praktische Handhabung von 1861 bis 1909, 2 Bde. (Wien/Leipzig 1909), тут II 423–478.

представників також *de facto* була перевага німецької мови, проте протягом десятиліть її використання дедалі більше обмежували. Від перших зборів палати представників у 1861 р. депутати мали можливість виголошувати присягу іншою, аніж німецька, мовою²⁴. Значно складнішу проблему становили промови депутатів. Новатором був далматинський депутат Степан Любіша, який уперше виголосив промову сербською мовою вже 11 вересня 1861 р., однак передав президії переклад своєї промови німецькою мовою, і саме цей переклад було долучено до німецькомовного протоколу. Ця практика підтвердилася у 1867 р. і зберігалася в наступні роки. Щоправда з 1873 р. перекладів промов, виголошених ненімецькою мовою, зазвичай не надавали, а самі промови не потрапляли до стенографічних протоколів. Така відсутність ненімецьких промов у протоколах постійно призводила до протестів. У 1874 р. президент палати депутатів Рехбауер визнав, що «як за нашими основними законами, так і за регламентом німецька мова не є виключною державною мовою» (!); але, безумовно, після багаторічної практики вона є мовою парламенту, хоча й існує ймовірність, що в парламенті вживатимуть іншу мову. Ненімецькі депутати використали аргумент, що за регламентом стенографічні протоколи «мають відображати повну картину слухань». Окрім того, домагалися «конституційно гарантованої рівноправності». Після повернення чехів у райхсрат на ці аргументи покликалися головні чеські депутати; протиставити цьому президенти палати представників могли, крім наголошення на «багаторічній практиці», лише аргумент технічних труднощів, які виникнуть, стенографічному бюро довелося б записувати промови вісьмома різними мовами. Однак із 1897 р. (криза Бадені) кількість промов ненімецькою мовою дуже зросла, а саме промов чеською мовою. Щоправда, президенти допускали промови лише звичними для Цисляйтанії мовами. Одного депутата з Галичини, який з національно-політичних міркувань збирався виголосити промову російською, позбавили слова²⁵.

Досягти своєї омріяної мети ненімецькі депутати змогли аж 5 липня 1917 р. Більшістю голосів – 203 проти 185 – палата представників підтримала пропозицію чеського депутата д-ра Богуслава Франта про те, що «всі промови мають бути дослівно» – а отже, мовою оригіналу – занесені до стенографічних протоколів²⁶.

²⁴ Ibid., 425–429.

²⁵ Ibid., 429 et sqq., 434, 436 et sqq., 444, 447, 455.

²⁶ Höglinger, Claim-Martinic 186.

Ненімецькі запити до уряду почали потрапляти в стенографічні протоколи кілька років раніше. У 1899 р. два запити з німецькими заголовками, але з текстом чеською мовою, вперше були занесені до стенографічного протоколу. Проте між 1901 і 1907 рр. у протоколах опинялися лише німецькі переклади, натомість депутати отримували спеціально надруковані оригінальні тексти. Із початком 18-тої сесії (1907–1909) запити потрапляли не в сам стенографічний протокол, а в додаток, спершу лише німецький переклад, але вже після кількох засідань – у німецькому перекладі й оригінали²⁷. Петиції до палати представників відображали тією крайовою мовою, якою вони були написані в додатку до стенографічного протоколу²⁸.

Через компроміс з Угорщиною від 1867 р. виникла необхідність нового врегулювання публікації вісника імперських законів. Закон від 1869 р., попри вже закріплену в Конституції національну рівноправність, не йшов так далеко, як патент від березня 1849 р. (пор. вище с. 43). Хоча вісник імперських законів і видавали «усіма крайовими мовами представлених у райхсраті королівств і країв», але лише «німецьке видання» містило автентичний текст, а видання «іншими звичними для країв мовами» вважалися офіційними перекладами автентичного тексту²⁹. Це формулювання цікаве тим, що показує, як без затвердження офіційної державної мови, одній із крайових мов, а саме німецькій, надавали перевагу.

б) Ляндтаги та вісники крайових законів

Ці положення дуже різноманітні як за формою, так і за змістом, заплутані, їхній схематичний огляд зробити неможливо. Лише окремі краї закріпили на рівні крайових законів ділову чи переговорну мову. Вперше це сталося в Моравії, де під час компромісу 1905/06 рр. обидві крайові мови визначали «рівноправними» в офіційному діловодстві ляндтагу³⁰. У Крайні оновлений у 1908 р. крайовий статут

²⁷ Neisser, Geschäftsordnung 467 et sqq.

²⁸ Ibid., 478. Щодо низки цікавих деталей, а саме мовного питання публічно-правових пояснень (правових заперечень), при поіменному голосуванні, див. названу роботу Karl und Otto Neisser.

²⁹ §2 закону від 10 липня 1869 р. RGBl. Nr. 113/1869, див. Bernatzik, Verfassungsgesetze 512, 974–975.

³⁰ §44 оновленого крайового статуту (LGBL. Nr. 1/1906), в: Bernatzik, Verfassungsgesetze 901.

закріплював «обидві крайові мови» – німецьку і словенську – робочими мовами ляндтагу і його комісій³¹. У 1909 р. саме ті краї, які споконвічно були одномовними, а саме Нижня та Верхня Австрія, Зальцбург і Форарльберг, законодавчо закріпили робочою мовою їхніх ляндтагів німецьку. Це закріплення було нічим іншим, як національно-політичною демонстрацією; воно було частиною т. зв. «національних захисних законів» в галузі автономного крайового управління і шкільництва³².

Замість крайових законів у низці коронних країв питання мови ляндтагів врегульовували автономні регламенти. У Тиролі та Богемії регламенти від 1898 і 1899 рр. кодифікували мови ляндтагів в дусі рівноправності. У ляндтазі Богемії панувала цілковита симетрія становища обох крайових мов, а в тирольському ляндтазі існувала хоч і незначна, але другорядність італійської³³. Постулат рівноправності однозначно порушував регламент ляндтагу Каринтії від 1905 р.; робочою мовою була лише німецька³⁴. У Галичині, згідно з регламентом ляндтагу від 1907 р., примат належав польській мові, але містив і різні гарантії для української, головно гарантував свободу використання української мови в роботі крайового сейму³⁵.

У деяких ляндтагах використання мов ґрутувалося на звичаях і узусі або на *ad hoc* сформульованих рішеннях ляндтагів. У Буковині становище німецької як мови взаєморозуміння було сильним і менш оспорюваним, аніж в будь-якому іншому багатомовному коронному краї; німецьку як робочу мову ляндтагу встановили без особливих труднощів, хоча всі три крайові мови – а отже, і румунська, й українська вважали робочими мовами³⁶. У Штирії також домінувала німецька; словенські промови в ляндтазі допускали, але дослівний текст не включали в стенографічний протокол. Отже, становище словенської було кращим, ніж у Каринтії, але далеко не таким вигідним, як в Крайні³⁷.

³¹ LGBI. Nr. 74/1908, в Fischel, Sprachenrecht Nr. 482; в Bernatzik, Verfassungsgesetze 976 бракує згадки про Крайну.

³² Поп. Bernatzik, Verfassungsgesetze 1014–1015, а також Idem., Die sanktionierten Schutzgesetze; in: Neue Freie Presse Nr. 16237, 3. November 1909 (Morgenblatt) 1.

³³ Fischel, Sprachenrecht Nr. 422a (für Tirol) und Nr. 432a (für Böhmen)

³⁴ Ibid., Nr. 548.

³⁵ Ibid., Nr. 477.

³⁶ Richard Wenedikter, Die Karpatenländer; in: Hugelmann, Das Nationalitätenrecht des alten Österreich 731–732.

³⁷ Lobmeyr-Hohenleiten, Steiermark, Kärnten, Krain, 486, 487, 523.

В дусі рівноправності розвивалася ситуація в ляндтазі Гориці і Градишки. Із перших років конституційної ери в роботі ляндтагу використовували італійську і словенську мови, у протокол промови потрапляли мовою оригіналу³⁸. Складнішою була ситуація в Трієсті, де міська рада була водночас і ляндтагом. Єдиною робочою мовою на основі старої традиції була італійська; словенські депутати міської ради засумнівалися в цій традиції щойно з 1895 р. У 1897 р. словенський депутат д-р Оттокар Рибар в міській раді (ляндтазі) Трієста виразно покликався на ст. 19. Він заявив, що йому не відомий жоден крайовий закон, який би закріплював італійську мову робочою мовою ляндтагу, але добре відомо, що Основний закон держави гарантує словенцям застосування їхньої мови. Італійський подеста (голова краю) позбавив Рибара слова, що спровокувало гострі конфлікти, які тривали й у наступні роки³⁹.

Серед усіх ляндтагів Цисляйтанії найзапекліші суперечки щодо мовного питання відбувалися в Істрії. До 1883 р. у ляндтазі Істрії, який традиційно засідав у Паренцо (Пореч), говорили лише італійською мовою. Спроби слов'янських, а передовсім хорватських депутатів, що почалися того року, здобути для своєї мови значуще становище, наштовхувалися на запеклий опір італійської більшості ляндтагу. Невеличка, але разюча деталь з істрійської мовної боротьби: перемогою слов'янських депутатів вважалося те, що з 1889 р. за посередництва державних установ імена слов'янських депутатів уперше заносили в стенографічні протоколи зі слов'янськими закінченнями (наприклад -іч замість -ich)! Проте хорватські та словенські промови й надалі не потрапляли у стенографічний протокол. Представник уряду наголошував, що «уряд повністю визнає цілковиту правову рівність усіх депутатів ляндтагу, незважаючи на їхню національність і мову, якою вони, безсумнівно, мають право послуговуватись у ляндтазі»; це наголошення на рівноправності не мало відгуку. У 1895 р. італійська більшість ляндтагу прийняла рішення закріпити в регламенті робочою мовою італійську. Цісар Франц Йосиф своїм найвищим розпорядженням від 14 вересня 1895 р. позбавив це рішення чинності. У 1898 р. ляндтаг прийняв повторне рішення, цісарське розпорядження знову оголосило його нечинним. Боротьба національностей у ляндтазі призвела до того, що в наступні роки він збирався в Каподістрії (Копері)

³⁸ Manussi-Montesole, *Adrialänder* 603 et sqq.

³⁹ *Ibid.*, 601–602.

і Полі (Пулі), оскільки слов'янські депутати відчували в Паренцо загрозу від італійського населення. Після сесії в жовтні 1910 р., передчасно закритої через вияви насильства, ляндтагу Істрії більше не скликали⁴⁰.

У Далмації перехід від примату італійської, перебороти який не вдалося слов'янам Істрії, до примату сербо-хорватської відбувся відносно рано і вже у 1883 р. був назагал закінчений. 21 липня 1883 р. ляндтаг прийняв рішення, що робочою мовою ляндтагу (і крайового виділу) є хорватська або сербська; але італійські депутати можуть послуговуватися в ляндтазі італійською мовою, їхні промови вноситимуть до стенографічного протоколу мовою оригіналу. Представники італійської меншості та державних установ неодноразово покликалися на ст. 19, щоб обґрунтувати застосування в ляндтазі італійської мови⁴¹. «Монарші», себто державні установи (які потрібно відрізнити від крайових або автономних установ), насправді неодноразово виступали на захист національних меншин у ляндтагах – слов'янської в Істрії, італійської в Далмації.

Треба чітко розрізняти мови крайових вісників законів і робочі чи переговорні мови ляндтагів. Лише три краї врегульовували крайовим законодавством, яка мова є автентичною мовою закону. В Галичині з 1866 р. це була лише польська мова, проте всі тексти, які оприлюднювали в крайовому збірнику законів і розпоряджень, мали з'являтися

⁴⁰ Ibid., 605–612, а також блискучий огляд питання робочої мови істрійського ляндтагу від 1861 до 1905 рр. включно (без підпису і дати) у паперах міністр-президента Макса Владіміра барона фон Бек; в: AVA: nachlaß Beck, Karton 13, Konvolut 1; там само цікаві домовленості про регулювання мовного питання на запланованій на кінець грудня 1906 р. сесії ляндтагу. Цінні коментарі до мовного конфлікту в Істрії дає Erasmus Frh. von Handel: Erinnerungen des Erasmus Freiherrn von Handel, ed. Max (Freiherr) Hussarek (von) Heinlein; in: Jahrbuch des österreichischen Leo-Gesellschaft 1930 48–51. З 1882 по 1887 рр. Гандель служив у політичному управлінні Австрійського Примор'я; дуже критично висловлювався щодо браку інтересу австрійського керівництва до мовної кваліфікації службовців; в істрійській мовній боротьбі Гандель підтримував слов'ян проти італійців, не зі симпатії до слов'ян «чи з антипатії до італійськості, а лише з міркування законності» (там само 50). З новішого див. багату на матеріали студію Angelo Ara, Le trattative per un compromesso nazionale in Istria (1900-1914); in: idem, Ricerche sugli Austro-Italiani e l'ultima Austria (Roma 1974) 247–328.

⁴¹ Manussi-Montesole, Adrialänder 661 et sqq. Стосовно далмаційського ляндтагу пор. студію Ivo Perić, Dalmatinski sabor; in: Radovi centra JAZU u Zadru 52 (1978) 7–232 (з анотацією англійською мовою).

також українською, а також «за потреби у німецькому перекладі»; останнє було правилом⁴². На чітких засадах рівноправності ґрунтувався богемський закон від 1867 р., а услід за ним і закон Крайни від 1869 р. На відміну від урегулювання для Імперського вісника законів, у Богемії німецькі та чеські тексти, у Крайні німецькі і словенські тексти вважали автентичними. У сумнівних випадках тлумачити тексти треба було, «порівнюючи обидва тексти за формулюваннями та сенсом»⁴³. В усіх інших коронних краях із багатомовними вісниками крайових законів за браком особливих норм автентичною вважали німецьку мову⁴⁴.

Тривимними були вісники крайових законів Буковини (німецька, румунська, українська); Галичини (польська, українська, німецька); Силезії (німецька, чеська, польська); спільний вісник законів і розпоряджень для Гориці і Градишки, Трієсту та Істрії (італійська, німецька, словенська)⁴⁵; Далмації (італійська, сербо-хорватська, німецька).⁴⁶ Двомовними були вісники законів таких країв: Богемії, Моравії (німецька і чеська мови), Штирії і Крайни (німецька і словенська), Тиролю (німецька та італійська); лише короткий час видавали словенський переклад німецькомовного вісника законів для Каринтії⁴⁷.

Під час огляду вісників крайових законів впадають в око дві речі: перше – німецькі видання вісників крайових законів були в усіх краях, навіть у тих, де німецька не була робочою мовою ляндртагів; друге – краще становище було у звичних для краю мов, порівнянно з їхнім звичайним становищем у крайовій політиці (наприклад, чеської чи польської мови в Силезії). Обидва явища можна звести до спільного

⁴² Bernatzik, Verfassungsgesetze 977.

⁴³ Ibid., 977–978.

⁴⁴ Ibid., 977. Бернатцік слушно дотримувався погляду, що в Моравії після прийняття компромісного законодавства 1905/06 рр., особливо §44 крайового статуту, це було інакше.

⁴⁵ Цей вісник, попри численні парламентські запити, не виходив сербо-хорватською мовою, більшість слов'ян, що населяли Істрію, були хорватами (пор. Manussi-Montesole, Adrialänder 627); щодо цього примітка 1 в Bernatzik, Verfassungsgesetze 977 спричиняє непорозуміння, бо він пише, що крайовий вісник законів тривимний, але «не виходить кириличними літерами».

⁴⁶ Manussi-Montesole, Adrialänder 679.

⁴⁷ Пор. Lobmeyr-Hohenleiten, Steiermark, Kärnten, Krain 489, на відміну від Bernatzik, Verfassungsgesetze 977. Деякі вісники крайових законів виходили багатомовними, інші – окремими виданнями для кожної мови.

знаменника: щодо вісників крайових законів інформаційна складова була значно важливішою, аніж національно-політична агітація, тоді як у боротьбі за робочі мови в ляндтагах національно-політична агітація грала надзвичайно велику роль. Інформаційна функція вісників крайових законів діяла у двох напрямках: як у напрямку центральних державних установ (цим пояснюємо наявність німецькомовних видань чи перекладів), так і стосовно мешканців країв, зобов'язаних дотримуватись крайових нормативних актів⁴⁸.

3. Мовна рівноправність і громадське управління

Боротьба за мови – це «найголовніша причина затишшя, що виникло в усіх сферах громадської діяльності», так зазначав у 1900 р. Ернест фон Кьорбер у доповіді для цісаря Франца Йосифа. Ця боротьба – «ядро всіх політичних суперечок, причина радикалізму, для якого загалом в Австрії є лише найскромніші передумови». Мовна суперечка, провадив далі Кьорбер, ускладнює і заплутує будь-яку державну адміністрацію, бо її діяльності більше не схвалюють, а до найдрібніших деталей оцінюють із погляду мовного права⁴⁹, Тут Кьорбер виразно недооцінював соціальні антагонізми і їхні специфічні зв'язки із національними конфліктами; проте Кьорберова скарга на те, що діяльності державного управління більше не сприймають по суті, а «до найдрібніших деталей» оцінюють із погляду мовного права, була цілком виправданою.

Перед тим, як розпочати окремо досліджувати певні ділянки давньоавстрійського управління щодо мовної рівноправності, виявимо деякі основні проблеми мовного питання, значення яких було відчутне у всіх галузях громадського управління. Ці основні проблеми були важливими як для судочинства, так і для адміністративної влади,

⁴⁸ Корисною є бібліографія Gerhardt Silvestri, *Die deutschsprachigen Gesetzblätter Österreichs* (Wien 1967). Як курйоз зауважимо, що вісник законів і розпоряджень для герцогства Верхньої і Нижньої Силезії, „Gesetz- und Verordnungsblatt für das Herzogtum Ober- und Niederschlesien“, виходив під цією назвою аж до 4 вересня 1920 р. (sic) p., Ibid., 37!

⁴⁹ Ableitinger, Koerber 198.

як для «автономних» органів влади, так і у вужчому значенні державних (т. зв. «монарших» у коронних краях) органів управління⁵⁰.

Спершу виокремимо ті три чинники, по різному конкретно пов'язані між собою, які намагалися відстояти свої інтереси в боротьбі за право мов. Перший чинник – це маса громадян, які з великої кількості приводів потребували комунікації з органами влади. Спектр сфер, в яких мала відбуватися комунікація, був широким: школа, армія, суди, відділи місцевих і районних органів влади, міністерства, а також установи транспорту і зв'язку, наприклад, залізниця та пошта.

Другий чинник становили організовані групи, які зробилися по праву чи ні речниками й адвокатами народностей у межах політичних партій або національно-політичних об'єднань, часто і тих, і інших одночасно. Цим організованим групам йшлося, очевидно, про захист інтересів тих громадян, які користувалися їхньою мовою чи були представниками певної національності. Окремі громадяни зверталися до політичних представників або до національно-політичних об'єднань із проханням про допомогу чи втручання. З іншого боку, ці групи дбали не лише про захист інтересів окремих співгромадян, а й про участь у владі в багатонаціональній державі. Третім чинником була «Корона» – цар з його радниками й урядом, його армією та управлінням; інтереси, які треба було захищати, полягали в збереженні владної позиції династії й імперії, а також у забезпеченні внутрішнього миру. Запорукою досягнення цих внутрішньополітичних цілей було якнайефективніше функціонування управління. З погляду Корони, ця функціональність була постулатом, якому підпорядковувалась і мовна організація управління. Оскільки названих цілей Корона досягала в час конституціоналізації, національної емансипації й демократизації у змінних союзах з політичними і національними групами (пор. вище с. 69); непостійність цих союзів виявлялася у змінах мовного права та умовах його реалізації.

Мовне питання в громадському управлінні найдокладніше можна розглянути у трьох аспектах⁵¹. Перший аспект стосується *мови зовніш-*

⁵⁰ До різниці між «автономними» і «крайовими» органами влади найточніше Hans Kelsen, *Österreichisches Staatsrecht. Ein Grundriß entwicklungsgeschichtlich dargestellt* (Tübingen 1923) 44–45, а також Ernst C. Hellbling, *Die Landesverwaltung in Cisleithanien*; in: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918 II* 214–216, пор. нижче с. 114.

⁵¹ Літератури на тему державного управління дуже багато. Найчіткіше структурований огляд і вступ пропонує: *Österreichisches Staatswörterbuch. Handbuch des gesamten österreichischen öffentlichen Rechtes*, ed. Ernst Mischler, Josef Ulbrich II (Wien² 1906) стаття *Geschäftssprache der Behörden* 371–387. Багатша на матеріа-

ньої служби, чи зовнішньої службової мови. Це та мова, якою відбувається комунікація між громадянами і державними установами. Часто це усне спілкування під час візитів, допитів, запису протоколів, переговорів і т. ін. Особливо треба звернути увагу на те, що в другій половині XIX ст. наявність елементів публічності, усності та безпосередності в управлінському і судовому процесах ставала дедалі помітнішою. Едмунд Бернатцік слушно зауважував, що ці зміни, а також участь непрофесіоналів на громадських засадах у судах присяжних та інших інституціях витіснили німецьку мову з притаманної їй раніше домінантної позиції⁵². Цивільний процесуальний кодекс від 1895 р. спричинив сенсаційний прорив усного та безпосереднього процесу (провадження) з далекосяжними наслідками для мовного питання⁵³. Водночас не треба недооцінювати й випадки, що належать до сфери зовнішньої мови письмової службової комунікації: зовнішня службова мова врегульовувала мовну форму численних документів: заяви та скарги приватних осіб, а також судові рішення, висновки, вироки включно із письмовими документами, які надають для ознайомлення сторонам; також до цієї сфери належить і мовна форма загальних, призначених для громадськості офіційних оголошень.

Другий аспект мовного питання стосується *мови внутрішньої служби*. Тут йдеться частково про усні (наради колегіальних комісій) або письмові висловлювання в службових записках, протоколах, кореспонденції, які не призначені для публічного доступу чи доступу сторін. До цієї сфери належить також мова організації обігу документів, «внутрішній маніпулятивний розгляд справ». Потрібно розрізняти *внутрішню службову мову* у вузькому розумінні, як мову окремої

ли і новіша, проте гірше структурована вже цитована збірка Fischel, Sprachenrecht, особливо вступ видавця і розділ „Der gegenwärtiger Zustand“, с. VIII–CXIII. Потрібно користуватися другим виданням (1910), тут міститься матеріал включно з листопадом 1909 р. Не треба випускати з уваги і (помірковано) пронімецьку орієнтацію Фішеля. Також згадаймо цитований уже збірник Hugelmann, Nationalitätenrecht, виданий у 1934 р., якому притаманні сильніші німецькі національні тенденції. З нових історичних студій особливої уваги заслуговують Sutter, Badenische Sprachenverordnungen, а також Ableitinger, Koerber.

⁵² Bernatzik, Verfassungsgesetze 881.

⁵³ До цього блискуча студія Sergij Vilfan, Die Österreichische Zivilprozeßordnung von 1895 und der Gebrauch der slowenischen Sprache vor Gericht (=Kleine Arbeitssreihe des Instituts für Europäische und Vergleichende Rechtsgeschichte an der Rechts- und Staatswissenschaftlichen Fakultät der Universität Graz 2, Graz 1970).

установи, не призначену для комунікації з громадськістю чи у справах не для публічного доступу, і мову службової кореспонденції, мову листування між підпорядкованими, вищими і рівнозначними установами та службами⁵⁴.

Третій аспект стосується мовної кваліфікації службовців. Вимоги комунікації з громадянами (мова зовнішньої служби), але також, як згодом буде показано, використання різних мов у різних підгалузях внутрішньої служби, породжують питання службовців як вторинне явище чи як аспект мовного питання. Мовна кваліфікація службовців виходить далеко за межі технічного боку вивчення однієї або кількох крайових мов, бо пов'язана з належністю службовців до певної народності. Мовна кваліфікація службовців стає інструментом до сильнішого чи слабшого залучення окремих народностей в бюрократію райху; а мовна кваліфікація – владним інструментом окремих національностей⁵⁵.

Як співвідноситься дотримання інтересів трьох названих вище чинників (громадяни, національно-політичні групи, Корона й уряд) із трьома аспектами мовного питання? У сфері зовнішньої службової мови домінує інтерес громадян комунікувати з установами своєю мо-

⁵⁴ Mischler-Ulbrich, Österreichisches Staatswörterbuch II Art. Geschäftssprache 375. Термін «внутрішня мова» не включений у подану там структуру. Bernatzik, Verfassungsgesetze 978 «внутрішньою мовою» називає ту мову, якою ведуть свою діяльність центральні відомства (міністерства, патентне бюро, верховна рахункова палата, центральна комісія статистики, Верховний суд), якою комунікують із підпорядкованими установами, а вони – із центральними відомствами. Дещо відмінне і менш чітко визначення «внутрішньої мови» у Fischel, Sprachenrecht LXXXV Anm. 1, «це мова, якою в інтересах необхідної єдності адміністрації треба працювати і подавати звіти, рекомендації, торгові і статистичні документи, особові справи службовців, призначені для центральних інституцій, вести економічну і будівельно-технічну документацію установ і загалом провадити всі президіальні справи».

⁵⁵ Пор. примітки Bernatzik, Verfassungsgesetze 978–979, а також докладний розгляд браку готовності австрійських німців вивчати слов'янські мови, особливо чеську в: Sutter, Badenische Sprachenverordnungen I 86–88. Для розуміння чеської позиції цікавим є неопублікований «Меморандум про мовне питання і питання службовців в королівстві Богемії», який у 1906 р. написав майбутній радник двору Найвищого адміністративного суду у Відні д-р Фердинанд Пантучек, про клопотання (младочеського) політика і тогочасного міністра, д-ра Бедржиха (Фрідріха) Пацака. Разом з іншими документами у вересні 1906 р. його було передано міністр-президентові Максіві Владіміру баронові фон Беку. AVA: Nachlaß Beck, Karton 14.

вою. Із часу появи ст. 19 у 1867 р. існує, як зазначимо далі, правова норма для захисту цього інтересу. Національно-політичні групи, що діють як політичні партії або в іншій організаційній формі, бачать своїм завданням захист інтересів своїх соплеменників; їхні дії та аргументи дуже залежать від того, ким вони можуть сприймати себе на певній території – більшістю чи меншиною. Корона, а також відомства, що діють від її імені та за її дорученням, зокрема й суди, зобов'язані захищати право, а з 1867 р. також і дотримання прав, гарантованих Конституцією; там, де їм загрожують майоритетні нації, з'являється тенденція до захисту прав тих громадян, які належить до меншості; але з огляду на союзи Корони з окремими національностями ця тенденція може звужуватись. У сфері внутрішньої службової мови виразно домінує інтерес Корони в дієвості та функціонуванні управління. Громадянинові як фізичній так і юридичній особі в цій галузі не надано жодних правових підстав для правопретензії на мовну рівноправність; але національно-політичні групи з низкою аргументів (автономія історико-політичних індивідуальностей, богемське державне право, рівноправність не лише громадян, а й народностей як таких) вимагали брати до уваги їхні мови у внутрішній службовій мові принаймні окремих коронних країв. Урешті, в питанні службовців є й інтерес громадян (щоправда, без можливості прямої правової правопретензії) бачити в державних установах службовців, які розуміють їхню мову, а можливо, навіть нею говорять. Водночас, із погляду Корони, необхідною є функціональність, а це означає в певних межах також і уніфікованість та замінюваність службовців. Для національно-політичних ангажованих груп мовна кваліфікація службовців означала не менше, аніж ключ від доступу до влади в країні. Тому питання службовців поступово стало основною темою боротьби національностей. Постулат рівноправності у справі службовців набирає форми прагнення відповідної частки представників певної національності на посадах у публічному управлінні; вершиною цього прагнення є вимога національної пропорції принаймні у певних секторах управління. Хоча такі національно-політичні вимоги й належать до права про національність, проте вони виходять поза сферу мовного права і їх треба зараховувати до права на національну автономію та національну належність⁵⁶.

⁵⁶ Пор. Bernatzik, Verfassungsgesetze 989, а також див. нижче розділ D, особливо с. 232–233.

Треба додати дві підсфери мовного права, які хоч і входять у широкому сенсі до сфери публічного управління, але їх не охоплює універсальний поділ на зовнішню і внутрішню службу мови, – мова збройних сил і мова викладання в навчальних закладах.

Мовну проблему в армії і на флоті розглянемо в іншому томі цієї праці. Військо і флот дуалістичної монархії були спільними, а не окремо цисляйтанськими. Проте зауважимо, що у 1868 р. на додаток до спільного війська було створено дві окремі крайові оборони для обох частин монархії – королівський угорський гонвед і цісарсько-королівський лянтвер. Автрійський лянтвер був інституцією цисляйтанської держави, з 1915 р. – Австрії. Командною мовою була «мова постійної армії» – отже, німецька⁵⁷. Як і у спільному війську, розрізняли єдину командну, (німецьку) службу мову і залежну від національного складу окремих полків полкову мову⁵⁸.

Центральна роль у протистоянні національностей належала мові викладання в освітніх закладах. Не випадково три справи щодо національностей, які слугували нам прикладами в розділі Б, стосувалися конфліктів через мову викладання в публічних школах. Уникненню «примусу» до вивчення другої крайової мови було присвячено окремий третій абзац ст. 19. До закріпленого нормою у другому абзаці ст. 19 принципу рівноправності крайових мов у школах, державних установах та публічному житті особливо часто апелювали саме щодо школи, передовсім до обов'язкових публічних шкіл.

У наступних чотирьох частинах цього розділу розглянемо застосування постулату мовної рівноправності в автономному управлінні, державному управлінні у вужчому значенні, судах загальної юрисдикції і публічних школах. Центральним пунктом цієї студії є конкретний

⁵⁷ Закон від 25 грудня 1893 р. RGBl. Nr. 200, §7. Пор. Bernatzik, Verfassungsgesetze 698; там само цікава вказівка на те, що присяга лянтверу містила пасаж про вірність і послух також і «санкціонованим законам нашої батьківщини», якого не було у спільній військовій присязі! Від лянтверу потрібно відрізнити ляндштурм (пор. Ibid., 692–693).

⁵⁸ До цього розрізнення пор. Rudolf Kiszling, Das Nationalitätenproblem im Habsburgs Wehrmacht; in: Der Donauraum 4 (1959) 85. Інструктивно про мову у війську Fischel, Sprachenrecht Nr. 451, до питання про мову полків і батальйонів ibid., Nr. 449. Також пор. Maximilian Ehnle, Die österreichisch-ungarische Landmacht nach Aufbau, Gliederung, Friedensgarnison und nationaler Zusammensetzung im Sommer 1914 (=Ergänzungsheft 9 der „Militärwissenschaftlichen Mitteilungen“ zum Werke „Österreich-Ungarns letzter Krieg“, Wien 1934) 13–15, щодо лянтверу особливо 73–84.

зміст ст. 19, можливості і труднощі її реалізації в управлінні і законодавчій практиці Цисляйтанії. Тому в наступних кількох частинах увагу буде зосереджено на тих аспектах мовного права, в яких була можлива правопретензія на мовну рівноправність у сенсі ст. 19, особливо ж на аспектах зовнішньої службової мови і мови викладання. Уряд постійно дотримувався думки, що «мова внутрішньої служби установ не торкається жодних прав громадян, гарантованих Основними законами»; цієї ж думки послідовно дотримувався й Імперський суд.⁵⁹ Водночас буде показано, що особливо у сфері автономного управління межі між зовнішньою і внутрішньою службовою мовами далеко не завжди були визначені однозначно; надання статусу сторони в управлінському процесі представникам самоврядування (громади, місцеві шкільні ради, повітові виділи і т.д.), а також визнання представників самоуправління володільцями гарантованих Конституцією громадянських прав дуже розширили коло застосування ст. 19. Справді докладного огляду усіх відповідних норм, не кажучи вже про несистематизоване розмаїття реальної практики й узусу, не плануємо, а за браком необхідних численних підготовчих робіт він і не є можливий. Навпаки, на основі окремих підтверджених документально справ буде показано наслідки, спричинені постулатом мовної рівноправності для управлінської практики Цисляйтанії. До наступних розділів треба взяти до уваги вдалу характеристику мовного права давньоавстрійського управління словенського історика права Сергія Вільфана:

Мовне право Цисляйтанії складалося із загальних засад, більш чи менш казуїстичних норм, але передовсім із купи прецедентів, внутрішніх вказівок або постанов, реально усталених практик і якоесь проведених нововведень, що разом, залежно від країв, судових округів і навіть населених пунктів, могло спричиняти різні ситуації. Вся структура, отже, складалася з кількох великих крихких тесаних каменів і маси крихітних цеглинок – результат особливо інтенсивного переплетіння мовного права з національно-політичними подіями і загалом зі щоденним життям⁶⁰.

⁵⁹ Повідомлення уряду (Тааффе) далмаційському ляндатгові, 12 грудня 1886, *Sten. Prot. des dalmatinischen Landtags*, XXII. Session 1886, 385, цит. у Fischel, *Sprachenrecht* LXXXI. До правового погляду Імперського суду пор. особливо нижче с. 204–207.

⁶⁰ Vilfan, *Zivilprozessordnung* 5. Вільфан додає, що лише «масштабна, кропітка праця, яка братиме до уваги конкретні відносини в окремих установах», дасть живішу картину загальної структури мовного права, ніж її дають роботи Альфреда Фішеля, які він вважав дуже вартісними.

4. Засада рівноправності та автономне управління

У період між 1867 і 1918 рр. важливе місце в австрійському управлінні займало самоврядування, або так зване автономне управління. Воно мало два різних корені, а саме (старішу) традицію станового самоврядування і (новішу) ліберальну ідею вільної громади у вільній державі; в управлінській реальності Цисляйтанії панувало співіснування, а часто і протиборство самоврядних структур і державних установ у вужчому розумінні⁶¹.

Найважливіше значення серед інституцій автономного управління, поза сумнівом, належало громаді. З органами управління громад більшість громадян держави контактувала охочіше й частіше, аніж з іншими установами; тому на рівні громад мовно-правове регулювання мало велике практичне значення. Громада була найменшою самостійною адміністративною одиницею в державі і творила найнижчий й водночас найважливіший ступінь автономного управління. Тому цілком має сенс починати аналіз мовної рівноправності в управлінні не з верхівки держави, з найвищих центральних органів, а «від базису»⁶². Автономні компетенції громад у давній Австрії були настільки значними, що вони стали б *«незалежними республіками в монархічній державі»*, якби державні органи не мали права заради нагляду забороняти виконання певних рішень громадських виділів (громадських рад); це т. зв. «затримання» могли застосовувати, якщо рішення виходили за сферу повноважень громади або якщо вони порушували чинні закони⁶³.

⁶¹ До цього передовсім Friedrich Tezner, Handbuch des österreichischen Administrativverfahrens (Wien 1896) 388–395.

⁶² На цю думку наводить найвідоміший чеський виклад давньоавстрійського конституційного права Їржі Пражака, Jiří Pražák, Rakouské právo ústavní, díl 1–4 (Praha² 1900–1903), який починається томом про уклад громад, у другому томі розглядається крайовий уклад, у третьому – уклад поданих у райхсраті королівств і країв, а у четвертому уклад дуалістичної монархії; натомість німецькомовні виклади австрійського державного права розглядають самоврядні інституції лише побіжно. До цього змістовно Rudolf Slawitschek, Die Selbstverwaltung in Böhmen (Aussig [Usti] 1913) 25 et sqq.

⁶³ Tezner, Administrativverfahren 389 (курсив мій); також державні установи мали право примусу громад до виконання їхніх зобов'язань у властивій сфері повноважень. Зупинятися на різниці між властивими повноваженнями та їхнім перевищенням тут не можемо.

Перша справа веде нас до Богемії, у Чеське Будейовіце (Будвайз)⁶⁴. Приводом до конфлікту між німецькими і чеськими членами міського виділу (міської ради) була поправка до регламенту. Затвердження регламенту однозначно належало до властивої сфери повноважень громади, «в якій вона за вільним самовизначенням може вирішувати і розпоряджатися», як це окреслив Найвищий адміністративний суд. Переважно німецький міський виділ – він складався з 27 німецьких і 9 чеських членів – у грудні 1881 р. прийняв поправку до регламенту, згідно з якою робочою мовою мала бути німецька, і «лише якщо голові виділу відомо, що один із членів виділу не володіє німецькою, останньому буде дозволено послуговуватись чеською мовою»; водночас треба здійснювати переклад німецькою.

Суперечність між *дopusценням* іншої мови з практичних підстав – використання чеської мови було дозволене *лише* тим чехам, які не володіли німецькою! – і *правом* на мовну рівноправність чітко виявилась у конфлікті, що виник після прийняття цього рішення. Чеські члени міського виділу подали скаргу до (автономної) вищої інстанції, окрім того, державні органи, а саме намісництво в Празі і міністерство внутрішніх справ у Відні, заборонили реалізацію цього рішення через несумісність із ст. 19, абз. 2 (рівноправність крайових мов у школах, державних установах і публічному житті). Міський виділ Чеських Будейовиць також подав скаргу у Найвищий адміністративний суд, бо побачив у діях державних установ протизаконне втручання «у право вільного самовизначення громади»⁶⁵.

У сенаті Найвищого адміністративного суду, який займався цією скаргою, погляди розділились; два відомі члени суду, Адам барон фон Будвінські і Карл барон фон Лемайєр, дотримувалися розбіжних позицій. Будвінські, як референт, обстоював погляд, що ст. 19 було порушено. Автономна громада має право приймати свої рішення і розпорядження лише в межах чинних імперських і крайових законів, а до них належать передовсім Основні закони.

Карл фон Лемайєр рішуче це заперечував. Його аргументацію, яка досі залишалася невідомою, наведемо повністю: рішення, що розгляда-

⁶⁴ До наступного: AVA: Verwaltungsgerichtshof, I/85 aus 1882, а також Erkenntnisse des Verwaltungsgerichtshofes, hrg. Von Adam Frh. Von Budwinski (Wien 1878 et sqq.). Nr. 1678, Erkenntnis vom 28. Februar 1883. Цю збірку рішень надалі цитуватимемо, подаючи лише Budwinski і порядковий номер рішення без номерів тому і сторінки.

⁶⁵ AVA: Verwaltungsgerichtshof I/85 aus 1882, Verhandlungsprotokoll vom 28. Februar 1883; Ausführungen des Beschwerdevertreterers Dr. Wendelin Rziha.

ли, не порушувало ст. 19. «Ст. 19 містить загальний принцип, а тому сумнівно, що уряд, озброєний лише нею, може втручатися в конкретну справу. Ст. 19 у буквальному виконанні мала б руйнівну дію на будь-яке публічне життя. Якби позиція представника уряду була правильною, то кожна установа мала б працювати одночасно всіма крайовими мовами. Цього змісту і цієї тенденції ст. 19 мати не може. Ст. 19 у жодному разі не виключає, що в певних випадках якусь мову ставлять позаду іншої. Сам Найвищий адміністративний суд – найкращий приклад для цього; адже його службова мова німецька. Повне виконання ст. 19 було б утопією»⁶⁶.

Лемайєр вніс зустрічне подання про задоволення скарги міського віділу Чеських Будейовиць до міністерства внутрішніх справ; по одному з двох інших радників приєдналися до Будвінські і Лемайєра, а при вотумі 2:2 голова, президент Найвищого адміністративного суду Ріхард граф Белькреді отримав право вирішального голосу. Белькреді, колишній міністр-президент, підтримав подання Будвінські відхилити скаргу. Цим Найвищий адміністративний суд підтримав правову позицію, що ст. 19 обмежує право визначення робочої мови міських відділів у громадах із кількома крайовими мовами. У рішенні чітко сказано, що згадана постанова віділу порушила абз. 2 ст. 19, бо «за його змістом, кожен член міського віділу мусить мати право на вільний вибір говорити однією або іншою визнаною в Будейовицях крайовою мовою». Над Лемайєровими сумнівами взяла гору далекосяжна, тут сприятлива для чеської меншості Будейовиць інтерпретація принципу мовної рівноправності⁶⁷.

Із цього рішення почалася практика Найвищого адміністративного суду в галузі мовних прав автономного управління, яка засадничо служила захистові інтересів національних меншин. У вільній від розпоряджень згори сфері автономного управління меншини потребували цього захисту більше, аніж у сфері державного управління; в останній

⁶⁶ Ibid., Beratungsprotokoll vom 28. Februar 1883 (курсив мій). До дискусії про мови Адміністративного суду див. нижче с. 176, прим. 247. До особи Лемайєра Werner Ogris, Karl Freiherr von Lemayer – Leben und Wirken; in: Die Entwicklung der österreichischen Verwaltungsgerichtshofes, ed. Friedrich Lehne, Edwin Loebenstein, Bruno Schimetschek (Wien 1976) 17–37.

⁶⁷ За подання Будвінські голосував надвірний радник Карл фон Странскі, за Лемайєрове – надвірний радник Карл Постль. Формально-правові аспекти справи до уваги тут не бралися, як і у наступних справах наводяться лише аспекти, що стосуються постулату рівноправності ст. 19.

вказівки вищих державних установ, уряду, часто видавали на користь меншин; у першій свобода від розпоряджень уможлиблювала тенденції покvapливої національної майоризації; спершу нестримні, вони таки неодноразово успішно обмежувались в інтересах захисту прав меншин.

Справа з міста Ліберець (Райхенберг) в Богемії ілюструє, які надзвичайні проблеми траплялися часом. Міський магістрат, службовою мовою якого була німецька, зобов'язав чеського лікаря д-ра Венцеля Саманека надавати довідки про прийом пацієнтів та звіти для державного санітарного нагляду німецькою мовою. Через звернення до вищої інстанції, богемського крайового віділу в Празі, лікареві вдалося домогтися скасування цього рішення. Міська громада Ліберець подала позов до Найвищого адміністративного суду, вказуючи серед іншого на те, що німецька мова є службовою мовою магістрату і кожного лікаря під час видачі довідок про прийом пацієнтів та звітів для санітарного нагляду треба розглядати як орган міської санітарної служби. А як орган цієї служби, д-р Саманек мусить виконувати вимогу щодо внутрішньої службової мови.

Право магістрату Ліберця «обирати своєю службовою мовою одну з крайових мов Богемії» і вимагати від підпорядкованих органів послуговуватися нею було незаперечним. Спірним натомість було питання, чи д-ра Саманека розглядати як орган магістрату Ліберця чи як вільнонайману особу («особа з вільною практикою в санітарній галузі»), яка через специфіку фаху мусить заповнювати різні формуляри та виписувати довідки, *не перебуваючи з магістратом у службових відносинах залежності*. У першому випадку він би мусив писати німецькою, у другому – міг би послуговуватись чеською мовою!⁶⁸.

У сенаті Найвищого адміністративного суду погляди знову розділилися. Референт, радник двору фон Странські аргументував, що д-ра Саманека не треба розглядати як орган міської громади. Карл фон Лемайер, на противагу йому, вважав, що відповідно до вказаних обов'язків лікаря цілком можна вважати органом санітарного управління міста. І висловлювався Лемайер у спосіб, який виказував його німецько-ліберальні централістські симпатії. Він вважав, «що ст. 19 Конституції щодо приватних осіб потрібно надати якнайліберальнішої широти, аби ніхто не був обмежений у правах і нікому не було відмовлено в гарантованому державою захисті через брак знання німецької мови;

⁶⁸ AVA: Verwaltungsgerichtshof, VIII/141 aus 1884, а також Budwinski Nr. 2504, Erkenntnis vom 15. April 1885.

з іншого ж боку, цілком обґрунтованим є вимагати, щоб кожен, хто займає публічну посаду, *володів фактичною державною мовою*, бо без знання німецької мови він не зможе вповні виконувати свої обов'язки у жодній частині Австрії». На думку Лемайєра, лікар, як службова особа, не міг покликатися на ст. 19. Установа, якій він підпорядкований, може вимагати, щоб він послуговувався тією мовою, якою вона працює⁶⁹.

Як і у справі Чеських Будейовиць, голосування дало результат 2:2, і голова, знову граф Белькреді, скористався правом вирішального голосу на користь пропозиції референта і тим самим проти Лемайєра⁷⁰. Цим громаді Ліберець було відмовлено в клопотанні, рішення було винесене на користь чеської меншини Ліберця. В обґрунтуванні знову покликалися на ст. 19 і наголошували, що вказівки і розпорядження у властивій сфері компетенцій громади можна видавати лише в межах чинних, а передовсім Основних законів держави.

Грунтуючись на цих двох рішеннях, Найвищий адміністративний суд у 1890 р. постановив, що праву громади на вибір службової мови протистоїть обов'язок, що випливає зі ст. 19: відповідаючи на звернення послуговуватися й іншою крайовою, звичною для громади мовою. Справа була з Лузерни – однієї з десяти (переважно) німецьких громад Вельштиролю. У сенаті Найвищого адміністративного суду більшість висловилося за те, що громада Лузерни зобов'язана послуговуватися німецькою чи італійською мовами, залежно від того, якою мовою було подано звернення, що розглядають, і це тому, що згідно з результатами перепису населення, «обидві крайові мови Тиролю треба вважати звичними для Лузерни». Отже, зі ст. 19 Найвищий адміністративний суд дедукував не лише право сторони подавати звернення своєю (крайовою) мовою, але і право отримати цією мовою офіційну відповідь (рішення)⁷¹. Це означало подальший розвиток да-

⁶⁹ AVA: Verwaltungsgerichtshof, VIII/141 aus 1884, Beratungsprotokoll der Sitzung vom 15. April 1885 (курсив мій); Лемаєрове покликання на державну мову варто розглядати у зв'язку з великими дебатами про державну мову в райхсраті на початку 1884 р. і появою книги фон Мадейського про німецьку державну мову цього ж 1884 р. (пор. вище, с. 97.)

⁷⁰ Ibid. За подання Странскі голосував радник двору Антон фон Мецнік, за зустрічне подання Лемайєра – радник двору Йозеф фон Ергарт.

⁷¹ AVA: Verwaltungsgerichtshof, VIII/15 aus 1890, Verhandlungs- und Beratungsprotokoll vom 1. Mai 1890; рішення було прийняте 3:1 проти референта Ергарта. Історичний інтерес становить зауваження представника громади Лузерни на

ної Імперським судом інтерпретації ст. 19 у двох важливих справах з Істрії та Далмації⁷².

Через три роки раптом стає очевидним відхід Найвищого адміністративного суду від широкого застосування ст. 19. Причиною був конфлікт через таблички з назвами вулиць в Любляні. Міська рада Любляни (словенська) у червні 1892 р. прийняла рішення писати назви вулиць, площ і провулків (значною мірою із зміною дотеперішніх назв) лише словенською мовою і в майбутньому доповнювати такі назви також лише словенською. Державний орган – крайовий уряд в Любляні – скасував це рішення з обґрунтуванням, що воно суперечить ст. 19; окрім того, має вплив на земельний і податковий кадастри, а відтак не може бути виконане без державного дозволу⁷³.

Найвищий адміністративний суд задовольнив скаргу словенської міської ради проти ц. к. уряду. Йшлося передовсім про ст. 19⁷⁴. Референт, радник двору Алоїз фон Генніг, вніс проект, у якому вказував, що без положень про реалізацію зі ст. 19 не можуть виникати жодні права. Граф Белькреді, який і цього разу головував у справі, заперечував Геннінгові, вважаючи, що в обмеженні ст. 19 той зайшов надто далеко, і вказував на попередні рішення суду. Врешті, член сенату Рудольф фон Альтер запропонував альтернативний проект, який, як можна побачити з документів, і ліг в основу оприлюдненого рішення⁷⁵. Альтер також дотримувався думки, що ст. 19 в її абзацах 1 і 2 не містить диспозитивних норм. Він критично висловився щодо попередніх, уже

слуханнях, що (німецьке) населення Лузерни раніше послуговувалося італійською мовою, бо «через відсутність у місті німецької школи ніхто не міг писати німецькою. Але тепер, коли багато хто вже вивчив німецьку мову, вони пишуть звернення німецькою, а міська рада працює цією мовою». Budwinski Nr. 5287, Erkenntnis vom 1. Mai 1890.

⁷² Пор. вище с. 80–81 до рішення Імперського суду від 3 липня 1888 р., Hue-Hugelmann Nr. 440, а також рішення ще від 18 січня 1888 р. Hue-Hugelmann Nr. 424. У цьому рішенні на користь позову італомовних членів громади Трогір проти далмаційського крайового виділу йшлося, що в дусі абз. 2 ст. 19 «на кожне звернення, подане в крайову установу крайовою мовою, рішення має видаватися тією ж мовою». В Імперському суді це підтримали усі, окрім Адольфа Екснера, який наполягав на тому, що до ст. 19 відсутні положення про застосування. AVA: RG-SProt., Sitzung vom 19. (sic) Jänner 1888.

⁷³ Budwinski Nr. 7622, Erkenntnis vom 29. Dezember 1893.

⁷⁴ Аргумент уряду про земельний та податковий кадастри Адміністративний суд відкинув.

⁷⁵ AVA: Verwaltungsgerichtshof, I/7 aus 1893 (особливо протоколи нарад від 13 і 23 грудня 1893 р., а також проект Альтера). Про Альтера пор. нижче с. 213–214.

розглянутих тут рішень, які, як він вважав, зайшли «надто далеко». Виразно помітно, який вплив роком раніше справила палка критика Адольфа Екснера, спрямована проти прямого застосування ст. 19. Альтер покликався на Екснера, Йозефа Унґера та інших авторів; також треба взяти до уваги, що Альтерові та його колегам мало бути відомо про суперечливість прийняття попередніх рішень Найвищого адміністративного суду та Імперського суду, головою якого був Унґер, а членом – Екснер.

Завершальним висловлюванням Альтера щодо рівноправності було таке: Абзаци 1 та 2 містять лише загальний принцип, згідно з яким, усі народності, всі звичні для краю мови «*треба міряти однією міркою, не визначаючи ніяк саму мірку*». Ця мірка «звісно, визначається по-різному; ст. 19 відповідає кожна мірка, «*якщо вона однакова для всіх народностей, для всіх крайових мов*»; «цю невизначеність, цю прогалину» (!), безперечно, не можна довільно виправляти і заповнювати; у ст. 19 йдеться про засаду, про принцип, який має бути вдосконалений і доповнений іншими законодавчими актами.

Обхідними шляхами і лише зважаючи на попередні рішення Найвищого адміністративного суду, як висловився під час наради сам Альтер,⁷⁶ таки відбулося визнання права, яке випливає з 1 і 2 абзаців ст. 19: особи, які належать до певної народності, «мають право самодіяльності», а тому і право використання мови народності – за умови її звичності для краю – в установах та публічному житті; це право мають поважати й органи управління. Чи було порушене це право у справі зі словенськими табличками з написами назв вулиць в Любляні? Ні, аргументував Альтер, адже рішення люблянської міської ради стосуються загального явища, за якого «мова хоч і виступає засобом, проте стосовно цього явища в законах немає чіткого врегулювання типу і способу його реалізації, немає цього і в ст. 19». Це означало, що «*право громади на самовизначення в галузі назв вулиць*» не було обмежене ст. 19⁷⁷.

⁷⁶ На нараді 23 грудня 1893 р. Альтер зауважив, «що абзац, в якому говориться про право використання звичних для краю мов на основі ст. 19, він вважає обґрунтуванням, лише зважаючи на попередні рішення Адміністративного суду, і що, на його думку, ці попередні рішення помилкові й заходять надто далеко».

⁷⁷ Курсив всюди мій. Цікавим з погляду історика є те, що термін *право на самовизначення*, який у ХХ ст. отримав таке велике політичне значення, часто вживали в давньоавстрійському адміністративному судочинстві у справах про автономне управління, а особливо про автономію громад. – Рішення у цій справі було прийняте зі співвідношенням голосів 3:1.

Рішення на користь права громади на самовизначення підтримувало більшість. Воно належить до винятків у назагал прихильній до меншин судовій практиці⁷⁸.

Конфлікт довкола табличок із назвами вулиць в Люблянні був лише вступом до значного гучнішої суперечки про такі ж таблички в Празі. У квітні 1894 р. колегія депутатів міської ради королівського столичного міста Праги прийняла рішення, що надалі усі назви вулиць, провулків і площ мають бути лише чеською мовою; це розпорядження заходило навіть далі, проголошуючи чеські назви «власними назвами», які *без перекладу* треба було використовувати й в інших мовах. Державні органи втрутилися у справу на користь інтересів меншин і зупинили реалізацію цього рішення. Цього разу намісництво й міністерство внутрішніх справ покликалися не на ст. 19, адже люблянський прецедент засвідчив, що Найвищий адміністративний суд інтерпретує ст. 19 інакше, ніж уряд; уряд вважав, що це рішення празької міськради порушує закон про перепис населення. Проте Найвищий адміністративний суд, за позовом празької колегії депутатів, прийняв рішення проти уряду на користь «права громади на самовизначення у справах назв вулиць»⁷⁹.

Німецьке товариство міських справ у Празі та низка мешканців Праги подали позов до Імперського суду. Вирішальним і успішним пунктом її було те, що оскаржуване рішення накладає населенню примус послуговуватися назвами вулиць чеською мовою; це рішення забороняє «рівноправне використання німецької мови в назвах вулиць у Празі». Позов аргументував, що оскільки німецька мова поза сумнівом є звичною для краю мовою, а назви вулиць належать до публічної сфери, то це рішення порушує ст. 19. Імперський суд одноголосно встановив, що відбулося порушення прав, гарантованих ст. 19, а саме тим, що «назви вулиць, площ і провулків богемською мовою вважаються власними назвами, які слід використовувати й в інших мовах». Зазначимо, що Антон Ранда, член Імперського суду й ординарний професор чеського університету в Празі наголошував, що «йому важливо усунути несправедливість»⁸⁰.

⁷⁸ Критичні зауваження до цього рішення у Rudolf Hermann von Herrnritt, Nationalität und Recht dargestellt nach der österreichischen und ausländischen Gesetzgebung (Wien 1899) 63–64 прим. 11, а також Madeyski, Politische Rechte der Nationalität 56–57 прим. 117.

⁷⁹ Budwinski Nr. 9446, Erkenntnis vom 18. März 1896.

⁸⁰ AVA: RG-SProt., Sitzung vom 10. Jänner 1898, Bogen [аркуш] 28. Hye-Hugelmann Nr. 844, Erkenntnis vom 10. Jänner 1898. Це найважливіший за значенням для

Поза сумнівом, «право на самовизначення» представників автономного управління, особливо громад, застосовували, іноді ним зловживали чи навіть порушували в інтересах більшості⁸¹. Сьогодні здається неймовірним, що статут громади імперської столиці й міста-резиденції Відня від 1900 р. вимагав при наданні громадянських прав присяги «усіма силами підтримувати німецький характер міста»⁸². Представники автономного управління постійно намагалися обмежити вимоги й права меншин в інтересах більшості. Прецеденти з інших коронних країв чи громад їх не турбували. Державні органи, а часто також і Найвищий адміністративний та Імперський суди мали щоразу новий привід зрівноважувати, з одного боку, автономне право на самовизначення, з іншого – громадянські права, що впливали зі ст. 19⁸³.

Принциповий характер протистояння між автономним правом на самовизначення і правопретензією громадян держави на рівноправність найяскравіше виявився у словенсько-італійській суперечці в Трієсті. У 1897 р. Імперський суд розглядав скаргу священика й політика Матко Мандіча. У справі встановлення надгробка Мандіч подав приватну скаргу словенською мовою до адміністративного відділу (*giunta comunale*) міста Трієст. Її повернули Мандічу з приміткою, що скаргу не розглянули через те, що вона написана мовою, відмінною від мови громади. Мандіч побачив у цьому порушення своїх прав, згідно зі ст. 19, і подав скаргу в Імперський суд.

Місто Трієст заперечувало цьому з аргументом, що рівноправність звичних для країв мов за Конституцією визнається лише державою, і що зобов'язання, які з цього випливають не можуть бути поширені на громади. Визначення власної мови громади є її внутрішньою справою. Громада, як і приватна особа, має право на захист своєї національності й мови, а примус приймати скарги чужою мовою це право

ст. 19 випадок серед значної кількості скарг, які були подані у зв'язку з конфліктом довкола назв вулиць у Празі (пор. Hue-Hugelmann Nr. 843, а також 845–852).

⁸¹ Пор. нижче розділ D с. 201–202.

⁸² Стосовно цього положення, прийнятого на ініціативу Люгера, див. докладно Glettler, Wiener Tschechen 293–299. Щоправда, міський статут Відня, як крайовий закон Нижньої Австрії, мав бути ухваленим ландтагом Нижньої Австрії і отримати цісарську санкцію (Gesetz vom 24. März 1900 LGBI. Nr. 17/1900; пор. підтвердження в: Bernatzik, Verfassungsgesetze 1016).

⁸³ Показовий інтерес становить, наприклад, протистояння довкола зобов'язання магістрату Клягенфурта приймати звернення словенською мовою, яке тривало з 1890 по 1892 р.; пор. нижче с. 136–137.

порушує. Окрім того, місто Трієст оспорювало, що словенська мова є звичною для краю⁸⁴.

Надзвичайна складність цієї справи відобразилася у різності поглядів в колегії Імперського суду⁸⁵. Член колегії, граф Пінінський, обґрунтовував свободу громади самостійно визначати власну службову мову тим, що у власній (автономній) сфері діяльності вона не зобов'язана дотримуватися ст. 19: «Навіть якщо цим громада чинить дуже несправедливо супроти меншини, вона все ж не порушує ст. 19». Врешті після тривалих нарад із співвідношенням голосів 6:4 було прийнято рішення, що місто Трієст справді порушило ст. 19, хоча більшість дотримувалася думки, що в цій справі місто Трієст діяло не як край і не в делегованій сфері діяльності, а як громада у сфері її автономної діяльності. Ще однією передумовою такого рішення було те, що переважна більшість вважала словенську звичною для Трієста мовою. У вирішальному формулюванні йшлося, що Імперський суд вважає абз. 2 ст. 19 таким, що в загальному визнає мовну рівноправність «в установах». Міські служби є «установами», що діють на підставі державного законодавства, а тому також підпорядковані «владі ст. 19». Якщо скарга написана не мовою громади, з цього не випливає, що міська управа «звільнена від конституційних зобов'язань приймати скарги, написані звичними для краю мовами»⁸⁶.

⁸⁴ Hue-Hugelmann Nr. 800, Erkenntnis vom 28. April 1897.

⁸⁵ AVA: RG-SProt., Sitzung vom 28. April 1897. Погляди розділилися стосовно чотирьох різних питань: по-перше, чи адміністративний відділ приймав рішення як міська чи як крайова інстанція (Трієст був водночас містом і коронним краєм); по-друге, якщо він приймав рішення як крайова установа, то у власній чи в делегованій сфері компетенцій; по-третє, якщо він вирішував у власній (автономній) сфері компетенцій, то чи зобов'язана громада дією ст. 19 чи ні; по-четверте, чи словенська мова є звичною крайовою мовою в Трієсті чи ні!

⁸⁶ Як покликання 84. Вказажемо на ще два однотипні рішення щодо скарг з Трієста; Hue-Hugelmann Nr. 1199; 1393 (Erkenntnis vom 20. Oktober 1903; 16. Jänner 1906), окрім того, ще два рішення з прословенськими результатами з Штирії: Hue-Hugelmann Nr. 1142; 1439 (Erkenntnis vom 13. Oktober 1903; 3. Juli 1906), врешті ще одне теж прословенське рішення стосовно скарги з Каринтії; Hue-Hugelmann Nr. 1550 (Erkenntnis vom 14. Jänner 1908). Громада Целль (Селе прі Фарі) подала скаргу на крайовий відділ Каринтії, бо той без розгляду повернув словенську заяву з проектом бюджету громади на 1908 р. (словенською мовою з німецьким перекладом). Імперський суд на законних підставах визнав повернення документа відділом без розгляду таким, що порушує гарантоване ст. 19 «право на рівноправність словенської мови в установах». Рішення Імперського суду було прийняте голосами 9 : 3 на користь подання референта Чигларжа; в

Суперечності між міркуваннями національного престижу, прикритими автономією громад, і претензією меншин на національну рівноправність непередбачувано виявлялися у цілій низці сфер.. Звернімо увагу на боротьбу за написи на надгробках. Окремі громади постійно намагалися обмежити мову цих написів. Німецько-богемська громада Духцов (Дукс) однойменного повіту заборонила «богемські», себто чеські, могильні написи, таку саму заборону видала і громада Гроб (Кльостеграб) у тому ж повіті. Місто Тренто з 1868 р. заборонило німецькі написи, а Трієст не дозволив словенський надмогильний напис. У всіх цих справах державні установи задовольняли скарги, що спиралися на ст. 19; а громади, покликаючись на свій вільний розсуд у самостійній сфері діяльності, намагалися обстояти позицію більшості у Найвищому адміністративному суді, але ці спроби регулярно зазнавали фіаско⁸⁷. У справі могильних написів Найвищому адміністративному суду вдавалося обмежувати громади, не спираючись на положення абз. 2 ст. 19 про рівноправність крайових мов.

Загалом домінував критерій звичності для краю. Те, що це поняття звичності цілком могло обмежуватися малими частинами краю чи навіть окремими громадами в межах краю вже проілюстровано взірцевими рішеннями Імперського суду. Для трьох невеличких громад на північному сході Нижньої Австрії визнали звичним для краю використання слов'янської мови; використання німецької мови було також визнано звичним для краю в містечку Броди, Галичина.⁸⁸ Зго-

меншості залишився Едмунд Бернатцік, який поставив питання, «чи можуть громади висувати претензії на національні права»; сам він це заперечував, ставлячи право громади Целль подавати таку скаргу під сумнів. Коли граф Пінінський звернув увагу Бернатціка на довголітню практику Імперського суду, який визнавав за громадами політичні (громадянські) права, Бернатцік перебив його іронічним вигуком: «Свобода віровизнання і совісті!» AVA: RG-SProt., Sitzung vom 14. Jänner 1908, fol. 64. Текст скарги містить цікаві подробиці про практику відхилення каринтським крайовим відділом словенських заяв.

⁸⁷ Добре задокументованим є рішення Адміністративного суду стосовно проти-законності §58 цвинтарного розпорядку міста Трієнт від 1868 р., який дозволяв лише італійські та латинські надмогильні написи. AVA: Verwaltungsgerichtshof, Zl. 3455 aus 1891 (референт радник двору Антон Вердін; одностайне рішення сенату); Budwinski Nr. 6221, Erkenntnis vom 5. November 1891. Щодо інших названих справ див. Budwinski Nr. 4919, Erkenntnis vom 31. Oktober 1889; Nr. 12038, Erkenntnis vom 14. Oktober 1898; Nr. 5916/A, Erkenntnis vom 23. April 1908. Пор. також Lehne, Rechtsschutz 710.

⁸⁸ Пор. вище с. 78 та 84 і наст.

дом цю дружню до меншин практику – ще й за браком спеціальних регуляторних норм! – перейняв і Найвищий адміністративний суд, надаючи захист абз. 2 ст. 19 найдрібнішим меншинам. Значний принципний інтерес становлять три випадки з Богемії: перша і візрцева справа (1903) стосувалася (переважно німецькомовного) повіту Чеська Липа (Бьоміш Ляйпа). Повітовий виділ, службовою мовою якого була німецька, відхилив чеську скаргу громадської управи Семілі; у відповідь на скаргу громади богемський крайовий виділ у Празі зобов'язав виділ повіту Чеська Липа розглянути чеську заяву Семілі, бо, згідно зі ст. 19, кожен має право на території усього коронного краю Богемії вносити подання до будь-якої автономної установи однією з двох звичних для краю мов. У відповідь на це зобов'язання виділ повіту Чеська Липа подав скаргу у Найвищий адміністративний суд і серед іншого наголосив, що у розглядуваній справі неможливе застосування ст. 19, оскільки чеська мова не є звичною ані для міста, ані для повіту Чеська Липа.

Ця справа стала контроверсійною щодо змісту й значення рівноправності звичних крайових мов в Богемії. Йшлося про вірулентне з середини 80-х років питання, чи обидві незаперечні крайові мови Богемії, чеську та німецьку, можна вважати «звичними для краю» у всіх *частинах* Богемії. З 1886 р. чеська сторона рішуче обстоювала позицію, що чеську мову на всій території королівства Богемії треба розглядати як звичну для краю в сенсі «звична для цілого краю»⁸⁹. Німецька сторона дедалі рішучіше наполягала на наявності «суто німецьких територій», де звичності для краю чеської мови, в сенсі звичності для населеного пункту чи громади, зовсім не було. Ця справа унаочнює, що богемський крайовий виділ в Празі обстоював чеську позицію, а повітовий виділ Чеської Липи – німецьку.

Найвищий адміністративний суд не пішов за чеською тезою про принципіву двомовність усього краю, але й не підтримав німецької тези про одномовний, а саме про німецькомовний характер Чеської Липи. Найвищий адміністративний суд шукав – і знайшов – нехай навіть кількісно незначну меншину в повіті і місті Чеська Липа, яка вважала своєю розмовною мовою чеську. Оскільки, як встановив Най-

⁸⁹ Основним документом тут є звіт комісії богемського ландтагу (який передає позицію чеської більшості) про подання депутатів Ернста Пленера і Алоїса Трояна стосовно національної рівноправності в Богемії (Nr. 358 Landtag 1885/86, Druck CXXXIV), надруковано в: Fischel, Materialien 132–139, відомий за прізвиськом автора звіту як звіт чи подання Фачека.

вищий адміністративний суд, «жоден закон» не давав чіткої дефініції поняття «звична мова», треба було «за природним значенням слова» вважати звичною для краю будь-яку крайову мову, яку використовує місцеве населення чи «навіть його частина», отже, не лише мову більшості, але «й вживану в побуті меншістю і подану такою за останнього перепису населення крайову мову»⁹⁰. Спираючись на це рішення, Найвищому адміністративному судові вдалося у двох інших справах взяти під захист постулат про рівноправність ст. 19 дві чисельно надзвичайно малі меншини – чеську меншину в Хебі (Егері) й німецьку меншину в Коліні⁹¹.

⁹⁰ Budwinski Nr. 1557/A, Erkenntnis vom 18. Februar 1903. Названі Адміністративним судом цифри попереднього результату перепису за мовою щоденного вжитку від 1900 р. (305 осіб з чеською мовою спілкування для громади Чеська Липа, 354 – для повіту Чеська Липа) не збігаються з остаточними результатами. Ось вони: Громада Чеська Липа – 10467 німецькомовних осіб і 104 чеськомовні. Судовий повіт Чеська Липа (відповідає обсягові адміністративного повіту): 26245 німецькомовних осіб і 273 чеськомовні особи.

Цифри взяті в: *Gemeindelexikon von Böhmen, 1. Teil, bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900, herausgegeben von der k. k. statistischen Zentralkommission (=Gemeindelexikon der im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder IX, Wien 1904)* 64, 72. Для переписів мови щоденного вжитку в національно-політично спірних районах діяло однак правило, за яким результати радше були на користь більшості і шкодили меншості. Цю проблематику я розглянув у своїй доповіді «Проблеми встановлення національностей цисляйтанської Австрії у 1867–1918 рр.» на загальному засіданні Австрійської Академії Наук 16 грудня 1977 р. Пор. ще новішу роботу мого учня, яку він написав на мою пропозицію Emil Brix, *Die nationale Frage anhand der Umgangsspracherhebungen in den cisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910*, phil. Diss. (Wien 1979). Особливо цікаві критики і пропозиції реформ, видані німецькою мовою чеською стороною після перепису населення 1910 р. у: *Čechische Revue* 4 (1910/1911), особливо стаття Franz Weyr, *Positive Reformvorschläge* (там само 224–236), яка пропонує анонімний збір мовної і національної самоідентифікації. До значення цього рішення Адміністративного суду див. Rudolf Slawitschek, *Die Frage des Sprachengebrauches bei den autonomen Behörden in Böhmen*; в: *Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung* 19 (1910) 789–837, тут 798 і 830.

⁹¹ Рішення від 11 березня 1905 р., Erkenntnis vom 11. März 1905, Budwinski Nr. 3372/A підтверджує звичність для краю чеської мови в повіті (в межах судового повіту) Хеб [нім. Егер]; згідно з переписом населення 1900 р. в судовому повіті Хеб було 37474 особи з німецькою і лише 159 осіб із чеською мовою щоденного вжитку! І навпаки, у рішенні від 16 грудня 1909 р., Erkenntnis vom 16. Dezember 1909, Budwinski Nr. 7081/A, Адміністративний суд підтвердив звичність для краю німецької мови в повіті Колін (межі тотожні судовому повітові); згідно з переписом населення 1900 р. в судовому повіті Колін було 40767 осіб з чеською

З конфлікту між чеською тезою про засадничу двомовність усієї Богемії і німецькою тезою про наявність одномовних (виключно німецьких) її районів, на зламі століть виникла примітна термінологічна диференціація: *розрізнення між одномовною і двомовною рівноправністю*. Одномовна рівноправність означала, що в межах одного коронного краю в певних районах однозначно домінувала одна, в інших районах – інша крайова мова; класичним прикладом постійно називали Тироль з домінуванням італійської мови у Вельштиролі, німецької – в Німецькому Тиролі. Двомовна рівноправність мала означати, що мовне право прив'язане до особи й використання мови залежить від її приналежності до однієї з двох народностей краю, незважаючи на те, в якій частині коронного краю ця особа зверталася до установ. Термінологічна різниця між одномовною і двомовною рівноправністю має чеське походження; її описав у своїй праці Йозеф Кайцль.⁹² Рудольф Зіггарт підтверджує, що младочеський політик Кайцль – автор цього розрізнення⁹³. Очевидно, Зіггарту сподобалось це формулювання і він умістив його в «пояснювальні записки» до першого з трьох «проектів законів Кьорбера» від травня 1900 р., а відтак формулювання поширилося далі. Зіггарт об'єднав розрізнення Кайцля з іншим, тим, де йдеться про персональний і територіальний принципи. У персональному «мовне право пов'язане з особою»; йому відповідає двомовна рівноправність. При територіальному принципі виходять з того, що одна крайова мова є загально звичною в межах окремих територій; тут діяло положення *locus regit actum*; цьому принципові відповідає одномовна рівноправність⁹⁴.

(офіційно богемсько-моравсько-словацькою) мовою щоденного вжитку і лише 40 осіб із німецькою. Отже, Адміністративний суд справді надавав захист мінімальним мовним меншинам в сенсі абз. 2 ст. 19 Конституції. На згаданих справах ґрунтується рішення (на користь чеської меншини) Адміністративного суду від 9 грудня 1914 р., Budwinski Nr. 10624/A, яке підтверджувало звичність для краю чеської мови в окрузі Стод [нім. Штааб].

⁹² Josef Kaizl, Rovnoprávnost jazyková; в: Česká revue 1 (1898) 513–521, 697–707, тут особ. 704–705.

⁹³ Це впливає з блискучої, датованої початком грудня 1899 р. студії Рудольфа Зіггарта *Die Sprachenfrage in Böhmen und Mähren*, яка вийшла як службове видання державної друкарні в грудні 1899 (стор. 13–14). Один примірник цього видання є в AVA: Nachlaß Beck, Karton 15, пор. також Rudolf Sieghart, *Die letzten Jahrzehnte einer Großmacht. Menschen, Völker, Probleme des Habsburger-Reiches* (Berlin 1932) 409.

⁹⁴ Erläuternde Bemerkungen zur Regierungsvorlage eines Gesetzes betreffend die Regelung der sprachlichen Verhältnisse bei den landesfürstlichen Behörden im

Тоді як Найвищий адміністративний суд, як ми вже зазначали, теоретично застосовував поняття звичності для краю в сенсі німецької інтерпретації (звичність для краю як локальна звичність для місцевості), на практиці, зважаючи на малі й найменші меншини, багаторазово йшов назустріч чехам, Імперський суд принаймні одного разу представив (чеський) погляд про те, що обидві мови треба вважати звичними для краю в усій Богемії. Цим Імперський суд обстоював (стосовно Богемії) т. зв. *теорію двомовної рівноправності*, ба навіть дав цій теорії дуже чітке формулювання. Абз. 2 ст. 19, вважав Імперський суд, можна тлумачити по-різному: «так, що в краї, де звичними є кілька мов, кожна з них на своїй території має такі ж права, як інша на своїй (одномовна рівноправність); чи так, що кожна із звичних для краю мов рівноправна не лише на своїй території, але й в усьому краї. В установи цього краю можна подавати на розгляд звернення усіма крайовими мовами, незважаючи на те, чи відповідна мова в тій частині краю, де розташована установа, є звичною чи ні (двомовна рівноправність)»⁹⁵.

Захист рівноправності звичних для краю мов і різні інтерпретації, які було розвинуто для реалізації рівноправності, були питаннями,

Königreich Böhmen, в: Sten. Prot. Abgeordnetenhaus, XVI. Session 1900, 604 der Beilagen 14. Тут дуже важливий пояснювальний коментар Карла Реннера, який засвідчує, що поняття «територіальний принцип» і «персональний принцип», як їх застосовує Зігарт в «Пояснювальних записках», мають зовсім інше значення, ніж у теорії Реннера; в нього саме відокремлене від території самоуправління нації (персональний принцип) уможлиблює одномовне адміністрування, тоді як установи, прив'язані до територій, якщо вони мовно змішані, повинні адмініструвати двома мовами. Пор. Rudolf Springer (=Karl Renner), Kampf der österreichischen Nationen 58–59 прим. 12.

⁹⁵ Hye-Hugelmann Nr. 1355, Erkenntnis vom 15. April 1905. Текст, який, можливо, зазнав впливу згаданих в прим. 94 «Пояснювальних заміток» [Erläuternde Bemerkungen], писав референт, професор римського права і німецько-ліберальний політик Карл Р. фон Чигларж. Особливу похвалу від Мадейського Чигларж отримав за те, що Імперський суд, окрім іншого, покликався на мовне розпорядження Тааффе-Штремайєра для Богемії від 1880 р., яке гарантувало двомовну рівноправність. AVA: RG-SProt., Sitzung vom 15. April 1905, особл. Vogen 61. Це рішення було спрямоване проти відхилення магістратом міста Ліберець скарги чеською мовою у сфері переданих компетенцій. Важливим щодо цього рішення є те, що він його називає «одиничним», Slawitschek, Sprachengebrauch 796, і звертає увагу на те, що, погляди провідного чеського державного правника Пражака, Pražak, Rakouské právo ústavní III 60 збігаються з цитованими у рішенні Імперського суду. Пор. також нижче с. 139–140.

які виникали щодо усіх галузей публічного управління і аж ніяк не обмежувались мовним правом автономних установ. *Особливу* проблематику з вищесказаного можна підсумувати так:

1. Автономні установи «в межах чинних законів» були вільними у виборі своєї службової мови.

2. Панівна в автономних установах національна більшість використовувала свої повноваження для обмеження чи заборони використання мови меншини у зносинах з установами або й взагалі у публічному житті⁹⁶.

3. Принципове «право на самовизначення» автономних установ і брак чіткіших законних приписів уможливили широку конкуренцію різних інтерпретацій понять «рівноправність» і «звичність для краю». Це призвело до великої кількості адміністративних суперечок, значна кількість яких згодом опинялася у Найвищому адміністративному чи Імперському судах.

Додамо ще одне міркування. Коли йдеться про мови меншин, треба розрізняти автономні *крайові* установи, чия компетенція поширювалась на увесь коронний край, і самоврядні установи, сфера відповідальності яких обмежувалась невеликою частиною краю, передовсім громадою⁹⁷. Ця різниця має подвійне значення:

а) у крайових установах виходили з наявності засобів та персоналу для управління мовою меншин. Щодо менших адміністративних одиниць, особливо малих сільських громад, то часто їхній аргумент про відсутність персоналу, який би міг адмініструвати другою (чи й третьою) звичною для краю мовою, не був лише відмовкою через брак бажання йти назустріч іншій національності;

б) крайова автономна адміністрація кожного мовно змішаного краю певною мірою мала зважати на кілька звичних для краю мов в управлінському процесі. Проте був широкий спектр варіантів – від повної двомовності крайових установ в Богемії через крайове самоврядування Галичини, яке відповідало усіма звичними для краю мовами, до запеклого спротиву крайових самоврядувань Силезії чи Каринтії, Істрії чи Трієсту усім звичним для краю мовам, відмінним від

⁹⁶ «Мова меншин», звісно, не є терміном давньоавстрійського права національностей, яке знало лише поняття звичні для краю чи крайові мови.

⁹⁷ В Богемії, Галичині та Штирії, окрім цього, були повіти з повітовими представництвами; інші тематично обмежені автономні органи, наприклад, повітові дорожні виділи, були й в інших коронних краях.

мови більшості⁹⁸. Для менших самоврядних одиниць на рівні громад чи повітів відкритим було питання, за яких умов мову треба вважати звичною для краю. Проблему яскраво демонструють рішення Найвищого адміністративного суду, які визнали чеську мову з її часткою в чотири тисячні (!) населення в повіті Хеб чи німецьку з часткою в одну тисячну (!) населення в окрузі Колін звичними для краю. Відкритим було питання, за яких умов громаду (чи округ) можна вважати змішаномовними, що вимагало додаткових управлінських заходів для врахування мови меншини (чи меншин). Яка частка населення була межею, 25 відсотків, 20 чи менше?

Все це унаочнює, наскільки важливим було чітке законодавче врегулювання використання мов в автономних установах. Результати багаторічних зусиль у багатьох коронних краях були незначними. Найбільше проектів, дискусій та переговорів було, поза сумнівом, у Богемії. Проте згоди між народностями не вдалося досягнути аж до кінця монархії, а тому не дійшло і до врегулювання на рівні законів⁹⁹. Лише два змішаномовні коронні краї – Моравія та Галичина – врегулювали питання службової мови законами.

Моравський крайовий закон від 27 листопада 1905 р. був частиною моравського компромісу¹⁰⁰. З певного погляду його можна вважати законом-моделлю; він реалізовував численні пропозиції, які були дискусійними в інших коронних краях, особливо в Богемії. Найголовнішими врегулюваннями були такі: громадам гарантували право вільно обирати їхню службову та ділову мову для всіх справ, що були в їхній сфері компетенції. Водночас громади зобов'язали приймати та розглядати письмові звернення, написані відмінною від службової мови громади крайовою мовою. Опрацювання зазвичай відбувалося службовою мовою громади. Якщо принаймні одна п'ята, отже, 20 відсотків мешканців громади, використовувала іншу крайову мову, місцеві

⁹⁸ Добрий огляд у Fischel, Sprachenrecht C–CXIII.

⁹⁹ Найґрунтовніше, щоправда, хронологічно обмежене 1910 р. дослідження в Slawitschek, Sprachengebrauch; пор. Idem., Selbstverwaltung 231 et sqq. Добрий загальний огляд у Theodor Veither, Die Sudetenländer; in: Hugelmann, Das Nationalitätenrecht des alten Österreich 344–354. Пор. також Gesetzesentwurf der Kommission des böhmischen Landtages vom 30. Oktober 1889 у Max Menger, Der böhmische Ausgleich (Stuttgart 1891) 284–286, а також у Fischel, Materialien 144–146; інші тексти Ibid., 156–158, 164–166, особливо 182–184 (Затверджений 22 квітня 1899 р. богемським ландтагом проект закону про використання мов в автономних установах). Інші проекти і матеріали в: AVA: Nachlaß Beck, Karton 14.

¹⁰⁰ LGBI. Nr. 3/1906, в Bernatzik, Verfassungsgesetze 1007 et sqq.

служби мали розглядати звернення цією мовою¹⁰¹. Ті громади, в яких не було мовних меншин від 20 відсотків населення і більше, могли подавати звернення іншими крайовими мовами на безкоштовний переклад до крайового виділу. Так, громади з мовною меншиною у 20 відсотків вважали мовно змішаними. Члени представництва громади мали право, незважаючи на службову мову громади, на засіданнях послуговуватись іншою крайовою мовою; керування розглядом та протоколювання відбувалося лише службовою мовою громади¹⁰². Крайовий виділ користувався обома мовами: і службовими, і діловими. Цікавим є положення, що особам, чия мова не була відома, рішення крайового виділу у справах сторін, доставляли тією мовою, яку стосовно них «припускали».

Моравський закон від 1905/06 рр. можна справді розглядати як зрівноважену і прийнятну реалізацію засади рівноправності згідно з абз. 2 ст. 19. Щодо права особи подавати звернення в установи своєю власною крайовою мовою, діяв принцип абсолютної двомовної рівноправності; це стосувалося і права застосовувати свою крайову мову на засіданнях представництва громади. Враховували «право громад на самовизначення» у виборі їхньої службової мови, але це право на самовизначення було обмежене нормою про дотримання прав меншин, які становили від однієї п'ятої частини населення і більше.

Складнішими були положення галицького крайового закону від 9 квітня 1907 р. про застосування мов автономними установами¹⁰³. З погляду засади рівноправності згідно з абз. 2 ст. 19, найважливішим було зобов'язання усіх представництв громад і повітів приймати й опрацьовувати листи та звернення польською, українською і німецькою мовами. Відповідали на звернення і листи тією (зовнішньою) службовою мовою, яку використовували в представництвах громад та повітів на момент вступу закону в дію. Закон загалом не давав жодних критеріїв для застосування внутрішньої і зовнішньої службових мов, а лише покликався на стан, який був на момент, коли він став чинним¹⁰⁴. Внутрішньою службовою мовою крайового виділу, а також мовою ко-

¹⁰¹ Це діяло, окрім того, в містах з власним статутом і без клаузули про 20 відсотків для органів громади у їхній якості політичних установ першої інстанції.

¹⁰² Цим моравський законодавець дотримався правового погляду Адміністративного суду, від якого відмовилися у 1883 р. (після суперечливих нарад) у справі виділу громади Чеське Будейовіце.

¹⁰³ LGBl. Nr. 21/1907, в Bernatzik, Verfassungsgesetze 1010 et sqq.

¹⁰⁴ Процедура зміни службової мови була передбачена.

респонденції з крайовими (державними) установами в Галичині визначили польську мову; важливим, з погляду дотримання громадянських прав, що впливали зі ст. 19, було положення про те, що на звернення сторін і листи повітових представництв мали відповідати тією крайовою мовою, якою ці звернення і листи були подані¹⁰⁵.

Всеохопного врегулювання мовного питання в автономних установах намагалися досягти і в Силезії, ще одному багатомовному коронному краї; однак до санкціонованого цісарем крайового закону справа не дійшла, вдалося прийняти лише рішення ляндтагу¹⁰⁶. В Силезії був однозначно закріплений примат німецької мови коштом двох інших звичних для краю мов – польської та чеської. На дотримання абз. 2 ст. 19 ляндтаг Силезії зобов'язав автономні установи першої інстанції в п'яти судових округах, вичерпно визнаних змішаномовними, приймати звернення трьома звичними для краю мовами; для десяти судових округів, визнаних одномовними, це правило не діяло. Перевага німецької мови ще виразніше виявлялася в тому, що крайовий виділ видавав приватним сторонам свої рішення лише німецькою. Останнє з названих положень спричинило подання в Імперський суд, який підтримав скаргу і визнав, що крайовий виділ Силезії порушив гарантовані абз. 2 ст. 19 права на рівноправність крайових мов¹⁰⁷.

Чотири крайові закони для Нижньої та Верхньої Австрії, Зальцбургта та Форарльберга від 1 листопада 1909 р. були іншого типу і ми на них вже покликалися¹⁰⁸. Німецьку мову проголосили службовою і робо-

¹⁰⁵ Закон підтверджував положення про службову мову міст Львів та Краків, які були закріплені у статутах громад від 1870 і 1901 рр. В обох містах службовою мовою була польська, але статут громади Львова передбачав, що на україномовні звернення треба було відповідати українською мовою. Bernatzik, Verfassungsgesetze 1011.

¹⁰⁶ Рішення ляндтагу від 7 жовтня 1907 р., а також на його виконання рішення крайового виділу від 7 січня 1908 р. LGBI. Nr. 10/1908, в Bernatzik, Verfassungsgesetze 1012 et sqq.

¹⁰⁷ Hue-Hugelmann Nr. 1601, Erkenntnis vom 9. Juli 1908. Це рішення, яке, по суті, відповідало проєктові референта Карла фон Чигларжа, було з багатьох поглядів сумою юдикатури Імперського суду стосовно прав національностей. Наново проголошувалась зобов'язаність не лише державних, а й автономних установ абз. 2 ст. 19 (пор. вище с. 116); право подавати звернення до крайового виділу Силезії «чехо-слов'янською» мовою включає в себе право отримувати цією мовою рішення щодо звернення; врешті, Імперський суд законно визнав, що рішення ляндтагу, позбавлене характеру закону, не може обмежувати конституційне право мовної рівноправності. AVA: RG-SProt., Sitzung vom 9. Juli 1908.

¹⁰⁸ Bernatzik, Verfassungsgesetze 1014–1015; пор. вище с. 103.

чою мовою крайових виділів і громад, а також підпорядкованих краям і громадам органів і установ. Лише закон Нижньої Австрії містив відмінне формулювання, яке уможливило використання слов'янської мови, визнаної у трьох громадах на північному сході краю (Обер- і Унтер-Теменау та Бішофсварт) крайовою мовою. Як відомо, звичність для краю визнав Імперський суд у 1877 р. (пор. вище с. 78), її багаторазово підтвердили пізніше, і хоча закон Нижньої Австрії від 1909 р. належав до зв'язки «законів на захист національності», законодавець 1909 р. таки не зважився зачепити обстояні перед Імперським судом та визнані згодом урядом держави права трьох малих громад¹⁰⁹.

5. Засада рівноправності та державне управління

Ще перед вступом у дію Грудневої конституції та її засади рівноправності державні чи «монарші» установи дуже зважали на звичні для краю мови в користуванні зовнішньою службовою мовою. Ці установи, на відміну від автономних, були зв'язані вказівками. Їхня залежність від центральних установ у Відні, вповноважених давати вказівки, була значно сильнішою, ніж в автономних установ. Підпорядкованість цих відомств і установ була сильнішою, ніж у судів, (що буде розглянуто в наступному розділі). Вказівки брати до уваги (окрім німецької) звичні для країв мови в різному обсязі видавали з практичних міркувань ще в доконституційну епоху. Важливими у зважанні на відмінні від німецької крайові мови стали ера Голуховського 1859/60 рр. та ера Шмерлінга 1861 р.; відтоді вказівки сильніше зважати на звичні для країв мови обґрунтовували принципом національної рівноправності¹¹⁰.

Тому з 1867 р. в галузі зовнішньої службової мови йшлося не так про фундаментальні, долекосяжні нововведення, як про розвиток та розширення вже наявних приписів. Їхнього підтвердження очікували в Штирії, Каринтії, Крайні, Австрійському Примор'ї та Галичині¹¹¹.

¹⁰⁹ Ibid., 1015, пор. також деталізовані дані в Fischel, Sprachenrecht С.

¹¹⁰ Пор. Fischel, Sprachenrecht Nr. 250, 257, 260, 262, 277, 278; пор. вище с. 55–56.

¹¹¹ Ibid., Nr. 299 (Штирія), 300 (Каринтія), 301 (Крайна), 302 (Австрійське Примор'я), всі укази датовані 6 серпня 1867 р; відоме розпорядження Загального

Відомі мовні розпорядження Тааффе-Штремайєра від 1880 р. принесли нововведення передовсім у судівництво, що стало приводом для протесту німецької сторони, насамперед богемських німців. Для політичних установ Богемії розпорядження Тааффе-Штремайєра означали узагальнене і покращене нормування постанови міністерства внутрішніх справ ще з 1871 р.¹¹², водночас для Моравії вони були першим загальним нормуванням зовнішньої службової мови, навіть якщо й стосовно політичних установ значною мірою ґрунтувалися на попередній практиці¹¹³. Мовні розпорядження Бадені від 1897 р. запроваджували стосовно зовнішньої службової мови розширення двомовності на додаткові сфери державного управління. Важливе значення Баденські мовні розпорядження (включаючи політично дражливі розпорядження про мовну кваліфікацію службовців) мали в ділянці внутрішньої службової мови і в питанні службовців¹¹⁴. Стосовно питання про територіальну дієвість звичних для краю обидвох мов, яке викликало в Богемії більше суперечок, аніж в Моравії, з 1880 р. політичні установи були однастайними в дусі двомовної рівноправності¹¹⁵.

міністерства стосовно Галичини від 5 червня 1869 р. (полонізація внутрішньої службової мови) лише підтвердило приписи стосовно зовнішньої службової мови, наявні ще з 1860 р. (Ibid., Nr. 328). На ст. 19 чітко покликалося лише розпорядження від 20 лютого 1869 р. про зовнішню службову мову в Далмації (Ibid., Nr. 318). Для Буковини збереглося прийняте ще у 1860 р. (Ibid., Nr. 257 в комбінації з Nr. 250) визнання румунської та української мов для зовнішньої служби.

¹¹² Ibid., Nr. 346 (наказ міністра внутрішніх справ віце-президентові намісництва в Празі від 22 квітня 1871); цей наказ у сфері політичних установ став предтечею розпоряджень Тааффе-Штремайєра від 1880 р., на що чітко вказав Імперський суд (Hue-Hugelmann Nr. 1335, Erkenntnis vom 15. April 1905, там датою наказу подане 22 липня 1871 р.).

¹¹³ Мовні розпорядження Тааффе-Штремайєра від 19 квітня 1880 р. (серед іншого опубліковані в Fischel, Sprachenrecht Nr. 373 і 374; Sutter, Badenische Sprachenverordnungen I 273–274).

¹¹⁴ Мовні розпорядження Бадені, включно з розпорядженням стосовно мовної кваліфікації службовців для Богемії від 5 квітня 1897 р. і ці ж для Моравії від 22 квітня 1897 р., опубліковані, серед іншого, у: Fischel, Sprachenrecht Nr. 417, 418, 419, 420, а також у: Sutter, Badenische Sprachenverordnungen I 274–278.

¹¹⁵ Двомовна рівноправність у зовнішній службовій мові збереглася й у мовних розпорядженнях Гауча від 24 лютого 1898 р., які замінили Баденські розпорядження (Fischel, Sprachenrecht Nr. 423 і 424). Регіональна диференціація на одномовні і змішаномовні управлінські округи, яку запровадив Гауч для Богемії (не для Моравії) для зовнішньої службової мови *не діяла* (пор. також наказ про виконання міністерства фінансів від 27 грудня 1898 р. пункт I/2, Fischel, Sprachen-

Територіальна диференціація була в Силезії, але й там політичні інститути більше зважали на мови меншин, аніж суди, а тим паче автономні установи¹¹⁶.

Зауважимо, що державне, передовсім політичне управління значно серйозніше, ніж представники автономного управління, сприймало постулат рівноправності, декларований у ст. 19. Підсумовуючи сучасний стан опрацьованості й знання джерел, можна зробити висновок, що політичні інституції в багатьох коронних краях захищали мовну рівноправність, конкретніше, захищали права мовних меншин супроти панівних в автономних органах управління представників мовної більшості.

Аналіз юдикатури Найвищого адміністративного й Імперського судів у справах прав національностей засвідчує, що представники мовних меншин частіше подавали скарги про порушення права мовної рівноправності на органи автономного управління, ніж на органи державного управління. Переважна більшість тих рішень Імперського суду, що виводили з абз. 2 ст. 19 зобов'язання приймати звернення відповідними, звичними для краю мовами, стосувалася не державних установ, а органів автономного управління¹¹⁷. У джерелах є численні вказівки, які дають змогу зробити висновок, що політичні установи, якщо вони мали для цього змогу в ході адміністративного проходження інстанціями, діяли на користь мовних меншин і коригували рішення автономних органів, на які мали вплив прагнення національного престижу.

recht Nr. 428). Мовні розпорядження Кларі від 14 жовтня 1899 р. (Fischel, Sprachenverordnungen Nr. 434 і 435) відновили правовий стан, що діяв до Баденських мовних розпоряджень, це означало, що знову набули чинності розпорядження Тааффе-Штремайєра від 1880 р. Нормована ними двомовна рівноправність діяла лише для судів та політичної адміністрації, але не для фінансових чи поштових органів. Проте виглядає, що у державному управлінні поза межами політичної адміністрації й після жовтня 1899 р. панувала тенденція за змогою дотримуватись двомовної рівноправності у зовнішній службовій мові (пор. наказ поштової дирекції для Богемії від 20 жовтня 1899 р., Fischel, Sprachenrecht Nr. 439). Пор. дуже добрі огляди в Veiter, Sudetenländer 329–335 і 383–386.

¹¹⁶ Fischel, Sprachenrecht CIX.

¹¹⁷ Melichar, Rechtslage der Nationalitäten 460, передає хибне враження, що наведені там юдикати Імперського суду неодмінно стосуються зовнішньої службової мови державних установ; звісно, зобов'язання, покладені Імперським судом, приймати і опрацьовувати звернення *a fortiori* діяли для державних установ, але наведені скарги стосувалися здебільшого випадків порушення ст. 19 саме автономними органами, передовсім крайовими віділами!

З великої маси матеріалу можна звернути увагу лише на кілька показових випадків. Це доречно тому, що досі було приділено надто мало уваги значній відмінності, яка, з одного боку, виявлялася у підході автономних структур, а з іншого боку – політичних установ. Згадаймо деякі справи, про які йшлося в попередньому розділі, але зосередьмося тепер на позиції політичних установ. У справі ділової мови міської ради Чеського Будейовіце намісництво в Празі було тим органом, який, покликаючись на абз. 2 ст. 19, заборонив рішення міської ради, яке дозволяло використання чеської мови лише тим депутатам, про яких достеменно було відомо, що вони не володіють німецькою¹¹⁸. У конфлікті довкола табличок із назвами вулиць в Люблянні (1892) державна установа, а саме ц. к. крайовий уряд, покликаючись на ст. 19, скасував рішення люблянської міської ради, щоправда, не отримавши того разу від Найвищого адміністративного суду підтримки своєї прихильної до меншин правової позиції¹¹⁹. На півдні Каринтії скарги словенської сторони стосувалися не так мовних рішень державних політичних установ, а діловодства в трьох містах (Марібор (Марбург), Птуй (Петтау) і Целе (Ціллі)), що мали власні статuti й діяли як політичні установи першої інстанції (відповідник повітового управління). Міністерство внутрішніх справ як остання інстанція оголосило у 1892 р., що міська рада Целе як політична установа першої інстанції, розглядаючи словенські звернення німецькою мовою, порушує ст. 19¹²⁰.

Між 1890 і 1892 рр. в Каринтії значний політичний неспокій спричинив конфлікт, через відмову магістрату столиці краю Клягенфурт прийняти звернення *Католицько-політичного і сільськогосподарського товариства словенців у Каринтії* без перекладу німецькою мовою. Щоправда, державна установа (ц. к. крайовий уряд) в Клягенфурті спершу відхилила подану словенською стороною скаргу на позицію клягенфуртського магістрату; однак міністерство внутрішніх справ скасувало рішення крайового уряду і, покликаючись на ст. 19, постановило, що міська рада Клягенфурта як політична установа першої інстанції зобов'язана приймати словенські звернення для розгляду по суті. Словенська мова, наголошувало міністерство внутрішніх справ, у Каринтії і в Клягенфурті є звичною для краю; і згідно з останнім переписом населення, представлена в столиці краю 3,5% населення.

¹¹⁸ Див. вище с. 115.

¹¹⁹ Див. вище с. 119.

¹²⁰ Lobmeyr-Hohenleiten, Steiermark, Kärnten, Krain 470–471.

Попри це, магістрат Клягенфурта знову відмовився прийняти звернення (оголошення) *Католицько-політичного товариства*, написане словенською мовою без німецького перекладу. Цього разу крайовий уряд наказав магістратові прийняти і розглянути звернення. Наступна вимога *Католицько-політичного товариства* словенців наказати магістратові відповідати на звернення словенською мовою привела врешті до постанови міністерства внутрішніх справ, що згадане товариство, з огляду на ст. 19, має право вимагати від міської ради як політичного органу першої інстанції розгляду його звернень словенською мовою¹²¹.

Розглянемо найважливіші справи, де предметом дискусії було порушення права на рівноправне використання звичних для краю мов державними установами.

У 1882 р. Імперський суд займався справою про захист кириличних літер, як частини права на захист і збереження української національності та мови. Згідно з архівними документами, у колегії виявилися цілком різні погляди. Українська національна інституція, *Народний Дім* у Львові, подала до Імперського суду скаргу через порушення ст. 19, бо галицьке намісництво відмовилося писати скерований до Народного Дому україномовний лист кириличними, а не латинськими літерами. Намісництво повідомило, що досі у всіх україномовних листах до сторін воно використовувало лише латинські літери. Міністерство внутрішніх справ підтвердило рішення намісництва. В Імперському суді міністерство наголошувало, що розпорядження від 1861 р. (з ери Шмерлінга, коли «наново відкрили» українців!) передбачало таке: установи були зобов'язані приймати українські звернення кириличними літерами, а при видачі розглянутих українських справ їм «дозволялося» послуговуватись кириличними літерами. Після полонізації державного управління в Галичині 1869 р. (запровадження внутрішньою службовою мовою польської) положення 1861 р. про зовнішню службову мову було збережено. Тому міністерство внутрішніх справ вважало, що намісництво у Львові не зобов'язане писати свої рішення кирилицею¹²².

Референтом в Імперському суді був Антон фон Гіє, про його значні зусилля для реалізації ст. 19 ми згадували раніше. Гіє вважав, що письмо належить до «суті (існування) мови». Чи можна примусити

¹²¹ Ibid., 490–492 (докладний виклад із посиланнями на акти).

¹²² Hye-Hugelmann Nr. 257, Erkenntnis vom 25. April 1882. До наступного див. AVA: RG-SProt., Sitzung vom 25. April 1882, Bogen 16 et sqq.

чехів використовувати німецьке письмо? На думку Гіє, не застосувати кириличних літер, які є в шкільних підручниках, розпорядженнях податкової служби і публічних оголошеннях, означає порушувати права української національності та мови. Це так, наче ладинам в Південному Тиролі видавати офіційні документи німецькими літерами, а чехам – кириличними. Проте низка членів Імперського суду таки мала застереження. Польський член колегії князь Костянтин Чарторийський вважав, що установам можна послуговуватись латинськими або кириличними літерами; твердження, що мову можна виразити лише певними літерами видавалось йому занадто сміливим, він висловився за відхилення скарги. Моравський чех Франц фон Штром запитав, чи треба розглядати мовні розпорядження для Галичини від 1869 р. як ввідні розпорядження до ст. 19 чи ні; якщо ні, то потрібно погодитися, що установи (згідно з постановою від 1861 р.) можуть факультативно послуговуватись латинськими або кириличними літерами. Богемський чех Антон фон Ранда поставив під сумнів важливість виключного використання кириличних літер для захисту української мови; експерти, такі як Міклошич і Шафарик, мали щодо цього сумніви;¹²³ особисто він не знайшов в українській мові «жодного звуку», який не можна було б передати латинськими літерами. Радник двору, католик-консерватор Маасен вважав, що наявність українських документів, написаних латинськими літерами, доводить можливість писати українською латинкою. «Ст. 19 не можна доводити до крайнощів». Голосування виявило рівність голосів 6 : 6, президент Йозеф Унгер скористався своїм правом вирішального голосу на користь подання Гіє¹²⁴. В обґрунтовальному висновку, щоправда, не надто вдало, було наголошено, що вже у 1861 р. поряд із дозволом установам використовувати кириличний шрифт та одночасною вказівкою «швидко вивчити

¹²³ Тут зауважимо, що «комісія зі слов'янської юридично-політичної термінології» 1851 р. під головуванням Шафарика, яка випустила «окреме німецько-українське видання» «юридично-політичної термінології для слов'янських мов Австрії», український текст якого був написаний кириличними літерами; не торкалася у вступі спірного питання, яка з абеток була б адекватнішою для української мови. Пор. передовсім Slapnicka, Sprache des Reichsgesetzblattes 446–447.

¹²⁴ За те, що ст. 19 було порушено (подання Гіє) голосували Перегрін фон Пуршка, Гіє, граф Едмунд Гартіг, Фрідріх Маасен, Вінценц фон Гаслмайр, Йозеф Зуппан; за відхилення скарги віддали голоси Тадеус Меркль, князь Чарторийський, Георг Лієнбахер, Франц фон Шром, Антон Ранда і Антон Рінтелен. Як прим. 122, Vogen 18.

кириличні літери принаймні настільки, аби могли їх читати», намітилася тенденція «забезпечити сторонам можливість подавати звернення і отримувати рішення у справах кириличними літерами». У ст. 19 ця тенденція «знайшла законний вияв і набула конституційної дієвості», не знівелювали це і розпорядження від 1869 р. Цим українському національному інституту було підтверджено, що галицьке намісництво й міністерство внутрішніх прав порушили право на захист і плекання національності та мови.

Наступна справа про порушення ст. 19 політичною установою походить з Каринтії. Три «особи словенської народності», мешканці громади Віндіш-Бляйберг (Словенські Плайберг) із правом голосу подали скаргу до Імперського суду, бо призначений крайовим урядом урядовий комісар зробив два оголошення стосовно перевиборів до представництва громади лише німецькою мовою. У цій справі Імперський суд одностайно постановив, що сталося порушення ст. 19, оскільки більшість мешканців Віндіш-Бляйберга послуговується словенською мовою, яка є звичною у герцогстві Каринтія. У переписі населення від 1900 р. 74 мешканці громади подали розмовною мовою німецьку, а 820 – словенську. Ця справа, як і низка вищезгаданих, демонструє важливість зібраних під час переписів даних стосовно мови щоденного спілкування¹²⁵.

У примітній справі з Ліберця Імперський суд встановив, що ст. 19 порушило міністерство внутрішніх справ (а також богемське намісництво)¹²⁶. Хоча намісництво і міністерство внутрішніх справ розглянули по суті приватну скаргу чеського лікаря з Чеське Будейовіце після того, як міський магістрат повернув її подавачеві «для перекладу як незрозумілу». І намісництво, і міністерство внутрішніх справ ухилилися від розгляду мовного питання й не вимагали від магістрату Чеське Будейовіце прийняти й опрацювати чеську приватну скаргу лікаря; в цьому Імперський суд побачив порушення ст. 19: політичні установи в Богемії (а магістрат м. Чеське Будейовіце був політичною установою першої інстанції) були, на думку суду, зобов'язані, згідно

¹²⁵ Hye-Hugelmann Nr. 2030, Erkenntnis vom 15. Oktober 1913. AVA: RG-SProt., Sitzung vom 15. Oktober 1913 (Referent Prof. Czyhlarz).

¹²⁶ Hye-Hugelmann Nr. 2030, Erkenntnis vom 15. April 1905. Цікавою є й давніша схожа справа, що стосувалася того самого позивача. Hye-Hugelmann Nr. 1202, Erkenntnis vom 21. Oktober 1903, особливо ж дуже суперечливі обговорення в колерії Імперського суду; до цього AVA: RG-SProt., Sitzungen vom 21. und 22. Oktober 1903, Bogen 47–51 і 61–63.

з мовним розпорядженням Тааффе-Штремайєра від 1880 р., «приймати заяви будь-якою з обидвох звичних для краю мов і розглядати їх у законний спосіб». Окрім того, Імперський суд наголосив, що це розпорядження є «однією з можливих реалізацій ст. 19». Ця справа стала нагодою для Імперського суду *expressis verbis* прийняти теорію про «двомовну рівноправність»¹²⁷.

Деякі скарги стосувалися сфери реєстрації метрик і цивільних станів парафіяльними адміністраціями. Два греко-католицькі парафіяльні священики зі Східної Галичини чулися утиснутими у своїх конституційно гарантованих правах церковної автономії та національної рівноправності (ст. 15 і ст. 19 Основного закону держави про загальні права громадян) через складені польською мовою офіційні запити про надання інформації з метрикальних книг. Намісництво у Львові і міністерство внутрішніх справ у Відні підтвердили обов'язок цих парафій приймати офіційні запити польською мовою; відомо, що з 1869 р. польська була внутрішньою службовою мовою державних установ, відомств і судів Галичини. Представник позивачів, натомість, вважав це порушенням рівноправності української мови у відомствах і публічному житті. «Навіть якщо позивачами до Імперського суду з'явилися лише два сільські парохі, за ними стоїть увесь український народ». Проте Імперський суд одноголосно відхилив обидві скарги. Під час обговорень домінували аргументи Станіслава фон Мадейського, згідно з якими парохі, ведучи метрикальні книги, діяли як державні органи, а тому не мали правопретензії на громадянські права. Бернатцік захоплює називав обґрунтування Мадейського «класичним». «Йосифінським», у прямому значенні слова, рішенням Імперський суд постановив, що у справі ведення метрикальних книг католицький парох супроти політичних установ не є органом автономної католицької церкви, а державний, підпорядкований політичним установам функціонер, який мусить підпорядковуватись виданим у межах їхніх компетенцій наказам вищих інстанцій»¹²⁸.

Низка скарг стосувалася порушення засади рівноправності у різних спеціальних галузях державного управління – в управлінні освіти, поштовому управлінні, фінансовій та митній адміністраціях, гірничому відомстві.

¹²⁷ Пор. вище в прим. 95.

¹²⁸ Hye-Hugelmann Nr. 1044 und 1045, Erkenntnisse vom 16. Jänner 1901 (слухались спільно). AVA: RG-SProt., Sitzung vom 16. Jänner 1901, Bogen 40–42. Пор. також Hye-Hugelmann Nr. 1985, Erkenntnis vom 15. Jänner 1913. AVA: RG-SProt., Sitzung vom 15. Jänner 1913, Bogen 19–21, з проблематичним обґрунтуванням.

Конфлікт довкола україномовного звернення українського національно-церковного Ставропігійського інституту у Львові до Чернівецького університету призвів 1901 р. до рішення Імперського суду, згідно з яким деканат юридичного факультету, академічний сенат Чернівецького університету і міністерство освіти порушили гарантоване Ставропігійському інституту ст. 19 право на захист і плекання української мови та національності. Згадані органи університету й міністерство освіти обстоювали позицію, що для Чернівецького університету німецька мова визначена законом як службова й мова викладання¹²⁹. Вони вважали, що подані ненімецькою мовою звернення розгляду не підлягають. Згідно з Імперським судом, визначення ділової мови Чернівецького університету не вирішує питання, якою мовою у своїх зносинах з університетом повинні послуговуватись треті, не пов'язані з ним особи. Відповідно до ст. 19, установи Чернівецького університету під час ведення адміністративних справ не мають права відмовляти розглядати звернення, написані однією зі звичних для Буковини мов, в конкретному випадку українською мовою¹³⁰. Консеквентно дотримуючись цього погляду, Імперський суд незадовго після цього відхилив скаргу українських студентів проти Львівського університету, яка стосувалася примусу послуговуватися польською мовою, яка була службовою мовою університету у Львові. Студенти як частина університетської спільноти у зносинах з університетом повинні послуговуватись службовою (внутрішня службова мова) мовою університету; в цьому випадку студенти не мали права сторони¹³¹.

Наскільки екстремально могли наполягати на принципах у боротьбі за право національної рівноправності, демонструє спір за написи на поштівках, або, як їх називали у давній Австрії, «кореспонденційних картках». Для розуміння ситуації звернімося до історії пошти: поштівки запровадили у 1869 р., надсилати їх було значно дешевше за звичайні листи, але лише в разі використання офіційного бланка. У 1871 р. міністерство торгівлі видало розпорядження, згідно з яким у поштових округах, в яких, окрім німецької, звичною для краю була ще одна мова, треба випускати поштівки з двомовними написами. Для округу поштової дирекції в Брно, який охоплював Моравію і Силезію, це були, відповідно до розпорядження, німецько-чеські та німецько-польські кореспонденційні картки. З 1885 р. до поштових відправлень допустили й поштівки приватних виробників, щоправда приватні ко-

¹²⁹ §1 закону від 31 березня 1875 р., RGrBl. Nr. 40.

¹³⁰ Hye-Hugelmann Nr. 1066, Erkenntnis vom 25. April 1901.

¹³¹ Ibid., Nr. 1254, 1255, Erkenntnisse vom 22. April 1904.

респонденційні картки мали бути ідентичними з офіційними бланками. Чеський палітурник і торговець папером Карел Тулла з Долні Коуніце (Канітц) вирішив, що постулатові рівноправності відповідає і випуск карток із *винятково* чеським написом – Korespondenční lístek, – адже на всій території держави були допущені і картки лише з німецьким написом. Тому він випустив картки з чеським написом, але поштамт в Долні Коуніце відмовився їх надсилати. Після скарги Тулли міністерство торгівлі оголосило, що такі поштівки, які випустив Тулла, можна надсилати, але не за зниженим тарифом, їх потрібно маркувати як звичайні листи. Це рішення Тулла оскаржив в Імперському суді, де його представляв відомий чесько-моравський політик д-р Вацлав Перек. Під час нарад Імперського суду Антон Ранда зауважив, що справа «видавалася йому дріб'язковою і він неохоче підтримав надання їй державної ваги», проте в ході обговорення він зрозумів, що відбулося порушення ст. 19. Максиміліан барон фон Шаршмід вважав, що приватні кореспондентські картки мають, принаймні, містити адресу німецькою мовою; вимога спільної прикмети, а саме німецької адреси, для кореспонденційних карток не є порушенням національності. На це вельштиролець, барон Ернст Джуліані, негайно зауважив: «це б була державна німецька мова». Більшістю з восьми голосів Імперський суд постановив, що ст. 19 не порушено, четверо членів, серед них Ранда і Франц фон Шром, були за задоволення скарги. Покликаючись на розпорядження від 1871 р. про друк для багатомовних поштових округів двомовних кореспонденційних карток, Імперський суд не побачив у вимозі поштового управління до приватних виробників дотримуватись приписів, затверджених для офіційних бланків, порушення ст. 19¹³².

Успіх мала, натомість, чеська скарга на головне митне управління в Празі (а також на крайову фінансову дирекцію в Празі та на міністерство фінансів), яку представляв відомий політик-младочех, д-р Йозеф Герольд. Чеський комерсант відмовився прийняти німецькомовну квитанцію за сплачене мито у головному митному управлінні в Празі. На його скаргу головне митне управління відповіло, що виписка квитанцій чеською мовою допускалася лише за Баденівським мовним розпорядженням, але на момент події, у 1901 р., це розпорядження вже втратило чинність. Оскільки комерсантові відмовили й вищі інстанції, він звернувся до Імперського суду. Міністерство фі-

¹³² Ibid., Nr. 873, Erkenntnis vom 22. April 1898, AVA: RG-SProt., Sitzung vom 22. April 1898, Bogen 70–75. Стосовно мовного питання у сфері поштового управління Богемії пор. Нуге-Нугельманн Nr. 1361, Erkenntnis vom 5. Juli 1905.

нансів заявило, що німецька – це службова мова митних служб Богемії, а митна квитанція має збігатися із записами в службових книгах, які ведуть німецькою мовою. Проте Імперський суд вважав, що хоч запис в службову книгу і є внутрішньослужбовою дією, а тому стосується внутрішньої службової мови, митна квитанція слугує «інтересам сторони» і її треба розглядати як «акт службових зносин зі стороною»; а на таке вирішальний вплив має ст. 19, тому митна квитанція належить до сфери зовнішньої службової мови. Отже, відмова на вимогу видати митну квитанцію чеською мовою була порушенням «політичного права рівноправності богемської мови у сфері управління (у службовій сфері)»¹³³. Аналогічним було рішення, прийняте у справі скарги чеського гірничого товариства в Оломоуці проти окружного гірничого управління в Брно, яке встановило порушення рівноправності чеської мови у сфері управління (те саме, що й вище)¹³⁴.

Щойно розглянуті скарги були скеровані проти преферування установами певних мов. Зараз поговоримо про іншу групу скарг, мотивованих національним престижем і конкурентним мисленням, спрямованих *проти* тенденції державних установ до обмеження конфлікту національностей. Суперечка в богемському Усті над Лабем (Ауссіг) є показовою для цієї (також невеликої) групи. Міський (німецький) виділ Усті над Лабем 10 листопада 1897 р., реагуючи на Баденівську кризу, прийняв резолюцію, на виконання якої міська рада видала відозву, яка *de facto* закликала до бойкоту чеських комерсантів, сусідів і найманих працівників. З огляду на значну національну й економічну небезпеку, яка загрожувала німецькому народові через «постійний систематичний наступ» чехів, міська рада закликала німецьких мешканців Усті над Лабем та околиць вивести в усіх сферах життя на передній план національний момент, а саме при забезпеченні своїх потреб передовсім вдаватися до послуг німецьких ремісників, комерсантів, майстрів, обираючи сусідів, наймаючи службовців, посильних, помічників, учнів, надавати перевагу німцям, і «за можливості замінити представників іншої національності німцями», бо зберегти рідний край німецьким і забезпечити та зміцнити німецьке економічне життя можливо лише через одностайність усіх німців¹³⁵. Повітове староство

¹³³ Ibid., Nr. 1286, Erkenntnis vom 20. Oktober 1904; пор. також іншу, щоправда, відхилену, скаргу цього ж позивача, Ibid., Nr. 1362, Erkenntnis vom 5. Juli 1905.

¹³⁴ Ibid., Nr. 2119, Erkenntnis vom 3. Juli 1914.

¹³⁵ Ibid., Nr. 917, Erkenntnis vom 19. Oktober 1898.

Усті над Лабем скасувало ухвалу міського виділу, а також заборонило поширення ухвали й відозви; обґрунтування цього рішення покликалось на §302 кримінального кодексу: згідно з яким «закликання, підбурювання чи схилення ... до ворожості стосовно інших національностей (народностей), релігій та спільнот» вважали злочином¹³⁶. Після того, як це рішення підтвердило намісництво, міський виділ Усті над Лабем вирішив подати скаргу до Імперського суду через порушення ст. 13 (право на свободу висловлювання) і ст. 19 Основного закону RGBl. 142/1867. Архівні матеріали про нараду Імперського суду вражають. Не було несподіванкою, що Антон Ранда емпатично виступив проти заклику до бойкоту, через який «представники інших національностей опинилися б на межі виживання». Однак і Максиміліан барон фон Шаршмід вважав, що «не можна допускати бойкоту представників інших національностей з боку міської громади». Протокол констатує: «Він, промовець, сам є богемським німцем, проте в національних справах треба діяти безсторонньо»¹³⁷. Хоча громада Усті над Лабем і заперечувала свій заклик до недружніх дій, наголошуючи, що йшлося щонайбільше про «уникання» з міркувань національного самозахисту, Імперський суд одноголосно віддав рацію державним установам. Імперський суд вважав, що заклик до німецьких мешканців покривати свої щоденні потреби, звертаючись передовсім до німців, мав на меті «завдати матеріальної шкоди представникам інших національностей, а отже, був недружнім». Ще більший заклик до ворожості Імперський суд побачив у формулюванні «за можливості замінити представників інших національностей німцями». Отже, на думку суду, опротестовуване містом Усті над Лабем розпорядження державних установ не містило порушення права на свободу висловлювання і не обмежувало права на плекання й захист національності, оскільки воно нікого не утискало в реалізації національних поглядів «в межах закону»¹³⁸. Згадаймо ще дві, нехай і не такі вагомні справи, які належать до цієї групи. В офіційній забороні чорно-червоно-золотого прапора спортивного товариства Ян у Віденському окрузі Верінг

¹³⁶ §302 des Strafgesetzbuches vom 27. Mai 1852, RGBl. Nr. 117 (курсив мій).

¹³⁷ AVA: RG-SProt., Sitzung vom 19. Oktober 1898, особливо Bogen 62. Референтом був Клеменс ріттер фон Ауль.

¹³⁸ Коментар, який дав стосовно цього рішення Karl Gottfried Hugelmann, Nationalitätenrecht 237 неприйнятний; Гугельманн уникає навіть згадки про заклик міської ради Усті над Лабем із вказівкою за змогою замінювати представників інших національностей німцями.

(*Turnverein Jahn in Währing*) Імперський суд не визнав порушення ст. 19; не побачив Імперський суд порушення цієї статті і в скасуванні державними установами рішення міської ради Хеба (Егера), яке планувало використати тисячу гульденів з доходу громади на встановлення пам'ятника Бісмарку¹³⁹.

Наведені тут приклади відображають лише верхівку айсберга під назвою «Боротьба національностей і давньоавстрійське управління». Численні конфлікти з різних причин взагалі не доходили до найвищого рівня вирішення адміністративних спорів. Наша спроба усвідомити реалізацію засади рівноправності через окремі суперечки, які були розглянуті всіма інстанціями, видається виправданою, оскільки інтереси окремих громадян та інших носіїв національно-політичних вимог в галузі управління при застосуванні цієї методи враховано більше, аніж в історії управління, орієнтованій виключно на організації. Окрім того, ця методика, яка певною мірою оглядово розкриває позиції та реакції різних рівнів управління від локальних і регіональних установ, через відомства на крайовому рівні, аж до центральних органів у Відні, найбільш придатна для розуміння управління, як процесу, а не статичної системи інституцій.

Важливість значних ділянок державного управління у боротьбі за національну рівноправність ще не досліджено. Особливо це стосується таких спеціалізованих секторів, як фінансове та поштове управління¹⁴⁰. Тому нескінченне різноманіття взаємин держави й громадян, заторкнута конфліктом національностей, найкраще вдається проілюструвати прикладами.

Окремий сектор управління, щодо якого вже існує блискуча студія, – це управління залізниць. Питання про використання мови у зносинах зі сторонами австрійських державних залізниць є показовим, тому воно потребує короткого, проте інтенсивного розгляду¹⁴¹. Проблема-

¹³⁹ Нye-Hugelmann Nr. 589; Erkenntnis vom 28. Oktober 1892, а також Nr. 981, Erkenntnis vom 19. Jänner 1900.

¹⁴⁰ Найвагомий конфлікт у сфері поштового управління стосувався не зовнішньої, а внутрішньої службової мови в Богемії: йдеться про т. зв. «Поштову війну» часів кабінету Бека 1908 р.; пор. Fischel, Sprachenrecht LXXXVIII.

¹⁴¹ Paul Mechtler, Streiflichter auf das Nationalitätenproblem bei den österreichischen Eisenbahnen; in: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 15 (1962) 424–451, особливо частина про використання мови у зносинах державних залізниць зі сторонами, *ibid.*, 440–448. Щоправда, Мехтлер (*ibid.*, 436) використовує термін службової мови відмінно від загальноновживаного варіанта й визначає її як мову листування з іншими установами.

тика «зовнішньої службової мови» на залізниці охоплює аспекти, які зазвичай не враховують, коли йдеться про термін «зовнішня службова мова». Написи на квитках, таблиці з напрямками і пунктами призначення, які кріпляться на вагонах, таблиці з назвами вокзалів для орієнтації прибулих чи транзитних пасажирів – усі ці та ще більше питань підлягають засаді рівноправності звичних для краю мов. У 1884 і повторно у 1896 р. для всіх «публічних повідомлень» було визначено німецьку та відповідну звичну для краю мову¹⁴². З 1885 р. на всіх богемських відтинках державної залізниці запровадили двомовність. Однак іноді доходило до почасти навіть гротескних труднощів, особливо у німецько-богемських районах. Наприклад, предметом суперечливих службових звітів було питання, чи справді розмістили німецько-чеські написи за напрямком і чесько-німецькі у зворотному напрямку (дивлячись з потяга). У Хебі (Егері) спротив двомовності з боку богемських німців призвів до ситуації, яка спонукала міністра залізниць Віттека повідомити, що, «наскільки він знає», на вокзалі в Хебі взагалі немає назви станції!¹⁴³. Схожі, частково ще вагоміші, конфлікти довкола мовної рівноправності на залізниці траплялися у південних коронних краях. На відкритті Бохінської залізниці в 1906 р. перший потяг прибув в Горіцію, на станцію без назви: словенці грозили демонстраціями в разі розміщення двомовної таблички «Görz – Gorizia», натомість італійці – у випадку тримовної таблички «Görz – Gorizia – Gorica»!¹⁴⁴. Дуже цікаві повідомлення з південної Штирії, які ще раз демонструють, що державні установи (в цьому випадку управління залізниць) серйозніше, аніж громади чи автономні крайові установи, сприймали засаду рівноправності. Зацікавлені громади, які зробили фінансовий внесок у будівництво залізниці чи спорудження й утримання станцій, вважали свої платежі підставою для впливу на мовне облаштування станцій. Безуспішний врешті опір словенським написам на станції Віндіш-Грец Місто за підтримки краю чинила громада Віндіш-Греца (Словень Градець). В Крайні (словенська) громада Жировниця (Шераунітц), з огляду на належність до свого «права на самовизначення» права вибору службової мови, вважала, що може видалити із станційної зали очікування всі німецькомовні написи, але не змогла обстояти свою позицію¹⁴⁵. До жорсткого протистояння ді-

¹⁴² Ibid., 437, пор. Fischel, Sprachenrecht Nr. 391, 414.

¹⁴³ Mechtler, Eisenbahnen 441–443.

¹⁴⁴ Ibid., 446–447.

¹⁴⁵ Ibid., 444–445.

йшло спершу в 1909 р., а потім і в 1914 р. в Каринтії: на головному вокзалі в Клягенфурті вимагали квитків словенською мовою і так подавали словенські назви станцій призначення; персонал в касах не розумів або не знав цих назв і неодноразово відмовляв у продажу квитків; коли цим словенським пасажирам доводилося в потягах доплачувати, вони позивалися до державних залізниць. Розпорядження дирекції державних залізниць у Філляху використовувати для службових потреб в касах клягенфуртського вокзалу перелік словенських назв місцевостей спровокувало гучний протест німецькомовних мешканців Клягенфурта на чолі з бургомістром. Через два тижні ескалацію конфлікту зупинив початок Першої світової війни¹⁴⁶.

Завершуючи, пригадаймо всю верхівку державного управління, центральні, відповідальні за всі представлені у райхсраті королівства та коронні краї установи та служби у Відні. Універсального врегулювання питання зовнішньої службової мови не відбулося, але пам'ятаймо, що загалом прямим зносинам зі сторонами надавали менше ваги, аніж у державних установах окремих коронних країв. В міністерствах виробився звичай приймати звернення різними звичними для країв мовами; але розглядали їх переважно службовою мовою центральної установи, якою традиційно була німецька¹⁴⁷. Особливими були бюро міністра у справах Галичини – ним був завжди поляк, жодного разу українець – та міністра чеського крайового земляцтва; у цих бюро, які технічно належали до президії ради міністрів, за «природою речей» польська і чеська мови мали ширше застосування¹⁴⁸. Лише одна центральна установи мала у своєму регламенті чітко врегульоване питання зовнішньої службової мови – це було патентне управління, яке підпорядковувалось міністерству торгівлі. «Службовою, діловою та переговорною мовою» патентного управління визначалася німецька, але усім особам, які проживали в країні, дозволялося подавати заявки і додатки будь-якою, відповідною до місця проживання звичною

¹⁴⁶ Ibid., 445–446, а також докладно в Josef Lukan, Franz Grafenauer – 1860–1935. Abgeordneter der Kärntner Slowenen, phil. Diss. (Wien 1969) 244–259.

¹⁴⁷ Пор. огляд в Fischel, Sprachenrecht XCVIII–XCIX, який вказує також на практику найвищої рахункової палати, найвищих судів, а також на узус ц. і к. спільних установ (які не підлягали ст. 19!), а також крайового уряду Боснії. Щодо Верховного суду пор. також нижче с. 162, щодо найвищого Адміністративного суду нижче с. 176–177.

¹⁴⁸ Ibid., до інституції ляндсманнміністра пор. Goldinger, Zentralverwaltung 185–189.

для краю мовою. Розгляд у таких випадках відбувався німецькою мовою, але із наданням перекладу¹⁴⁹. У використанні мови центральними установами можна виявити негласну спільність інтересів між традицією державного управління та прагненням сторін отримати рішення у своїх справах. За принцип рівноправності завзятіше, ніж у центрі, змагалися на інших рівнях розлогої імперії, в краях, повітах та громадах.

6. Засада рівноправності та мова судів

Різноманітність і несистематизованість характеризують практику та норми, якщо такі існували, в галузі судової мови, можливо, ще більшою мірою, аніж у сфері управління. Традиційно мовою суду, звичною в суді мовою чи звичною для суду мовою вважали ту, яка була службовою мовою певного суду, без чіткого розрізнення між внутрішньою службовою і переговорною чи мовою зносин зі сторонами. Численні, які неможливо звести до спільного знаменника, рекомендації для сторін, які не володіли мовою суду, існували і в доконституційний час¹⁵⁰. З 1852 р. чітко розрізняли «мову внутрішньої служби» і різноманітні спеціальні інструкції для зносин зі сторонами¹⁵¹. Диференціація між «внутрішньою мовою судів» і «мовою судів зі сторонами»¹⁵² в останні десятиліття XIX ст. набула більшого значення з трьох причин:

По-перше, відбувся значний поступ юридичної термінології в тих мовах, які до середини XIX ст. не могли рівнятися з трьома «класичними» судовими мовами – німецькою, італійською (для Ломбардо-Венеції, Вельштиролю, Примор'я і Далмації) і латиною (Галичина, Угорщина)¹⁵³.

¹⁴⁹ Fischel, Sprachenrecht Nr. 443. (Verordnung des Handelsministeriums vom 15. September 1898, RGBl. Nr. 159).

¹⁵⁰ До цього численні підтвердження у Fischel, Sprachenrecht.

¹⁵¹ Пор. Ibid., Nr. 209, 213, 214; Fischel, Materialien 115.

¹⁵² Формулювання взяте з важливого розпорядження міністра юстиції Алоїса фон Пражака для президії Вищого крайового суду в Граці від 18 квітня 1882 р. стосовно засадничих питань, Fischel, Sprachenrecht Nr. 379.

¹⁵³ Пор. Slapnicka, Sprache des Reichsgesetzblattes, 444 et sqq., а також Vilfan, Zivilprozeßordnung 11.

По-друге, з 1861 р. засада рівноправності національностей і звичних для краю мов пережила прорив¹⁵⁴; починаючи з 1867 р. ст. 19 перетворила постулат рівноправності на дієву засаду, хай з якими труднощами вона була пов'язана. Ця «якісна зміна», як результат ст. 19, чітко сформульована в 1882 р. у розпорядженні міністра юстиції Алоїса фон Пражака: після проголошення в Основному законі загальних прав громадян «мав би зникнути останній сумнів, що рівності мов – завжди у межах досяжного – можна домагатися як гарантованого права а не просто як виходу зі скрутного становища, а саме поступки особі певної національності, яка не розуміє жодної іншої мови»¹⁵⁵.

По-третє, але жодним чином не в останню чергу, назвемо прорив стосовно усного й публічного процесу. Для кримінального процесу це остаточно вдалося у 1873 р. із прийняттям кримінально-процесуального кодексу¹⁵⁶. В галузі цивільно-процесуального розгляду засади усності й публічності запровадив цивільно-процесуальний кодекс, що вступив в дію 1 січня 1898 р.¹⁵⁷ Ці два великі нововведення посилювали контакт між населенням і судами; що призвело, особливо в ділянці цивільного судочинства, до значних наслідків у розвитку мовного конфлікту¹⁵⁸.

Процедура захисту мовних інтересів у звичайних судах принципово відрізнялася від процедури в державному й автономному управлінні. Після проходження всіх адміністративних інстанцій скаргу скеровували в Найвищий адміністративний чи Імперський суди, шлях оскарження у звичайних судах провадив до Верховного і Касаційного суду.

Наголосімо на важливій мовно-правовій відмінності між кримінальним і цивільним процесом. Кримінально-процесуальний кодекс від 1873 р. (як і його попередник від 1853 р.) хоч і містив положення, як треба діяти, якщо один із свідків чи обвинувачений «не володіє мовою суду»¹⁵⁹, але не містив жодного положення про те, «якою мовою провадити слухання чи вести розгляд»; як наслідок, «порушення мовних прав, якщо вони траплялися в кримінальному процесі, могли бути

¹⁵⁴ Поп. Fischel, Sprachenrecht Nr. 269, 278.

¹⁵⁵ Ibid., Nr. 379.

¹⁵⁶ RGBl. Nr. 119/1873. Публічність і усність процесу була тимчасово введена ще у 1850 (1853); поп. Werner Ogris, Die Rechtswentwicklung in Cisleithanien 1848-1918; in: Die Habsburgermonarchie 1848-1918 II 557 et sqq.

¹⁵⁷ RGBl. Nr. 113/1895.

¹⁵⁸ Поп. передовсім Vilfan, Zivilprozessordnung.

¹⁵⁹ Fischel, Sprachenrecht Nr. 358.

предметом оскарження лише тоді, якщо порушення мовних прав було і порушенням процесуальних прав сторони»¹⁶⁰. Інакше в кримінальному процесі була єдина можливість зробити мовно-правові вимоги предметом наглядової скарги; але недоліком цього було те, що, як казав міністр юстиції Гохенбургер, вона могла стати лише приводом для інструктажу «уникати подібних порушень в майбутньому»¹⁶¹.

Натомість у цивільному судовому процесі були норми закону, які містили, деколи дуже суперечливі, положення про мову сторін. Прийняті частково наприкінці XVIII ст., вони діяли до 1918 р. У хронологічному порядку йдеться про такі три норми:

§13 Загального (Йосифінського) порядку судочинства від 1781 р.: «Обидві сторони, а також їхні юридичні представники в промовах повинні послуговуватись звичною для краю мовою і утримуватися при цьому від розлогості, повторів і двозначностей».

§14 Порядку судочинства для Західної Галичини від 1796 р.: «Обидві сторони, а також їхні юридичні представники в промовах повинні послуговуватись звичною для краю і суду мовою і утриматися при цьому від розлогості, повторів і двозначностей».

§4 Патенту від 1854 р. про судовий процес у правових справах за винятком спорів: «Письмові клопотання повинні бути складені однією зі звичних для суду мов, відповідати загальним вимогам до форми та подані згідно з приписами процесуального кодексу»¹⁶².

Нижче унаочнимо ті складнощі, до яких (за винятком патенту 1854 р.) спричинилися мовні інструкції від 1781 і 1796 рр. в еру постулату рівноправності. Спершу згадаймо різну територію дії Загального порядку судочинства від 1781 р. і порядку судочинства для Західної Галичини від 1796 р. На початку конституційної ери Загальний порядок судочинства діяв в Богемії, Моравії, Силезії, Нижній та Верхній Австрії, Штирії, Каринтії, Крайні, Горіці і Градишці та Трієсті. А вперше прийнятий для Західної Галичини (і тому так названий) Порядок судочинства для Західної Галичини діяв в Галичині, Буковині, Зальцбургу, Тиролі, Форарльбергу, Істрії і Далмації¹⁶³. Коли на початку 1898 р.

¹⁶⁰ Міністр юстиції Віктор фон Гохенбургер в бюджетному комітеті парламенту 26 травня 1909 р. цит. в: Neue Freie Presse Nr. 16079 vom 27. Mai 1909 (Morgenblatt) 4.

¹⁶¹ Ibid. Пор. обґрунтування міністерства юстиції під час розгляду скарги в Імперському суді: Hue-Hugelmann Nr. 1820 (Erkenntnis vom 9. Jänner 1911).

¹⁶² Тексти в: Fischel, Sprachenrecht Nr. 45, 89, 224 (курсив всюди мій).

¹⁶³ Докладніші дані з датами проголошення в: Anton Menger, System des österreichischen Civilprozesses in der Sprachenfrage und die Bestimmungen der [Paragraphen] 13 a. G. O. und 14 w. G. O. (Prag 1898) 7.

новий цивільний процесуальний кодекс замінив старі порядки судочинства, в нього (свідомо) не вносили жодних положень про використання мов у судах; так, не скасовані мовні параграфи обидвох старих порядків судочинства діяли, з модифікацією для Істрії і Далмації, яку ми ще згадаємо, до кінця монархії.

Непевність, що, згідно з §13 Загального порядку судочинства від 1781 р., розуміти як «звичну для краю мову», з'явилася дуже скоро. З історії кодифікації §13 бачимо, що редактори загального порядку судочинства мали на увазі мову, звичну для кожного з судів¹⁶⁴. Найраніші коментарі пояснювали так: «Звична для краю мова в правовому розумінні», йшлося в коментарі від 1786 р., «це та, якою послуговуються суди краю, в якому відбувається правова суперечка, навіть якщо на значній території цього краю мешканці говорять іншою мовою, бо мало є великих країв, в яких в усіх місцевостях говорять тією самою мовою»¹⁶⁵. В одному з коментарів пояснення дає широко задіяний у редагуванні тексту загального порядку судочинства придворний радник Франц Георг Кеес – «під звичною для краю мовою розуміють ту, якою послуговується судова установа, що розглядає справу»¹⁶⁶. Щоправда, ототожнення значення «звична для краю» із «звична для суду» не було самозрозумілим, і вже у 1790 р задіяна Леопольдом II придворна законодавча комісія критикувала формулювання §13: «Звична для краю мова не завжди є звичною для суду. Так, наприклад, в Галичині крайовою мовою є польська, проте суди в Галичині послуговуються латиною. З цього огляду замість слів 'звичною для краю мовою', можна було б ввести вираз 'якою послуговуються судові установи'». Комісія запропонувала в редакції §13 застосувати формулювання «звичною для суду мовою краю» і ці слова справді увійшли в редакцію

¹⁶⁴ Alfred Fischel, Die Kodifikationsgeschichte des §13 a. G. O. und die Gerichtssprache in Böhmen und Mähren; in: Ibid., Studien zur österreichischen Reichsgeschichte (Wien 1906) 309–341.

¹⁶⁵ Sigmund Rizy, Anmerkungen zur Allgemeinen Gerichtsordnung (1786), цит. за Fischel, Sprachenrecht XXXVI (курсив мій).

¹⁶⁶ Коментар Кееса до загального порядку судочинства був написаний одразу після його опублікування, але з'явився лише в 1879 р.; цит. за Fischel, Sprachenrecht XXXVI. Кеесову інтерпретацію §13 дослівно перейняв Франц Ксавер Ніппель у його поясненні до загального порядку судочинства, яке вийшло у 1845 р.; якщо Vilfan, Zaviiprozeßordnung 9 вважає, що «найпізніше! Ніппелеве пояснення містило «вже досить софістичну інтерпретацію цього положення», то зауважимо, що це інтерпретація самого Кееса!

ваний, проголошений у 1796 р. для Західної Галичини порядок судочинства¹⁶⁷.

Спираючись на §14 західно-галицького порядку судочинства, який діяв також для Тиролю і Форарльберга, Верховний суд завжди визнавав звичною для суду у судах Вельштиролю мовою італійську. Коли моравська фірма подала чеською мовою пред'явлення вимоги щодо справи про банкрутство в окружний суд Тренто, який її розглядав, суд повернув заяву з приміткою, що вона, згідно з §14 Порядку судочинства для Західної Галичини, має бути складена італійською мовою; окружний суд примирливо додав, що прийнятним би вважав і доданий простий переклад італійською. Проте моравська фірма наполягала на принципі рівноправності і, спираючись головно на ст. 19 Основного закону про загальні права громадян, подала касаційну скаргу до Вищого крайового суду в Іннсбруку; він відхилив касацію і наголосив, що в судовому окрузі Тренто італійська – єдина звична для краю мова, «тому є звичною для окружного суду Тренто» і покликався на §14 Порядку судочинства для Західної Галичини. Верховний суд у Відні підтвердив рішення Вищого крайового суду¹⁶⁸.

Особливі проблеми були в Далмації. У 1815 р. західно-галицький порядок судочинства, що вперше вийшов у Венеції в 1803 р. італійською мовою, був проголошений для Далмації та Істрії. Але у цій італійській редакції §14 був перекладений не дослівно, а переданий формулюванням, відповідним до стану італійської судової мови: «звична для краю судова мова» перетворилася на «*Idioma Italiano*»!¹⁶⁹. У 1872 р. уряд Ауершперга видав мовні розпорядження для Далмації, які запроваджували зрівняння «обох крайових мов» (сербо-хорватської та

¹⁶⁷ Fischel, Kodifikationsgeschichte 323 (курсив мій).

¹⁶⁸ Див. Rohan, *Judicatur des Obersten Gerichtshofes* 11–12. *Sammlung von Civil-Rechtlichen Entscheidungen des k. k. Obersten Gerichtshofes*, ed. Julius Glaser, Joseph Unger u. a. (fortgesetzt von Leopold Pfaff u. a.) Nr. 8085 (Entscheidung vom 9. September 1880); далі цит. як Glaser-Unger. Пор також Glaser-Unger. Nr. 11865 (Entscheidung vom 29. November 1887), також Entscheidung vom 7. November 1893 in: *Die Rechtsprechung des k. k. Obersten Gerichtshofes...*, ed. Emil Links, Nr. 3471 (далі цит. як Links).

¹⁶⁹ Пор. Rohan, *Judicatur des Obersten Gerichtshofes* 21. Виклад в: Manussi-Montesole, *Adrialänder* 651–652. Треба виправити стосовно того, що італійська редакція західно-галицького порядку судочинства для Далмації та Істрії була запроваджена не декретом двору від 19 березня 1815 р., [Fischel, *Sprachenrecht* Nr. 116 18. März], а цісарським патентом від 24 квітня 1815 р.

італійської) для зовнішньої служби не лише для установ політичного управління, а й для судів та прокуратури. Розпорядження 1872 р. значною мірою реалізовувало засаду рівноправності ст. 19¹⁷⁰. Здавалося, рішення Верховного суду від 1872 р., яке встановлювало, що ст. 19 Основного закону держави про загальні права громадян відмінила положення, викладені у §14 чинного для Далмації порядку судочинства, як такі, що їй суперечать, забезпечило засаді рівноправності перемогу. Але в листопаді 1882 р. Верховний суд у своєму новому рішенні заперечив свій попередній погляд від 1878 р. Зміна судового рішення спонукала депутата від Далмації, д-ра Кастана Булата, внести в райхсраті пропозицію про зміну закону. Це, справді, виявилось терміновим, адже в березні 1883 р. Верховний суд за зверненням міністерства юстиції повторно і цього разу обов'язково для виконання судами нижчої інстанції постановив, що ані ст. 19 Основного закону, ні мовні розпорядження від 1872 р. не змінюють §14 чинного в Далмації порядку судочинства¹⁷¹. Ще того самого року райхсрат прийняв закон, в якому §14 чинного в Далмації та Істрії порядку судочинства змінювався так, що в суді кожна зі сторін і їхні адвокати мали послуговуватись «однією зі звичних для краю мов». Цим чинний для коронних країв порядок судочинства приводився у відповідність до ст. 19, на чому особливо наголошував автор звіту правового комітету Станіслав фон Мадейський¹⁷².

Західно-галицький порядок судочинства діяв для ще двох коронних країв із змішаним населенням: для Галичини й Буковини. Рано, ще у 1860 р., для Галичини було прийнято положення, яке в галузі зовнішньої службової мови, включно з мовою судових засідань, надавало польській та українській мовам, на додачу до німецької як тогочасної звичної судової мови, значний простір. Перехід на (внутрішню) польську службову мову в 1869 р. не вніс принципових змін у це положення¹⁷³.

¹⁷⁰ Fischel, Sprachenrecht Nr. 354; пор. ще Nr. 319 (розпорядження міністра юстиції Гербста від 1869 р.).

¹⁷¹ Пленарне рішення Верховного суду від 7 березня 1883 р. увійшло в книгу його судових прецедентів (Nr. 112). Копія протоколу наради Верховного суду від 7 березня 1883 р. є в фондах міністерства юстиції AVA, Justiz I, K. 914, bei Post-Zl. 70. Клопотання Булата в Sten. Prot. Abgeordnetenhaus, IX. Session, 654 der Beilagen. Докладний виклад справи у звіті правового комітету про клопотання Булата Ibid., 754 der Beilagen (укладений Станіславом фон Мадейським).

¹⁷² Закон від 25 травня 1883, RGBl. Nr. 76. Fischel, Sprachenrecht Nr. 389.

¹⁷³ Пор. Fischel, Sprachenrecht Nr. 252 і 328.

Цілковито іншою була ситуація в Буковині. Тут у доконституційну еру судовою мовою була німецька і, попри певні поступки 1864 р. на користь румунської та української (переважно у кримінальному процесі), такою і залишалась протягом конституційної ери аж до кінця монархії. До 1918 р. у львівському Вищому крайовому суді, який з 1869 р. був полонізований, засідав також німецький сенат у справах, що надходили з Буковини. Скарга румунського адвоката з Буковини до Імперського суду стосувалася несумісності ситуації зі судовою мовою в Буковині зі ст. 19. Попри те, що апеляцію відхилили з формальних причин, обґрунтування позивача і зустрічні обґрунтування міністерства юстиції містять не лише цікавий матеріал про ситуацію в Буковині, але й про можливості та обмеження мовно-правових претензій у сфері загальної юрисдикції взагалі¹⁷⁴. В цілому, Буковина, як і Сілезія та Каринтія, належала до тих країв із змішаним населенням, у яких примат німецької судової мови залишався найсильнішим.

Які проблеми з'явилися в краях, де діяв загальний порядок судочинства від 1781 р.? Передовсім йшлося про інтерпретацію регламентованого §13 цього порядку вживання сторонами в суді «звичної для краю мови». Дві протилежні інтерпретації викристалізувались ще до початку конституційної ери. Одна інтерпретація вважала звичну для краю мову «в юридичному сенсі» звичною для відповідного суду мовою. Як вже було сказано, такого погляду дотримувались дуже ранні коментатори; і, як йтиметься далі, цей погляд лежить в основі численних судових рішень. З іншого боку, вже на початку XIX ст. були приклади іншого тлумачення §13 загального порядку судочинства. Передовсім чехи часто покликалися на декрет Верховного суду від 1803 р.; декрет, що стосувався Богемії, проголошував, що «відповідно до інструкцій, викладених у §13 загального порядку судочинства, кожен позивач може подавати свою скаргу *однаково звичними для краю німецькою або чеською мовами...*»¹⁷⁵. За цією другою інтерпретацією звичність мови для краю стосувалася не мови суду, а мови, якою розмовляють в краї, частині краю або частина місцевого населення.

¹⁷⁴ Ibid. Nr. 285, а також Hue–Hugelmann Nr. 1820 (Erkenntnis vom 9. Jänner 1911). Відмова в обґрунтуванні скарги відбулася з трьома голосами проти. Один з членів колегіуму Імперського суду вважав, що позивач, адвокат д-р Амброс Коморосан, виступив як «представник румунської національності». AVA: RG-SProt., Sitzung vom 9. Jänner 1911.

¹⁷⁵ Fischel, Sprachenrecht Nr. 93 (курсив мій); пор. також Idem, Kodifikationsgeschichte 325 et sqq., з проблематичною інтерпретацією.

Спершу розгляньмо три коронні краї – Крайну, Штирію та Каринтію, оскільки в краях богемської корони, особливо в самій Богемії, були додаткові положення, взяті з «богемського державного права».

У 1881 р. Верховний суд в різкій формі постановив для Крайни, що у §13 загального порядку судочинства йдеться про звичну для суду мову: «у герцогстві Крайна від запровадження загального порядку судочинства *єдиною звичною для суду мовою була німецька ...*»¹⁷⁶.

Це рішення спровокувало інтерпеляцію в райхсраті, яка привернула увагу до схвильованості словенців; йшлося про те, що Верховний суд надав §13 загального порядку судочинства зміст, який суперечить ст. 19 Основного закону про загальні права громадян; а також про те, що це рішення порушило право словенців на рівноправність їхньої мови як офіційної. У тому ж році два подібно вмотивовані рішення Верховного суду, які відмовили словенській мові у статусі звичної для суду мови в торговому і морському судах Трієста, а чеській мові в окружному суді Мімонь (Німес), призвели до подальших протестів в райхсраті та широкої полеміки щодо мовного питання у судах загальної юрисдикції¹⁷⁷.

Найцікавішим результатом цих дискусій було вже згадане мовне розпорядження міністра юстиції Алоїса фон Пражака для території Вищого крайового суду округу Грац, себто Крайни, Штирії та Каринтії. Пражак *expressis verbis* займався «реалізацією рівноправності мов у суді»; він нагадував про ст. 19 і наголошував, що тепер «має зникнути навіть останній сумнів стосовно того, що однакового ставлення до мови – завжди в межах можливого – можна вимагати як гарантоване право, а не просто як засіб інформації в надзвичайній ситуації, як індивідуальну поступку представникові іншої національності, який не розуміє жодної іншої мови»¹⁷⁸. Пражак засуджував те, що суди з округу Вищого крайового суду Граца «відстають» із визнанням факту, що «останнім часом словенцям вдалося настільки розвинути і поширити свою письмову мову», що вона «стала беззастережно придатною

¹⁷⁶ Glaser–Unger Nr. 8296, Entscheidung vom 16. Februar 1881. (курсив мій): Повітовий суд у Камніку (Штайн) видав постанову словенською мовою, Вищий крайовий суд в Граці розпорядився видавати постанови суду першої інстанції німецькою мовою, це підтвердив і Верховний суд.

¹⁷⁷ Pop. Gustav Kolmer, Parlament und Verfassung in Österreich III (Wien 1905) 234–239. Рішення стосовно суду з торгових справ в Трієсті в: Glaser–Unger Nr. 8247 (11. Jänner 1881).

¹⁷⁸ Ця і наступні цитати за передруком в: Fischel, Sprachenrecht Nr. 379.

і для використання в судах». Полемізуючи щодо інтерпретації §13 загального порядку судочинства Верховним судом, Пражак говорить: визнання придатності словенської мови для використання в судах має спричинити становлення «звичної для краю» мови в сенсі §13 загального порядку судочинства і в сенсі §4 Закону про процес, окрім кримінального, «звичною мовою для суду»¹⁷⁹. Пражак обстоював, на противагу підтвердженій Верховним судом інтерпретації поняття «звична для краю», своє, орієнтоване на засаду рівноправності ст. 19 тлумачення:

«Я взагалі вважаю, що це не завдання судів - постійно відмовляти мові, яку правління держави визнає «звичною для краю», у гарантованому їй законом доступі до судів. Якщо суди *a limine* відхиляють словенські звернення лише з причини, що подавач розуміє і німецьку, я бачу в цьому простий, але аж ніяк не законний спосіб відкидати *a limine* ціле питання рівноправності»¹⁸⁰.

Розпорядження Пражака – важливий документ прагнення реалізації постулату рівноправності. Щоправда, Пражак діяв дуже обережно, надто обережно, як вважали деякі пізніші оглядачі¹⁸¹. Він прагнув «уникнути зобов'язувальних норм там, де все ще можна очікувати, що вільна від упереджень практика обере найкращий із багатьох відкритих шляхів». Тому Пражак зосереджувався на вимозі чіткого дотримання наявних старіших розпоряджень, особливо обов'язку приймати заяви словенською мовою і не лише у випадках, коли подавач не володіє німецькою мовою.

Очікування Пражака здійснилися лише частково. Огляд використання мов у судах Крайни, Штирії і Каринтії приблизно за чверть століття після розпорядження Пражака засвідчує, що недостатні норми, розсуд суддів і сила національних рухів творили суддівську практику, яку неможливо звести до спільного знаменника. У надзвичайно багатій на матеріал доповіді від травня 1908 р. про зовнішню службу мову в судах, голова Вищого крайового суду в Граці, Август фон Пітрайх, зазначив, що стосовно використання словенської мови треба розрізняти чотири окремі території: Крайну, дві в Нижній Штирії –

¹⁷⁹ До останнього згаданого закону пор. вище с. 150.

¹⁸⁰ Fischel, Sprachenrecht Nr. 379 (курсив мій).

¹⁸¹ Пор. August Pitreich, Slovenisch und Deutsch in der österreichischen Justiz. Geschichtlicher Überblick über die Einbürgerung der slovenischen Sprache in den Gebrauch bei den Gerichten Krains, Untersteiermarks und Kärntens; in: Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark 22 (1926) 31–51, тут 35–36.

причому судовий округ Марібор (Марбург) ставити після Целе (Ціллі), і (на останньому місці) Каринтію¹⁸².

У Крайні мова судових засідань засадничо та, якою послуговується сторона; і, «оскільки в дуже багатьох випадках суддя має вирішальний вплив», нею є переважно словенська. Також і в Нижній Штирії, доповідав Пітрайх, мовою засідань є та, якою послуговується сторона: «Оскільки більшість суддів німецької національності, то визначальний вплив судді на використання мови чиниться переважно на користь німецької». Доповідач зазначив «фактичний розвиток до послуговування кожною стороною будь-якою бажаною для неї мовою». Цей розвиток не було забезпечено чинними з 1860-х рр. нормами, згідно з якими розглядати справи словенською треба було лише з тими сторонами, які не володіли німецькою. Чіткої вказівки суддям про те, що бажання сторони визначає мову судових слухань, не було можливо дати, оскільки «для цього бракувало чіткого припису»; а тому, вважав Пітрайх, «те, що було в Крайні беззаперечним, могли визнавати як *status quo* лише непомітно, в розмовах чи приховано через відмову від оскарження». Нечасто буває настільки очевидно, до якого балансування вдавалася вища австрійська адміністрація, діючи у невизначеному мовно-правовому просторі між недостатніми чи застарілими нормами, практикою та міжнаціональною напругою! Так, доповідав Пітрайх далі, президент окружного суду в Целе отримав «як евентуальну пораду суддям» формулу, «що судді не зобов'язані, але мають право спілкуватися словенською мовою зі сторонами, які володіють німецькою, і що реалізація цього розпорядження має орієнтуватися на конкретну ситуацію»! Між 1900 і 1914 рр. практика в Целе наблизилася до тієї, що була в Крайні. В окружному суді Марібора цивільний відділ радше дотримувався зразка Целе, натомість у карному відділі використання мови коливалося залежно від національної приналежності судді, а «нерідко навіть від мовної компетентності писаря»¹⁸³.

Однозначно протиправна дискримінація словенців була в судах присяжних у Целе та Маріборі. Проти осіб, які володіли лише словенською мовою, було подано звинувачення німецькою. Обґрунтовували

¹⁸² AVA: Nachlaß Beck, Karton 13: Звіт Пітрайха „Äußere Dienstsprache (Parteienverkehr)“, датований 20. Маї 1908, – один з багатьох змістовних додатків стосовно мовного питання в судівництві Крайни, Штирії та Каринтії, був переданий з листом міністра юстиції Франца Кляйна від 25 червня 1908 р. міністр-президентові Беку.

¹⁸³ Pitreich, Slovenisch und Deutsch 41.

це тим, що присяжні – у списки присяжних вносили лише двомовних осіб – гірше можуть стежити за читанням словенських текстів звинувачень. В міністерстві юстиції визнали, що практика висування німецькомовних звинувачень порушує чинні мовні розпорядження; однак зазначили, що «політичні мотиви ускладнюють прийняття рішення про зміну наявної практики, бо кожна таку зміну німецька сторона тлумачитиме як замах на її національні активи і вважатиме це новим мовним розпорядженням». Це стосувалося також промови прокурора, підсумку голови та питань до присяжних. Міністерство юстиції відмовлялося відповідати на неодноразові скарги словенської сторони, оскільки відповідь «не могла задовольнити скаржників, а позицію міністерства юстиції довелося б обґрунтувати радше політично, а не по суті»¹⁸⁴.

Найслабшими, поза сумнівом, позиції словенської мови були в судах Каринтії. Там не відійшли від мовного розпорядження 1862 р., зокрема розгляд словенських звернень словенською мовою та використання словенської під час судових засідань були можливими, лише якщо сторона не володіла німецькою мовою. Щоправда, в повітовому суді Клягенфурта до 1903 р. сформувалася доволі великодушна практика відмови від перевірки, чи словенська сторона володіє також і німецькою мовою. В інших повітових судах і в окружному суді в Клягенфурті такої «поблажливості» у подібному обсязі не практикували¹⁸⁵. З 1903 р. реакція німецької громадськості Каринтії на енергійну манеру словенського адвоката, д-ра Янко Брейча, виявлялася у дедалі сильнішому наполяганні на німецькій мові в судах. Суворо перевіряли, чи словенська сторона справді не володіє німецькою мовою, а стосовно словенських фінансових інститутів, духовенства, комерсантів, а передовсім адвокатів, незмінно вважали, що вони володіють німецькою¹⁸⁶. Особливим пунктом скарг словенської сторони був той

¹⁸⁴ AVA: Justiz III, Karton 2942, Aktenvermerke vom 9. Februar 1908 Zl. 2812/177 (Post-No. 468) також від 18. Dezember 1913, Zl. 38262/1586 (Post-No. 648/1), ще (серед іншого) парламентський запит депутата д-ра Равнігара та колег стосовно мовної рівноправності в Нижній Штирії від 23 грудня 1913 р. Interpellation der Abgeordneten Dr. Ravnihar und Genossen betreffend die sprachliche Gleichberechtigung bei den Gerichten in Untersteiermark vom 23. Dezember 1913.

¹⁸⁵ Звіт Пітрайха (як у пос. 182). Мовне розпорядження від 1862 р. в: Fischel, Sprachenrecht Nr. 275.

¹⁸⁶ Pitreich, Slovenisch und Deutsch 43–44. До конфлікту 1903 р. стосовно судової мови дуже докладно в: AVA: Justiz III, Karton 2941, Post-No. 364 і 367, особливо важлива пам'ятна записка д-ра Янко Брейча (Post-No. 367), датована 5 жовтня

факт, що словенським адвокатам заборонялось виступати словенською мовою і тоді, коли вони представляли словенські сторони (які не однозначно не володіли німецькою мовою). Щодо заборони сторони виступати словенською мовою, голова Вищого крайового суду Пітрайх у 1908 р. зауважив, що вона обґрунтована, якщо протилежна сторона не володіє або недостатньо володіє словенською мовою. Якщо ж усі учасники володіють словенською, «то зрозуміло, що словенці сприймають це як порушення рівноправності»¹⁸⁷.

З 1906/07 рр. до цементування дискримінації словенської мови в судах Каринтії доклалися два чинники. По-перше, Верховний суд своїм рішенням стосовно скарги д-ра Брейка постановив, «що питання, якою мовою має послуговуватись сторона чи її представник під час обговорення конкретної правової суперечки, чи мають вони тут право послуговуватись тією чи іншою мовою, як питання, що торкається провадження процесу, має вирішувати процесуальний суд»¹⁸⁸. Цим питанням, чи контроль використання мови в суді належить до сфери судового управління (як наглядової установи) чи до судочинства, вирішили на користь судочинства¹⁸⁹. Оскільки у вищому судовому управ-

1903 р., написана Ернсту фон Коєрберу і передана йому депутатами д-ром Шуштершішем і д-ром Фер'янчічем, а також скарга Брейча від 5 листопада 1903 р. (Post-No. 364). У роки після 1903 р. у повітовому суді Клягенфурта кількість розглядів словенською мовою зійшла майже до нуля: пор. офіційні статистичні дані, викладені президією крайового суду у Клягенфурті, *Die Sprachenpraxis des Bezirksgerichts Klagenfurt*; in: *Klagenfurter Zeitung*, 21. Jänner 1909, частково цит. в Lobmeyr-Hohenleiten, Steiermark, Kärnten, Krain 496–497. Стосовно мовної практики в Каринтії пор. також Karl Stuhlpfarrer, *Von der Nationalität zur nationalen Minderheit: Die Kärntner Slowenen*; in: *Die Republik* 12 (1976) 11–18.

¹⁸⁷ Звіт Пітрайха (як у пос. 182).

¹⁸⁸ Пленарне рішення Верховного суду від 20 листопада 1906 р. Zl. 12477/6. У збірці рішень не включене. Копія в: AVA: Nachlaß Beck, Karton 13, як додаток до листа Кляйна до Бека від 25 червня 1908 р. (див. пос. 182). Свого часу охоче коментоване рішення помилково датують 20 грудня 1906 р. в: Alfred Fischel, *Der Wirrwarr in der Sprachenfrage*; in: *Neue Freie Presse* Nr. 15564 vom 19. Dezember 1907, 1–2, також помилково 15 січня 1907 в: Lobmeyer-Hohenleiten, Steiermark, Kärnten, Krain 497.

¹⁸⁹ Пор. також Vilfan, *Zivilprozessordnung* 16–17 і 24 прим. 36 (з посиланням на попереднє, інакше аргументоване рішення Верховного суду від 15 травня 1900 р.). – У пізніших рішеннях Верховний суд наголошував, що §13 загального порядку судочинства регулював лише мови сторін перед судом; вказівки змінювати дотеперішню практику використання мови самим судом (виклад справи, мова реферату, оголошення вироку) могла видати «лише судова адміністрація»,

лінні та уряді були тенденції йти назустріч словенським вимогам, це рішення було радше поразкою для словенців. «До позбавлення уряду змоги допомогти в цій ситуації найбільше доклався бойовий адвокат, д-р Брейк, бо своєю скаргою дав привід для згаданого рішення Верховного суду», – йдеться у доповідній міністр-президентові Беку від міністра юстиції Франца Кляйна¹⁹⁰. Другим несприятливим для словенців чинником було те, що Верховний суд для вирішення мовного питання в межах провадження процесу зобов'язував суди знову орієнтуватися на єдину наявну норму закону, §13 йосифінського загального порядку судочинства від 1781 р. Вищий крайовий суд Граца дотримувався погляду, відмінного, наприклад, від висловленого Пражаком у 1882 р., що не кожна звичну для краю мову можна використовувати як мову судового розгляду, а «лише звичну для суду мову, отже, звична для краю мова, яку в дотеперішній практиці використовує відповідний суд як судову мову і є такою»¹⁹¹.

Описані події засвідчують, наскільки недосконалим був, чи принаймні таким став, §13 виданого у 1781 р. загального порядку судочинства, – пише Франц Кляйн у досі не відомій службовій записці до питання про судову мову в Каринтії¹⁹². Тим прикріше було, що в новому цивільному процесуальному кодексі не врегулювали належно мовного питання. Словенський депутат райхсрату д-р Андреас Фер'янчич вніс у 1896 р. пропозицію гарантувати мовну рівноправність в цивільному

касаційна інстанція може вирішувати лише те, «чи якийсь прецедент суперечить чинним нормам». Glaser–Unger, N. F. Nr. 4103, Entscheidung vom 28. Jänner 1908. Пор. також: AVA: Justiz III, Karton 2942, Aktenvermerk zu Zl. 18911/1071 (Post-No. 481) vom 10. Juli 1908 (стосовно рішення від 17 березня 1908).

¹⁹⁰ Denkschrift des Justizministers über die Sprachenfrage im Bereich des Oberlandesgerichtssprengels Graz, mit Schreiben vom 25. Juni 1908 dem Ministerpräsidenten übersandt. AVA: Nachlaß Beck, Karton 13.

¹⁹¹ Entscheidung des Oberlandesgerichts Graz vom 15. Jänner 1907, zitiert bei Lobmeyer–Hohenleiten, Steiermark, Kärnten, Krain 498.

¹⁹² Щоправда, Кляйн робив з цього висновок про необхідність через це ще суворіше дотримуватись наявних мовних розпоряджень. Голос Кляйна (як глави секції у міністерстві юстиції) в результаті ближчий до «німецької» позиції, ніж голоси інших високих посадових осіб у міністерстві юстиції, які однозначно ствердно відповіли на питання, чи словенські сторони та їхні представники, які володіли німецькою мовою, все ж мали право послуговуватись в суді словенською (наприклад, голова секції Фердинанд ріттер фон Шротт та гофрат д-р Карл Шерюбель). AVA: Justiz III, Karton 2941, Zl. 26088/1934 (bei Sammelakt Post-No. 364), November 1903.

процесі. У супровідному до цивільного процесуального кодексу законі про організацію судів мало бути закріплено, що сторони та їхні представники мають послуговуватись «однією із крайових мов». В обґрунтуванні своєї пропозиції Фер'янчич і колеги звертали увагу на те, що нове регулювання має орієнтуватися на ст. 19. Проте словенську пропозицію відхилили великою більшістю голосів; уряд не хотів обтяжувати реформу цивільного процесу мовним питанням, а чехи не були готові визнати компетенцію райхсрату законодавчо врегулювати мовне питання¹⁹³.

Особливо цікавою є мовна практика Вищого крайового суду Граца з традиційно німецькою судовою мовою. Після введення цивільним процесуальним кодексом від 1895 р. усного розгляду апеляцій в червні 1898 р. вперше склалась тестова ситуація. Слухали справу, яка стосувалася лише словенських сторін і адвокатів, в першій інстанції її розглядали словенською мовою. Попри протест словенських адвокатів, сенат постановив вести справу німецькою. І хоча в конкретній справі словенська скарга була безуспішною, вона спричинила поступку на майбутнє: президія Верховного суду у закритому розпорядженні Вищому крайовому суду Граца дала вказівку дозволити словенські промови, допити сторін і свідків, а також вести відповідні протоколи словенською мовою; рішення та вироки і надалі треба було писати й виголошувати німецькою мовою¹⁹⁴. Зasad рівноправності (не цілком) дотримувалися в Крайні та Нижній Штирії, де суди нижчої інстанції надавали словенським сторонам судові рішення у словенському перекладі. Для Каринтії розпорядження видавати словенські переклади ніколи не було; якимось воно з'явилося помилково, але одразу було відкликано¹⁹⁵.

До кінця монархії словенці не отримали мовного права, на яке мали законну претензію, його нездійснення було «болісною образою їхніх національних почуттів».^{195a} Рішення Верховного суду мали, якщо у нижчих інстанціях слухання відбувалися ненімецькою мовою, виходити німецькою *та* мовою розгляду першої інстанції. Тому в останні

¹⁹³ Vilfan, Zivilprozessordnung 7–8. Останнє стосувалося і поляків, хоча вони мали більшу готовність до компромісу, ніж чехи.

¹⁹⁴ Ibid., 14–15. Згідно зі звітом Пітрайха (пос. 182) йдеться про розпорядження від 3 листопада 1898 р., Zl. 13417.

¹⁹⁵ Звіт Пітрайха (як пос. 182).

^{195a} Це висновок Пітрайха, Pitreich, Slovenisch und Deutsch 48.

десятиліття Цисляйтанії рішення Верховного суду видавали майже всіма крайовими мовами – за винятком румунської і словенської¹⁹⁶. Відмова від словенських текстів рішень мала особливу причину. Запровадження словенських текстів рішень у Верховному суді, означало потребу робити так у Вищому крайовому суду в Граці. Проте уряд побоювався політичних труднощів: в Граці могло дійти до масових виступів з німецького боку, вважав у 1908 р. міністр юстиції Кляйн. На (повторні) запити словенських депутатів міністерство юстиції ще у 1917 р. заявило, що дотримується принципу видачі розпоряджень про мовно-правові норми «лише тоді, коли визначені представники народностей, яких це стосується, дійшли згоди щодо певних норм, на які також може погодитися уряд». Проте німці і словенці такої згоди не досягли¹⁹⁷.

Серед земель богемської корони Силезія посідала певною мірою особливе становище. Уже згадувана значна перевага німецької мови стосувалася також і судочинства¹⁹⁸. Практика Верховного суду у мовних справах з Силезії не була цілісною. У 1880 р. з інтервалом в шість місяців було прийнято два рішення, які суперечили одне одному: тоді як у першій справі виписаний польською вексель прийняли через «підставу вважати, що мова, якою був виданий вексель суду першої інстанції [окружний суд в Цешині (Тешин, Тешен)], не є чужою», незабаром після цього Верховний суд зайняв іншу позицію: «вимога суду першої інстанції надати німецький переклад польського векселя правомірна, оскільки виключно німецька мова є мовою краю, законів та

¹⁹⁶ Пор. §27 патенту від 7 серпня 1850 р. RGBl. Nr. 325 стосовно створення Верховного і Касаційного суду, в: Fischel, Sprachenrecht Nr. 199. Огляд, відколи це регулювання, яке спершу стосувалося італійської мови, застосовували до інших мов є в: AVA: Justiz III, Karton 2942, Zl. 31319/1928 (Post-No. 546), Dezember 1907: польської та української в цивільних справах «як видається» завжди (?), в кримінальних з 1888 р.; чеської в цивільних справах з 1884, в кримінальних з 1888 р., сербо-хорватської з 1894. Український варіант, щоправда, готувався лише для українців Східної Галичини; українці та румуни Буковини мали вдовольнитися німецькою судовою мовою.

¹⁹⁷ Доповідна записка міністра юстиції від липня 1908 р. (як пос. 190); запит депутата д-ра Равнігара і колег від 25 вересня 1917, до цього службовий запис міністерства юстиції в: AVA: Justiz I, Karton 898, Zl. 36644/3913 від 13 жовтня 1917, там само інші джерела до питання словенської мови у Верховному суді. Прикладом згоди представників народностей було мовне розпорядження для Далмації від 26 квітня 1909, в: Fischel, Sprachenrecht Nr. 486.

¹⁹⁸ Fischel, Sprachenrecht Nr. 208, 269, 282.

суду»¹⁹⁹. У 1882 р. міністр юстиції Пражак намагався покращити становище чеської та польської мов; він наказав, щоб деякі суди Силезії приймали подання чеською чи польською мовами; аналогічні положення видали стосовно усних зносин зі сторонами та свідками, а також для протоколювання пояснень, «точний зміст яких важливий». Нічого не повідомлялося про мову розгляду справ; розпорядження не вживало заходів в сенсі ст. 19²⁰⁰. Верховний суд все ж прихильним до меншин рішенням від 1888 р. зобов'язав окружний суд в Яблункові (Яблункау) розглянути польське подання польською мовою; однак це рішення залишилося «поодиноким винятком»²⁰¹. Міністерство юстиції схвально прокоментувало це рішення, зауваживши, що розпорядження Пражака від 1882 р., яке зобов'язувало приймати польські та чеські подання, не виключало, а з огляду на ст. 19 і не могло виключати, їхнього розгляду цими мовами; але вже у 1891 р. Верховний суд вирішив (на противагу його рішенням від 1888 р.), що обов'язку розглядати чеське подання чеською мовою немає²⁰².

У міністерстві юстиції у Відні критично та занепокоєно спостерігали за мовною ситуацією в Силезії. Силезьке мовне питання вимагає термінового, «навіть терміновішого, ніж у в Моравії», правового врегулювання, як стверджували у 1903 р.²⁰³. Різноманітність підходу у використанні мов, «що часто залежить від свавілля відповідної посадової особи», «несприятливо впливає на службовців та населення», писав до міністр-президента Гауча міністр юстиції Кляйн у 1905 р.; при тому міністр юстиції вважав, що всі варіанти виходу заблоковано: досвід розпоряджень про мови несприятливий навіть в Силезії, най-

¹⁹⁹ Glaser–Unger Nr. 8011, 8218, Entscheidungen vom 15. Juni bzw. 21. Dezember 1880.

²⁰⁰ Fischel, Sprachenrecht Nr. 383; покликання на ст. 19 є в ноті міністра юстиції Кляйна до міністр-президента Гауча від 30 листопада 1905 р., в ній докладно викладене критична позиція стосовно мовного питання в судівництві Силезії, AVA: Justiz III, Karton 2724, Zl. 22774, Post-No. 25/2.

²⁰¹ Glaser–Unger Nr. 12331, Entscheidung vom 30. August 1888; до цього позиція Кляйна (як пос. 200).

²⁰² Fischel, Sprachenrecht Nr. 400a; Links Nr. 2499, Entscheidung vom 10. Dezember 1891; пор. також т. зв. Руберівські мовні розпорядження для Силезії від 3 і 16 січня 1899 р. Fischel, Sprachenrecht 429 і 431.

²⁰³ AVA: Justiz III, Karton 2722, Zl. 1396/90 (Post-No. 36/2) з приводу звернення депутата Венцеля Груби від 3 грудня 1902 р. стосовно порушення мовної рівноправності в повітовому суді Біловець (Вагштадт).

краще рішення, а саме закон, стане можливим лише після правового врегулювання питання офіційної мови в Богемії та Моравії; все, що міг би зробити уряд в межах його повноважень, «кожна з національних сторін у Силезії буде завжди сприймати і трактувати як поступки їхнім противникам»²⁰⁴. Ось причини дедалі більшої пасивності уряду стосовно мовного питання, пасивності, яку порушували лише тоді, «коли визначені представники народностей доходили згоди щодо певних норм», на які міг погодитися також і уряд²⁰⁵. Але в Силезії цього не сталося²⁰⁶.

У королівстві Богемія та маркграфстві Моравія становище чеської мови вже на початку конституційної ери було кращим, аніж становище слов'янських мов в Силезії чи в південних коронних краях. Окрім норм та практики з доконституційного часу, розпорядження 1848 і наступні 1861, 1862 і 1864 рр. закріплювали різні права сторін перед судом, частково з прямим покликанням на засаду рівноправності²⁰⁷. Однак на шкоду чеській мові діяли два чинники: по-перше, з 1852 р. чітко нормована для Богемії, але також для Моравії внутрішня німецька службова мова для всіх судів²⁰⁸. Внутрішня службова мова охоплювала значну частину того, що раніше без чіткого розрізнення між внутрішньою і зовнішньою службовою мовою називали судовою, звичною для суду чи службовою мовою судів. По-друге, різноманітні та суперечливі інтерпретації §13 загального порядку судочинства, мов прокляття тяжіли над цивільним судівництвом богемських земель. Ще з часу неоабсолютизму походила справа, якій в десятиліття кон-

²⁰⁴ Нота Кляйна до Гауча (як пос. 200).

²⁰⁵ Службова нотатка міністерства юстиції від 13 жовтня (як пос. 197).

²⁰⁶ Вартим згадки курйозом були моравські анклавні в Силезії – повітові суди Особлага (Готценпльотц) і Індржихов (Геннерсдорф), а також деякі громади у судових повітах Опава (Троппау) і Біловець (Ваґштадт). Ці анклавні, хоча й були представлені в моравському ляндртазі, підпорядковувались судовим органам Силезії, тому для них діяли мовні положення Силезії, а не Моравії; на практиці це означало дискримінацію чехів. В протокольній записці міністерства юстиції стосовно запиту депутата Йозефа Свозіля та колег від 26 червня 1905 р. зафіксовано, що анклавні – це моравська територія, «бо після монгольської навали великі знелюднені ділянки в Силезії купив князь-архієпископ в Оломоуці і вони були оломоуцьким уділом». AVA: Justiz III, Karton 2724, Zl. 16599/885, Post-No. 19.

²⁰⁷ Fischel, Sprachenrecht Nr. 172, 269, 277, 281.

²⁰⁸ Ibid., Nr. 213 і 214.

ституційної ери судилось стати прецедентом на користь німців та об'єктом запеклої полеміки з боку чехів. Повітовий суд у м. Кадань (Кааден) відхилив чеськомовний позов із застереженням, що в судовому повіті Кадань звичною для краю є лише німецька мова; натомість Вищий крайовий суд у Празі вважав, що чеські позови, оскільки складені «звичайною для краю» мовою, треба приймати в усій Богемії. Верховний суд постановив, що повітовий суд у Кадані діяв правильно, бо відомо, що в цьому судовому повіті німецька мова є «єдиною звичною для краю»²⁰⁹.

Який вплив на розвиток судової мови в Богемії та Моравії мали Основні закони від 1867 р., і особливо ст. 19? Насамперед пам'ятаймо, що чеська сторона принципово відхилила грудневу Конституцію. Виглядало, що у 1871 р. «богемське державне право», яке обстоювало самостійність земель Вацлавської корони в Габсбурзькій монархії, утвердилося в межах «фундаментальних статей». У прийнятому тоді богемським ляндтагом (після виходу німецьких депутатів) проекті закону про національність були положення – диференційовані за повітами – про офіційну мову судів і – для цілого краю – про мовні права сторін²¹⁰. Проект закону про національність так і не отримав цісарської санкції, бо експеримент із фундаментальними статтями провалився²¹¹.

Коли у 1879 р. чехи увійшли в райхсрат і, незважаючи на свої правові заперечення, почали на основі Грудневої конституції співпрацювати з урядом, вони спиралися на ту статтю Грудневої конституції, яка пропонувала їм найбільше – на ст. 19. Меморандум про реалізацію мовної рівноправності, який *Клуб богемських та моравських депутатів слов'янської національності* передав цісареві та міністр-президенту, орієнтувався стосовно мови суду (і вимоги при новому наборі приймати лише двомовних суддів) на закон про національність від 1871 р.; але тепер чеські прагнення мали правові рамки статті 19²¹². Найважливішим результатом «політики примирення» стали мовні розпорядження Тааффе-Штремаєра від 19 квітня 1880 р. Вони, як ві-

²⁰⁹ Glaser–Unger Nr. 202, Entscheidung vom 11. Juni 1856. Пор. також J. Vašatý. Die gesetzliche Gleichheit der böhmischen und der deutschen Sprache in den Ländern der Krone Böhmens (Prag 1886) 16.

²¹⁰ Bernatzik, Verfassungsgesetze 1093 et sqq.

²¹¹ Пор. нижче (с. 209 і наст.).

²¹² Текст в: Fischel, Materialien 75 et sqq.

домо, стосувалися зовнішньої службової мови політичних установ, судів та прокуратур в Богемії та Моравії. Уряд подавав ці розпорядження як реалізацію ст. 19. Врегулюванням у сфері судів суспільство цікавилось значно більше, ніж у сфері політичного управління. Принципово вносились використання «обидвох крайових мов» у зносинах судів зі сторонами та свідками, а також у кримінальному процесі з обвинуваченими та свідками для цілого краю, як у Богемії, так і в Моравії. У широкомасштабному ретроспективному огляді попередніх врегулювань мовного питання в судівництві керівник секції Теодор Закен аргументував, що мовні розпорядження не створили жодного нового стану, а лише узагальнили різні поодинокі положення, видані для окремих сфер правосуддя, та кодифікували наявну практику²¹³.

Незважаючи на це, німецькі ліберали сприйняли розпорядження Тааффе-Штремаєра як загрозу національним активам богемських німців. Принципові дебати щодо змісту та реалізації мовної рівноправності згідно зі ст. 19 в Богемії та Моравії завершилися двома протилежними документами від квітня 1881 р.: прочеським звітом більшості мовної комісії парламенту і німецько-ліберальним звітом меншості²¹⁴. Назвімо три аспекти цих звітів: *по-перше*, більшість підтвердила компетенцію уряду видавати мовні розпорядження для реалізації ст. 19, тоді як меншість заперечувала це²¹⁵; *по-друге*, більшість (як і уряд) аргументувала, що поняття «крайова мова» і «звична для краю мова» взаємозамінні, тобто «звичність» стосується цілого краю, а не лише його частин, особливо повітів; *по-третє*, обидві доповіді – документи високого адвокатського рангу – розглядали, головню, судову мову в Богемії; вони містять докладні, глибоко ретроспективні списки прецедентів, корисних для відповідної правової позиції. У звіті більшість зосереджувалася на тих документах, які задовго до ст. 19 підтверджували мовну рівноправність у суді. Передовсім це був новий крайовий статут Фердинанда II, виданий 1627 р. для Богемії та 1628 р. для Моравії з Сілезією, де рівноправне використання обидвох крайових мов, особливо в цивільному процесі, було детально врегульовано. Особливе значення надавали найвищому рескрипту від 8 квітня 1848 р., т. зв. «богемській хартії», яка, як відомо, гарантувала «повну рівноправність богемської мови з німецькою в усіх галузях державного управління та суспільного життя»; окрім того, було належно підкреслено

²¹³ Sten. Prot. Herrenhaus, IX. Session, 24. Sitzung vom 24. Mai 1880, 259–262, тут 261.

²¹⁴ Тексти в: Fischel, Materialien 105 et sqq. і 117 et sqq.

²¹⁵ Пор. вище с. 67 і наст.

циркулярне розпорядження богемського апеляційного суду в Празі від 30 травня 1848 р., видане на підставі «богемської хартії», яке повністю зрівнювало в правах німецьку та чеську мови у зносінах судів зі сторонами²¹⁶. Натомість у звіті меншості в центрі аргументації були §13 загального порядку судочинства та видане Верховним судом у 1856 р. у справі Кадані тлумачення «звичної для краю» мови як «звичної для повіту».

Предметом суперечок у райхсраті в період з 1880 по 1883 рр. був серйозний конфлікт щодо тлумачення §13 загального порядку судочинства між Вищим крайовим судом в Празі, під юрисдикцією якого була вся Богемія, та Верховним судом. Більшість у Вищому крайовому суді у Празі дотримувалась погляду, що чеська й німецька мови є звичними для краю в цілій Богемії²¹⁷. Натомість Верховний суд ухвалив низку рішень, які преферували німецьку мову стосовно чеської. Тут треба розрізняти три різні типи обґрунтувань:

Перше – стосовно суперечок в традиційно німецькомовних судових повітах, Верховний суд, за одним винятком, стверджував, що в судах, до яких належить «один суто німецький повіт», «звичною для краю» можна розглядати «лише німецьку мову»; тож вирішальним було, що одну мову вважали *звичною для повіту*²¹⁸.

²¹⁶ Fischel, Sprachenrecht Nr. 170 і 172.

²¹⁷ Копії протоколів нарад (включно з результатами голосування) празького Вищого крайового суду зберігаються в Загальному адміністративному архіві (Algemeines Verwaltungsarchiv) у Відні, з яких випливає, що більшості радників, які представляли (в результаті прочеський) погляд щодо звичності для краю обох мов у всій Богемії, протистояла меншість, для якої міродайною була лише звичність мов у повіті чи в суді з, (у підсумку) пронімецьким поглядом. Пор. особл. протокол пленарного сенату від 16 серпня 1880 р. (стосовно мовного конфлікту в окружному суді Чеська Липа). AVA: Justiz I, Karton 898, Zl. 1121/152 aus 1881, Post-No. 64; des Plenar-Senats vom 30. Oktober 1882 (Скарга Адальберта Козака щодо порушення мовної рівноправності перед судом в повітовому суді Подборжани [Подерсан]), Ibid., Karton 899, Zl. 17286/2570 aus 1882 Post-No. 94; а також передовсім звіт президента Вищого крайового суду Йозефа ріттера фон Темнічки від 6 січня 1883 р., згідно з яким вся колегія Вищого крайового суду співвідношенням голосів 28:11 постановила, що згідно з циркулярним розпорядженням богемського апеляційного суду від 30 травня 1848 р. «богемська мова» проголошена звичною для всієї Богемії мовою, а тому відхилення чеського звернення повітовим судом в Подборжанах (щоправда, в особливому провадженні) необґрунтоване. Ibid., Karton 899, Zl. 524/96 aus 1883, Post-No. 96.

²¹⁸ Винятком було рішення від 9 листопада 1880 р., Zl. 13010 стосовно прийняття чеської скарги в повітовому суді Подборжан. Звичність для суду виключно

Друге – у спірній справі з чеського судового повіту Верховний суд дотримувався погляду, що «німецька мова є мовою внутрішньої служби для всіх судів Богемії», а тому повітовий суд в Бенатках (Бенатек) не вповноважений відхилити «подану цією службовою мовою скаргу»; отже, домінування *внутрішньої службової мови* мало значний вплив і на сферу зовнішньої службової мови²¹⁹.

Третє – у випадках позасудового розгляду Верховний суд міг покликатися на більш чітке формулювання цісарського патенту від 1854 р. (див. вище с. 150) зазначаючи, що німецька мова, наприклад, у конкретній справі в окружному суді у Чеській Ліпі, «звична для суду мова»; тому тут було достатньо покликання на *звичність для суду*, без потреби брати до уваги мову населення²²⁰.

Пронімецькі рішення Верховного суду не лише призводили до парламентських інтерпеляцій, а й до клопотань міністра юстиції Пражака до президента Верховного суду, самого Антона фон Шмерлінґа; щоправда, Шмерлінґ запити Пражака відхилив²²¹. Більше успіху міністр юстиції мав у реалізації свого права надавати інструкції на території Вищих крайових судів у Празі та Брно. У 1886 р. Пражак видав для цих двох судових округів, за винятком Силезії, яка належала до округу Брно, розпорядження про розширене взяття до уваги чеської мови: у випадках, коли вищі крайові суди повинні були передавати сторонам рішення лише чеською мовою, то вже і заяви референтів і проекти

німецької мови встановлював, серед іншого, Верховний суд: для судового округу Мімонь (Німес), рішення від 28 липня 1880 р., Zl. 8877 і 22 березня 1881 р., Zl. 2483; для судового округу Фридлант (Фрідлянд), рішення від 23 листопада 1880 р., Zl. 13415; для судового округу Чеська Липа (Бьоміш Ляйпа), рішення від 28 грудня 1880 р., Zl. 14819; попри згаданий раніше виняток, також і для судового повіту Подборжан, рішення від 3 січня 1883 р., Zl. 14691. Згадані тут і у двох наступних покликаннях мовні рішення Верховного суду відсутні у збірках Glaser–Unger чи Links. Ані в Rohan, *Judicatur des Obersten Gerichtshofes*, ні в Karl Gottfried Hugelmann, *Nationalitätenrecht* 140 чи Veiter, *Sudetenländer* 376 et sqq. ці справи не згадуються. (всі в AVA: Justiz I, Kartons 898 und 899). Стосовно викликаних цими рішеннями політичних дискусій див. Kolmer, *Parlament und Verfassung* III 236–237.

²¹⁹ Рішення від 3 серпня 1881, Zl. 8764. AVA: Justiz I, Karton 899, bei Sammelakt Post-No. 124.

²²⁰ Рішення від 23 листопада 1880, Zl. 13228: Ibid., Karton 898, bei Zl. 19248/2633, Post-No. 59. Критично про це чеська сторона Vašatý, *Gesetzliche Gleichheit* 16–17.

²²¹ Нота Шмерлінґа до Пражака від 28 березня 1882, Zl. 101/Präs. AVA: Justiz I, Karton 899, Zl. 5168/769 in Sammelakt Post-No. 124.

рішень треба було писати чеською мовою²²². Розпорядження Пражак мало величезне практичне і принципове значення: виникла потреба перекладів з німецької на чеську (в 1865 р. налічуємо близько 9000 перекладів!), часто їх виконували підлеглі посадові особи, що неодноразово призводило до юридичних помилок²²³. По суті, нова інструкція була великим кроком на шляху до рівності прав чеської мови в судочинстві; бо, як казав Пражак, з народом, з яким «у нього на батьківщині говорять лише через перекладача», будуть поводитися як з народом «другого та третього ґатунку»²²⁴. Міністр-президент Тааффе особисто обстоював нове положення як подальшу реалізацію ст. 19, адже право сторін «одержати судові рішення зрозумілою їм крайовою мовою» включає обов'язок суду «і самому приймати рішення тією крайовою мовою, якою буде його виголошувати»; винятки можливі лише тоді і лише доти, поки недостатнє володіння мовою у суддів стоятиме на заваді виконанню цього розпорядження»²²⁵. Німецько-ліберальна опозиція у верхній палаті під керівництвом Шмерлінґа та Унґера звинуватила уряд у втручанні у внутрішню німецьку службову мову судів; уряд, натомість, відповів, що внутрішню службову мову не треба плутати з мовою суду як «мовою суду у зносинах зі сторонами, що шукають правосуддя». У ході дебатів – одній з найбільш яскравих та інформативних дискусій про мовне питання в давній Австрії взагалі – стало очевидним, що не було консенсусу щодо поняття судової мови, а також щодо розмежування внутрішньої та зовнішньої службової мови. Як речник чехів, Антон фон Ранда заперечував Йозефу Унґеру, що розпорядження Пражак стосується питань з галузі зовнішньої службової мови, зазначимо, що через два десятиліття поміркований німецький експерт Йозеф Ульбріх визнав, що «положення, які слугують для підготовки офіційних рішень, та необхідні для їхньої реалізації дії можна зараховувати до зовнішньої службової мови»²²⁶.

Опір богемських німців покращенню становища чеської мови у 80-х роках відобразився у так званому Богемському компромісі 1890 р. 41 по-

²²² Fischel, Sprachenrecht Nr. 397 i 397a (23. September 1886).

²²³ Sten. Prot. Herrenhaus. X. Session, 34. Sitzung vom 7. Mai 1887, 451; Приклади юридичних помилок Ibid., 453, 462.

²²⁴ Ibid., 451.

²²⁵ Ibid., 395 (30. Sitzung vom 22. April 1887). Полеміка Унґера проти тлумачення Тааффе 7 травня 1887, Ibid., 445.

²²⁶ Ibid., 437 et sqq. (Unger), 457 et sqq. (Randa); Josef Ulbrich, Ein Sprachengesetz; in: *Neue Freie Presse* Nr. 15649 vom 15. März 1908, 2–3; пор. також Veiter, Sudetenländer 329.

сада радників празького Вищого крайового суду – найбільшого вищого крайового суду в Австрії! – була розділені на дві групи: група з 26 посад радників мали заповнити двомовні судді, другу групу з 15 посад радників – лише німецькомовні судді; такий розподіл, а також запровадження окремих комісій з питань персоналу та дисциплінарних питань та окремих дисциплінарних сенатів означало *de facto* визнання особливого становища «заселених переважно німцями частин краю»²²⁷. Саме це було вирішальним пунктом критики для младочехів у Богемському компромісі, який, як відомо, залишився «неповним»; у їхніх очах саме розподіл на дві групи був грубим порушенням принципу мовної рівноправності, оскільки більша (чеська) група празьких радників Вищого крайового суду мала володіти обома мовами, а меншій (німецькій) було достатньо знати одну, а саме німецьку мову²²⁸.

Нестерпні конфлікти довкола мови сторін у суді, які спалахнули на початку 80-х років, не вщухали і в наступні роки. На завершення згадаймо три конкретні випадки з 1897, 1898 та 1907/08 рр. з огляду на їхнє політичне значення та розголос серед громадськості.

Перша справа походила з Хеба (Egera). Баденівське мовне розпорядження від 5 квітня 1897 р. надавало у цивільних судових процесах другій крайовій мові більше простору²²⁹. З огляду на це, Вищий крайовий суд у Празі наказав повітовому суду в Хебі протоколювати чеські виступи чеського обвинуваченого чеською мовою. Німецький позивач подав на це скаргу до Верховного суду та поставив під сумнів законність Баденівського мовного розпорядження. Верховний суд ухилився від розгляду цього запитання, але, користуючись традиційним аргументом на підставі §13 йосифінського загального порядку судочинства, пристав на сторону німецького позивача, що лише звичну для суду мову можна розглядати як звичну для краю, а в Хебі звичною була і є лише німецька мова. Рішення від 3 листопада 1897 р., прийняте в час, коли Баденівська криза наближалася до свого піку, наштовхнулося на запеклу чеську критику²³⁰.

²²⁷ Fischel, Sprachenrecht Nr. 405 (т. зв. мовні розпорядження Шонборна від 3 лютого 1890).

²²⁸ Menger, Böhmischer Ausgleich 142 et sqq.

²²⁹ §11 Баденівського мовного розпорядження для Богемії, Fischel, Sprachenrecht Nr. 417, Sutter, Badenische Sprachenverordnungen I 276.

²³⁰ Links Nr. 5110, Entscheidung vom 3. November 1897; критика серед іншого у: Rohan, Judicatur des Obersten Gerichtshofes 1–2 u. passim.

Однак через рік Верховний суд зробив сенсаційний розворот. Розглядаючи мовну суперечку з Ліберця (Райхенберга), Верховний суд підтвердив і надав докладне обґрунтування давньому рішенню Вищого крайового суду в Празі, яке відповідало чеським прагненням до рівноправності. По-перше, тепер Верховний суд пристав на цілковито інше тлумачення §13 загального порядку судочинства: «звичність для краю» аж ніяк не тотожна зі «звичністю для суду», а очевидно є «будь-якою мовою, якою більша частина населення певного краю послуговується у повсякденні, отже, у королівстві Богемія такими мовами є німецька та богемська мови». По-друге, Верховний суд визнав законну дію найвищого рескрипту Фердинанда I від 8 квітня 1848 р., т. зв. «богемської хартії», із висловленим у ній принципом цілковитої рівності богемської мови з німецькою у всіх галузях державного управління²³¹. По-третє, Верховний суд також висловив позицію щодо ст. 19, оскільки німецька сторона стверджувала, що ще не прийнято жодних законів на виконання ст. 19; проте Верховний суд вважав, що «для реалізації рівноправності, визнаної в Конституції» в *усному* провадженні необхідно лише, щоб у сенаті були судді, які володіють мовою краю; він також наголосив, що принцип безпосередності та усності процесу, який був запроваджений разом із новим цивільним процесуальним кодексом, вимагає «повної рівноцінності обидвох крайових мов у всіх судах Богемії»²³². Після цього Верховний суд і зокрема референт, д-р Людвіг Ріпка, потрапили під вогонь німецької критики. Зокрема, сумнівам піддавали законну дію найвищого рескрипту Фердинанда I від 8 квітня 1848 р.²³³ До особливо жорстких реакцій проти

²³¹ Сюди додалося циркулярне розпорядження богемського апеляційного суду від 30 травня 1848 р., видане на подальше виконання найвищого рескрипту. Fischel, Sprachenrecht Nr. 172.

²³² Glaser–Unger, N. F. Nr. 407, а також Links Nr. 8113, Entscheidung vom 13 Dezember 1898.

²³³ До полеміки стосовно Ріпки пор. Kolmer, Parlament und Verfassung VII 195–196. Критично щодо визнання Верховним судом дії закону для найвищого рескрипту Фердинанда I від 8 квітня 1848 р.: Karl Freiherr von Krauss, Geschichtliches zum kaiserlichen Kabinettschreiben vom 8. April 1848 mit den ersten nationalen und staatsrechtlichen Konzessionen für Böhmen; in: Grünhut's Zeitschrift für das Privat- und öffentliche Recht der Gegenwart 31 (1904) 483–494, а також Max Burckhard, Das „Sprachengesetz“ vom 8. April 1848; in: *Neue Freie Presse* Nr. 15697 vom 3. Mai 1908, 2. Розуміння чеської аргументації та критику студії Крауса знаходимо в: Richard Zehntbauer, Verfassungswandlungen im neueren Österreich (Heidelberg 1911) особл. 147 et sqq.

запровадження чеської мови у судах дійшло в районі Хеба, Егерлянді, де наполягали на історично зумовленому особливому становищі цього регіону; проти чеських адвокатів, які в німецько-чеському процесі про образу честі хотіли послуговуватись чеською мовою, дійшло до ексцесів, і їм врешті довелося покинути Егерлянд під захистом жан-дармерії²³⁴.

Третя справа, яку тут важливо згадати, також почалася в Хебі. Коли повітовий суд Хеба в 1907 р., покликаючись на §13 йосифінського загального порядку судочинства, відхилив скаргу, подану чеською мовою, а окружний суд в Хебі також підтвердив звичність для краю виключно німецької мови, Верховний суд відкинув традиційне німецьке тлумачення §13. Він тлумачив «звичність для краю» йосифінського §13 в дусі конституційної рівноправності всіх крайових мов. Згідно з цим тлумаченням ст. 19 Основного закону про загальні права громадян у Богемії, «кожна з мов, що є звичайною в цьому краї, рівноправна не лише в межах своєї сфери вжитку, але й у всьому краї»²³⁵. Отже, Верховний суд визнав принцип т. зв. двомовної рівноправності і, крім того, прямо покликався на Імперський суд, який визнав у 1905 р. двомовну рівноправність для Богемії²³⁶. Незважаючи на те, що відтоді Верховний суд і Вищий крайовий суд в Празі дотримувались однієї позиції, зростала кількість політично вмотивованих справ, коли німецько-богемські судді відмовляли у використанні чеської мови в суді, так що в червні 1909 р. Антон фон Ранда констатував «латентний стан війни» між рішеннями Верховного суду та рішеннями частини суддів в німецькомовних районах²³⁷.

Визнаючи, що загального правила використання обидвох крайових мов сторонами в суді та в контакті зі сторонами в Богемії не було досягнуто, зазначимо, що внутрішня німецька службова мова судів в

²³⁴ Kolmer, Parlament und Verfassung VII 242–243.

²³⁵ Links Nr. 10013, Entscheidung vom 21. Jänner 1908.

²³⁶ Пор. вище с. 128.

²³⁷ Пор. промову Ранди в: Sten. Prot. Herrenhaus, XIX. Session, 7. Sitzung vom 26. Juni 1909, 222–225. До початків суперечки про мову в суді в Хебі (Eger) 1907 р. див.: Interpellation des Abgeordneten Dr. Čelakovský und Genossen ... wegen Wahrung der gewährleisteten Gleichberechtigung der böhmischen Sprache bei allen Gerichten im Königreiche Böhmen, Sten. Prot. Abgeordnetenhaus, XVIII. Session, 46. Sitzung vom 12. Dezember 1907, Zl. 1793/I. З німецького боку серед ін.: Anton Rintelen, Zur Sprachenfrage in Eger; in: *Neue Freie Presse* Nr. 15548 vom 3. Dezember 1907, 3.

чеських частинах Богемії дедалі більше ставала фікцією. Треба пам'ятати, що після інтермецо Баденівських і Гаучівських мовних розпоряджень з квітня 1897 та з лютого 1898 рр. і мовними розпорядженнями Клярі з жовтня 1899 р. правовий статус, який існував до квітня 1897 р., був відновлений; це означало відновлення внутрішньої службової німецької мови в Богемії та Моравії. Виключну внутрішню німецьку службову мову в судочинстві чехи дедалі сильніше сприймали як різку дискримінацію, особливо якщо зважити на те, що польська мова з 1869 р. була визнана внутрішньою службовою мовою в Галичині, а в Далмації сербо-хорватська була запроваджена в 1909 р. як виключна мова внутрішньої служби. Отже, чеська внутрішня службова мова проклала собі дорогу *via facti*. Розбіжність між нормою та реальністю вражає промовляє з неопублікованого листа голови празького Вищого крайового суду Віктора ріттера фон Вессели, міністр-президентові Беку. В грудні 1907 р. Вессели повідомив, що «з місця, де приймають рішення» йому дали зрозуміти, щоб він заперечував, якщо у майбутньому чеські президії судів доповідатимуть чеською (а отже, порушуючи чинні приписи). Не важко було помітити, писав Вессели, «що використання богемської мови було можливим тією мірою, якою воно вийшло за межі чинних мовних розпоряджень». «Єдине, що є визначальним, це індивідуальне вподобання», підсумував президент Вищого крайового суду²³⁸.

Задля зняття гостроти конфліктів довкола мови і персоналу суду Ернст фон Пленер вже у 1885 р. вніс в богемський ляндтаґ пропозиції щодо перерозподілу територій окружних та повітових судів на основі національного поділу²³⁹. Під час переговорів щодо Богемського компромісу 1890 р. плани національного розмежування судових округів отримали новий імпульс²⁴⁰. Окрім незначних змін – створення судового округу Тепліце над Метуї (Векельсдорф) на півночі Богемії у 1892 р. – до 1918 р. судова організація не змінилася, незважаючи на численні пропозиції, з яких був розроблений проект двох професорів німецького університету в Празі, Еміля Пферше і Йозефа Ульбріха, від 1897 р.²⁴¹ Щойно 30 липня 1918 р. уряд задовольнив десятиліттями висловлюване прагнення богемських німців створити власний округ-

²³⁸ AVA: Nachlaß Beck, Karton 15, Schreiben vom 19. Dezember 1907.

²³⁹ FischelI, Materialien 131.

²⁴⁰ Menger, Böhmischer Ausgleich 105 et sqq., 273 et sqq., 278 et sqq.

²⁴¹ Fischel, Materialien 173–181.

ний суд у Трутнові (Траутенау). 3 вересня 1918 р. було встановлено, що окружний суд Трутнов повинен почати роботу 1 січня 1919 р. Але цього вже не відбулося. «Світова історія – це окружний суд», – глузував Карл Краус, оголюючи нерв національної ворожнечі, який розділив народи монархії у позиційній боротьбі за використання мов, установ і посад»²⁴².

7. Мова викладання, національні школи і «заборона мовного примусу»

Велику роль, яку відіграло шкільництво у боротьбі за збереження чи примноження національних активів, т. зв. «національного стану посідання», вже проілюстровано важливими прикладами²⁴³. У ст. 19 багато уваги було приділено забезпеченню національних прав у шкільництві: абз. 2 визнавав рівність звичних для краю мов у школі, державному управлінні та суспільному житті, абз. 3 стосувався виключно школи. Згадаймо цей третій параграф, оскільки він є інструкцією до проблематики, яку ми аналізуємо: «У краях, де живуть кілька народностей, державні навчальні заклади мають бути створені так, щоби без примусу до вивчення другої крайової мови кожна з цих народностей отримувала потрібні засоби для освіти своєю мовою».

За Основним законом у 1869 р. з'явився імперський закон про народні, тобто початкові школи. Важливими у цьому зв'язку є два його положення. По-перше, рішення про мову навчання «та про викладання другої крайової мови» приймає «в межах, встановлених законом» і після заслуховування утримувачів шкіл крайова шкільна управа (§6). Багаторазово виявлялося те, що «обмеження, встановлені законом», особливо покликаються на ст. 19²⁴⁴. По-друге, слід вказати на критерії,

²⁴² До Трутнова див. Helmut Rumpler, Max Hussarek. Nationalitäten und Nationalitätenpolitik in Österreich im Sommer des Jahres 1918 (=Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie 4, Graz/Köln 1965) 70–71.

²⁴³ Пор. розділ В, с. 76, 89 і наст.

²⁴⁴ Пор. Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern, ed. Ernst Mayrhofer, Anton Pace IV (Wien⁵ 1898) 577, з вказівками на відповідні рішення Адміністративного суду, також

які «за будь-яких обставин» зобов'язували до створення початкової школи: її треба було «закладати скрізь», де в радіусі години та за середнім п'ятирічним показником було більше 40 дітей, яким доводилось відвідувати школу, розташовану на відстані понад чотири кілометри» (§59). Витрати на будівництво та утримання шкіл насамперед покривали місцеві громади, навіть якщо й передбачалося, що коронні краї (або в деяких краях, таких як Богемія, також і повіти) також мають надавати кошти на школи, якщо засобів громад було недостатньо²⁴⁵.

Цим було створено вихідну позицію для особливої спрямованості міжнаціонального конфлікту, яка у деяких коронних краях, особливо в Богемії та Моравії, мала відіграти надзвичайно велику роль. У громадах, які утримували школи і де було протистояння національної більшості з національною меншиною, виникала суперечка щодо забезпечення шкільного навчання для дітей меншості. Громади, керовані національною більшістю, всіляко протидіяли створенню та підтримці шкіл для національної меншини. Вирішальними були два мотиви: по-перше, фінансовий тягар, по-друге, занепокоєння тим, що школа для національної меншини послабить більшість, ба навіть стане для неї загрозою. У місцевостях зі змішаним населенням кожна школу з «власною» мовою навчання розглядали як інструмент підтримки чи збільшення власних «національних активів», кожна школа з «іншою» мовою навчання – як зброя в руках національного противника. Уже крайовий закон Богемії від січня 1866 р. про реалізацію рівноправності обох крайових мов у початкових та середніх школах передбачав, що мова навчання в публічних школах Богемії «як правило» повинна бути лише однією з двох національних мов²⁴⁶. Із «забороною мовного примусу» ст. 19, абз. 3, тенденція до мовно-національного відокремлення шкіл пережила остаточний прорив і незабаром

Leo Schedlbauer, Handbuch der Reichsgesetze und der Ministerialverordnungen über das Volksschulwesen, 2 Bde. (Wien 1911), I 430 і II 409. Особливо докладні дискусії стосовно цього питання є в нарадах спеціалізованого пленуму Адміністративного суду які призвели до рішення від 16 травня 1908 р., Budwinski Nr. 5985/A. Вони зберігаються в архіві Адміністративного суду у Відні. Автор глибоко вдячний президентові Адміністративного суду, почесному професорові, доктору Едвіну Лоебенштайну за можливість користуватися цим архівом.

²⁴⁵ §§62–67 імперського закону про народні школи.

²⁴⁶ Fischel, Sprachenrecht Nr. 288 (§2 des Landesgesetzes vom 18. Jänner 1866, LGBL. Nr. 1).

почалася колотнеча довкола заснування шкіл для національних меншин чи перешкоджання цьому. Ситуація загострилася насамперед через чеський міграційний рух до заселених переважно німцями окраїн Богемії і через зростання кількості чеських робітників у промислових та гірничодобувних районах Північно-Західної Богемії.

Серед перших скарг, що надійшли 1876 р. до щойно створеного Найвищого адміністративного суду, вже була суперечка щодо заснування німецької початкової школи в передмісті Праги. (Переважно чеська) громада Жижков – офіційна німецька назва Вайнбергтемайнде – скаржилася на те, що шкільні органи розпорядилися про створення у неї німецької початкової школи. Органи управління освітою прийняли це рішення після того, як було виявлено, що значна кількість дітей шкільного віку з Жижкова відвідує німецькі школи в сусідніх громадах, що ця кількість зростає і що сусідні громади скаржаться на переповненість їхніх шкіл. У центрі суперечки між громадою та шкільною управою було питання про національність тих дітей з Жижкова, які відвідували сусідні німецькі школи. Громада Жижков заперечувала, що ці діти, окрім однієї, мали ходити до німецьких шкіл, заявляючи, що йдеться про чеських дітей, батьки яких відправили їх до німецьких шкіл частково через переповненість шкіл Жижкова, частково задля вивчення німецької мови. Доктор Ян Кучера, адвокат громади Жижков, пристрасно обстоював викладання рідною мовою і виступав проти необмежених прав батьків у виборі школи²⁴⁷. Міністерство освіти відповіло, що визначити національність дітей неможливо, оскільки національність не є предметом ані метричних книг, ані навіть т. зв. шкільного перепису. У Богемії обидві крайові мови у початковій освіті за законом рівноправні; тому жодній родині не може бути відмовлено у тому, щоб «їхні діти вчилися німецькою

²⁴⁷ Archiv des Verwaltungsgerichtshofes, Wien: Verhandlungsprotokoll vom 27. April 1877, im Aktenkonvolut II/19 aus 1876. Там само і чеськомовна скарга. Вона стала приводом для дуже цікавого пленарного засідання Адміністративного суду 19 березня 1877 р., на якому обговорювали, чи з огляду на ст. 19 звичні для краю мови (крім німецької) мають бути дозволені і для публічних усних слухань. Радник двору, Рудольф Альтер, висловився за це і вважав, «*щоправда було б зручніше, якщо б ст. 19 Основного закону від 21 грудня 1867 р. про загальні права громадян не існувала, але ж вона існує...*» (курсив мій). Після тривалої дискусії Альтер таки залишився в меншості, пленум 7 голосами проти 3 постановив, що публічні усні слухання повинні відбуватися лише німецькою мовою. Натомість подання письмових заяв іншими крайовими мовами допускалося і надалі.

чи чеською мовами»; стосовно національності школярів «немає іншого доказу, ніж власна воля батьків, які висловлюють її, посилаючи дітей до німецької або богемської школи»²⁴⁸. Найвищий адміністративний суд відхилив скаргу, підкресливши, що «немає законного положення про те, за якими критеріями визначати національність осіб, і що шкільні установи повинні на власний розсуд визначати спроможність кожної дитини навчатися тією чи іншою мовою»²⁴⁹.

Всупереч зусиллям чеської сторони, питання про національність дітей вважали таким, на яке неможливо дати відповідь, а відтак юридично неважливим; вирішальними критеріями були, з одного боку, воля батьків та, з іншого боку, здатність дітей навчатися однією чи іншою крайовою мовою. Вже наступного 1878 р. прагнення міської громади Праги опиратися спробі створення німецької початкової школи в районі Нове Место спіткала така сама доля. Чеська сторона просила – безуспішно – встановити національність дітей, які навчалися німецькою мовою почасти в початковій школі Старого Міста, почасти в приватних школах та для яких була призначена нова початкова школа в Новому Місті. Найвищий адміністративний суд стосовно національності та мовних здібностей використав ті ж самі аргументи, що й у справі Жижкова²⁵⁰.

Тоді як громади Жижкова та Праги виступали проти створення німецьких шкіл, переважно німецька громада Брно чинила опір створенню чеської публічної початкової школи, але також марно. Найвищий адміністративний суд обстоював дружню до національних меншин інтерпретацію імперського закону про народні школи: як вже згадано, імперський закон про народні школи передбачав, що початкову школу треба «закладати скрізь, де в радіусі години та за середнім п'ятирічним показником було більше 40 дітей, яким доводилось відвідувати школу, розташовану на відстані понад чотири кілометри». Властиво це стосувалося територій, де взагалі не було жодної школи, яка б задовольнила ці потреби. У випадках, коли школи вже існували, а йшлося про заснування шкіл із певною мовою навчання, §59 імперського закону про народні школи застосовували за аналогією; вирі-

²⁴⁸ Лист-відповідь міністерства культів та освіти від 27 грудня 1876 р. за підписом міністра Штремайра. Ibid.

²⁴⁹ Budwinski Nr. 70, Erkenntnis vom 27. April 1877.

²⁵⁰ AVA: Verwaltungsgerichtshof II/33 aus 1877 (Референтом як і у попередній справі був Рудольф Альтер); Budwinski Nr. 228, Erkenntnis vom 9. März 1878.

шальною була не просто кількість дітей шкільного віку, а кількість дітей шкільного віку, яких потрібно було навчати певною мовою²⁵¹.

У 1884–1886 рр. Найвищий адміністративний суд розробив нові, надзвичайно оригінальні принципи захисту національних меншин в системі початкової освіти. По-перше, він вважав, що абз. 3 ст. 19 надає *право* вимагати створення загальноосвітніх початкових шкіл з конкретною мовою навчання, якому відповідав *обов'язок* такі школи створювати й утримувати. По-друге, Найвищий адміністративний суд таки дійшов висновку, що національність, приналежність до народності юридично значуща і що її можна встановити. По-третє, за відсутності відповідних правових чи адміністративних норм, Адміністративний суд розробив дуже точні провідні принципи для перевірки тих передумов, без наявності яких неможливо заснувати національної школи.

Найвищий адміністративний суд вперше покликався на ст. 19 у 1884 р., щоб задовольнити вимогу чеських батьків про заснування початкової школи з чеською мовою навчання всупереч опору переважно німецької громади у Північно-Західній Богемії. Громада Ниржани (Нюршан) серед іншого заявляла, що її не можна зобов'язувати до створення нової школи, доки наявна школа, не порушуючи законних норм, може вмістити усіх дітей шкільного віку. Проте Найвищий адміністративний суд аргументи громади відхилив із обґрунтуванням, що у вже наявній школі навчання відбувається німецькою мовою; її недостатньо для заявленої потреби у школі з чеською мовою навчання; так, школа в Ниржанах не виконує вимоги абз. 3 ст. 19, згідно з яким, кожна народність, що проживає в краї, має отримати необхідні засоби на освіту своєю мовою без примусу вивчення другої крайової мови²⁵².

Починаючи з 1884 р., Найвищий адміністративний суд постійно дотримувався тлумачення, що абз. 3 ст. 19 створює правову основу для прагнення заснування публічних шкіл для національних меншин. У наступних рішеннях Найвищий адміністративний суд уточнив своє

²⁵¹ Budwinski Nr. 2017, Erkenntnis vom 14. Februar 1884.

²⁵² Budwinski Nr. 2314, Erkenntnis vom 4. Dezember 1884. Таким чином, очевидно перейняте від Karl Gottfried Hugelmann, Nationalitätenrecht 84 бачення Melichar, Rechtslage der Nationalitäten 453 Anm. 6 слід переглянути. Він вважав, що юдикатура Адміністративного суду на підставі визнання прямої застосовуваності ст. 19 почалася щойно з рішення Nr. 7806 (1894 р.). Про непостійність в юдикатурі, але не стосовно мови викладання, а мови установ пор. вище с. 118–119.

бачення: якщо школу треба створити на реалізацію ст. 19, то спершу важливо встановити, чи представники національності, про яку йдеться, вимагали створення школи. Однак це означало, що питання про належність до певної народності не уникнути. Тепер виявилось, що докази приналежності до національності справді були юридично значущими – всупереч вже згадуваним найпершим рішенням Найвищого адміністративного суду. Виглядає, що перше визнання правозначущості національності було пов'язане не зі ст. 19 Основного закону про загальні права громадян, а з покликанням на богемський закон про нагляд над школами від 1873 р. Як ітиметься згодом, Найвищий адміністративний суд у 1880/81 рр. вперше зайнявся тим, що в цьому крайовому законі Богемії приналежність до національності була обов'язковою умовою для обрання до певних комітетів шкільної інспекції, однак ніде не було вказівок, як цю національну приналежність визначати. У 1881 р. Найвищий адміністративний суд визнав, що за відсутності правових норм, питання про те, до якої національності хтось належить, має бути вирішене за загальними ознаками. Зрештою, вирішальним у конкретному випадку має бути запитання до особи, «до якої вона національності належить, і вважати її представником тієї національності, до якої вона сама себе зараховує»²⁵³. Так, у 1881 р. Найвищий адміністративний суд створив основу, на підставі якої згодом приймав рішення, що у разі створення школи, відповідно до ст. 19, треба встановити національну приналежність тих, хто висував таку вимогу.²⁵⁴

Директиви, які Найвищий адміністративний суд дедалі точніше формулював для процедури створення національних шкіл, складні, згадати їх можна тут лише в частині, що стосується ст. 19. Наголосимо на п'яти пунктах:

Перша вимога стосувалася мінімальної кількості дітей шкільного віку, при тому що аналогічна інтерпретація імперського закону про початкову школу вимагала, щоб за середнім п'ятирічним показником

²⁵³ Докладно про це у розділі D, с. 213–214 (Erkenntnis vom 3. Jänner 1881 в Adam Frh. Budwinski, Verwaltungsgerichtshofs-Erkenntnisse nach §6 des Gesetzes vom 22. Oktober 1875 ... geschöpft ohne vorausgegangene mündliche Verhandlung (Wien 1881–1889), тут Nr. 130.

²⁵⁴ «Національність» школярів вперше як юридично суттєва з'являється в: Budwinski Nr. 1566. Erkenntnis vom 22. November 1882; пор. Judikatenbuch des k.k. Verwaltungsgerichtshofes I, bearb. von Ludwig Wolski (Wien 1884) Nr. 1785; пор. також Budwinski Nr. 2027, Erkenntnis vom 20. Februar 1884.

було більше 40 дітей²⁵⁵. Проте навіть під час обчислення цієї кількості дітей Найвищий адміністративний суд у витончений та багатий на наслідки спосіб розрізняв школи, які були необхідними «з погляду освітніх потреб» та «школи національностей». Першими були школи, створені освітніми управліннями, щоб уможливити дітям шкільного віку, які «можуть і повинні навчатися лише однією мовою», досягнення вимоги закону про мету освіти²⁵⁶. На практиці це означало, що ті діти, які успішно відвідували німецьку початкову школу (навіть якщо вони були з чеської родини), *не могли* бути включеними в середню кількість 40 дітей за п'ять років, адже могли досягти освітньої мети і в німецькій школі. Другим типом шкіл були національні школи у вузькому значенні, які треба було засновувати на вимогу батьків, що визнавали себе представниками певної національності і покликалися на абз. 3 ст. 19. Для цих шкіл під час розрахунку середньої кількості дітей, потрібної для заснування школи, першорядним було *не незнання другої крайової мови, а воля батьків* віддати дітей до школи з їхньою національною мовою навчання. Якщо така вимога була, дітей, які успішно відвідували німецьку школу, також могли включати до розрахунку для створення чеської школи²⁵⁷.

²⁵⁵ Аналогічне застосування §59 імперського закону про народні школи називали «дещо насильницьким»; однак, оскільки принцип національності був абсолютно чужим «структурі імперського закону про школу», тому адміністрації вимушено доводилось послуговуватися цією аналогією: Heinrich Mayerhofer von Grünbühel, Die „Minoritätsschulen“; in: Zeitschrift für das österreichische Volksschulwesen 13 (1902) 20–26, тут 22.

²⁵⁶ Budwinski Nr. 3127, Erkenntnis vom 25. Juni 1886 (пор. також нижче пос. 260).

²⁵⁷ Ці складні відмінності, а також спершу суперечлива юдикатура Адміністративного суду з питання юридичного значення та констатованості національності були предметом інтерпеляції депутатів Трояна і товаришів у райхсраті. Sten. Prot. Abgeordnetenhaus, X. Session, 244. Sitzung vom 1. Juni 1888, 9087–9089. Чітка диференціація національних шкіл на основі ст. 19 та інших шкіл, побудованих для задоволення освітніх потреб мовної меншини, викладена в обґрунтуванні трьох рішень Найвищого адміністративного суду (прийнятих, до речі, після інтерпеляції в Рейхсраті): Budwinski Nr. 4964 (20. November 1889, скарга громади Мост [Брюкс] через заснування публічної школи з чеською мовою навчання в передмісті св. Венцеля); Nr. 5123 (31. Jänner 1890, Скарга громади і міської шкільної ради Літомержице [Ляйтмерітц] через заснування там публічної школи із чеською мовою навчання; Nr. 5506 (22. Oktober 1890, скарга громади Трутнов [Траутенау] через заснування там публічної школи із чеською мовою навчання. Найвищий адміністративний суд завжди використовував термін «національні школи» лише для шкіл, яких вимагали або засновували на

Оскільки розрахунок кількості дітей за п'ятирічним середнім показником був предметом запеклої суперечки між національною меншиною та більшістю, Найвищий адміністративний суд вирішив встановити подальші точні масштаби для визнання претензій на національні школи. До розрахунку середнього показника дозволили долучати лише дітей, які досягли шкільного віку на певний контрольний день²⁵⁸. Вони також мали постійно проживати на території шкільного округу²⁵⁹. Деякі заперечення німецької сторони проти створення чеських національних шкіл проходили повз вуха Найвищого адміністративного суду. Для багатьох німецько-богемських громад, особливо в промислових та гірничодобувних районах Північно-Західної Богемії, чеські клопотання про створення публічних чеських шкіл були першорядним політичним питанням. «Після успішного захоплення багатьох німецьких міст в Богемії», – так починалася скарга до Найвищого адміністративного суду, – «тепер чеська центральна шкільна Матиця почала облогу старого німецького міста Брюкс (Мост)»!²⁶⁰. Так, представники німецьких громад Богемії аргументували, наприклад, що батьки чеських дітей, це «переважно непостійне робітниче населення»; на що представник міністерства освіти відповів, що навіть непостійне населення має право на школу²⁶¹. Йозеф Копп, німецько-ліберальний депутат райхсрату та адвокат громади Брюкс, також вважав, що «батьки чеських дітей були, головно, шахтарями, робітниками фабрик, поденними робітникам і працівниками залізниці, тобто належали до тих станів, що змушені шукати праці сьогодні тут, а завтра

підставі звернення відповідно до ст. 19; Виглядає, що термін «школи меншин», який дедалі частіше використовувався публічно, особливо з 1889/90 р., стосувався всіх шкіл, які слугували освітнім потребам мовної чи національної меншини; пор. нижче пос. 270–272.

²⁵⁸ Рішення стосовно цієї контрольної дати залежало від змін у юдикатурі Найвищого адміністративного суду; пор. Mayerhofer-Grünbüchel, *Minoritätsschulen* 23–25.

²⁵⁹ Budwinski Nr. 3159, *Erkenntnis vom 16. September 1886*.

²⁶⁰ Скарга представника міської громади Мост (Брюкс), адвоката і німецько-ліберального депутата райхсрату д-ра Йозефа Коппа. AVA: *Verwaltungsgerichtshof*, II/60 aus 1885. Стосовно цієї справи пор. також Walter Goldinger, *The Nationality Question in Austrian Education*; in: *Austrian History Yearbook* 3/3 (1967) 136–156, тут 146–147.

²⁶¹ Скарга міської громади Крумлов (Крумай), а також усні висловлювання представника уряду: AVA: *Verwaltungsgerichtshof*, II/59 aus 1885, також Budwinski Nr. 3159, *Erkenntnis vom 16. September 1886*.

там». Такі заперечення не справляли враження на Найвищий адміністративний суд²⁶². Навіть аргументи, що чеські батьки, які клопотали про школи, часто не були членами у цих громадах, Найвищий адміністративний суд відхилив із зауваженням, що важливе не членство в громаді, [для набуття якого потрібно було прожити в громаді щонайменше десять років], а лише постійне місце проживання²⁶³. Щоправда, траплялись випадки, коли чеська сторона, можливо, оформляла фіктивне місце проживання в шкільному окрузі, щоб надати ваги клопотанню про заснування школи; такі донесення Найвищий адміністративний суд до уваги не брав²⁶⁴.

Існування приватних шкіл національної меншини, навіть якщо вони мали право публічності, Найвищий адміністративний суд не вважав достатньою заміною державних публічних шкіл. De facto, приватні школи національних шкільних товариств часто були попередниками публічних національних шкіл; однак меншини не були задоволені приватними школами, оскільки створення державної школи означало величезне фінансове полегшення для меншини²⁶⁵.

Визнання приналежності до народності було визначено Найвищим адміністративним судом – з 1884 р. – як неодмінна умова для тих, хто заявляв претензію на створення національної школи. Примітно, що Найвищий адміністративний суд *не* дозволив використати для цього інформацію про мову спілкування, зібрану під час перепису населення. Він вважав, що «елемент національності, потрібний для вирішення

²⁶² Скарга Коппа див. пос. 260, також див. Budwinski Nr. 3127, Erkenntnis vom 25. Juni 1886, і на продовження цієї справи Budwinski Nr. 4964, Erkenntnis vom 20. November 1889. Пор. аргументацію також раніших скарг, які представляв Копп: Ниржани (Нюршан), див. вище пос. 252, і Духцов (Дукс), Budwinski Nr. 2337, Erkenntnis vom 19. Dezember 1884.

²⁶³ У справі Мост (Брюкс) Йозеф Копп обстоював тезу, що властивим носієм прав народностей, що впливають зі ст. 19, є громади. Представник уряду, д-р Франц Гіє, в усних дебатах заперечував йому, що ст. 19 цілком застосовна і до окремих індивідів: «Дбати про благо народності можна, лише дбаючи про благо окремих її представників». Протокол обговорення у: AVA: Verwaltungsgerichtshof, II/60 aus 1885 (курсив мій). Позиція Найвищого адміністративного суду особливо виразна у другому рішенні у цій справі, Budwinski Nr. 4964. Пор. Budwinski Nr. 382/A, Erkenntnis vom 7. Juni 1901.

²⁶⁴ В Трутнові: Budwinski, Erkenntnisse nach §6 ..., Nr. 300, Erkenntnis vom 29. März 1886.

²⁶⁵ Вже у Budwinski Nr. 2017, Erkenntnis vom 14. Februar 1884 (Брно), особливо Budwinski Nr. 5506, Erkenntnis vom 22. Oktober 1890 (Трутнов).

справи, взагалі не може бути виведено з даних перепису», оскільки національність як така не є частиною картки перепису, а з того, яку мову особа подала мовою спілкування, неможливо зробити однозначний висновок про її національність»²⁶⁶.

Право вимагати створення національної школи, відповідно до абз. 3 ст. 19, мали лише австрійські громадяни; це обмеження було – переконливо – обґрунтоване тим, що право ґрунтується на Основному законі про загальні права громадян.²⁶⁷

Так, у багаторічній практиці під впливом юдикатури Найвищого адміністративного суду витворилось формальне звичаєве право²⁶⁸. Брак правових норм сприймали як недолік, це стало поштовхом для численних ініціатив щодо правового врегулювання питання про школи меншин. Вже у 1884 р. чеський депутат Ян Квічала в богемському ляндртазі подав закон, згідно з яким публічну початкову школу з другою крайовою мовою викладання треба заснувати, якщо принаймні 40 дітей в середньому за п'ять років не володіють мовою навчання в наявній школі²⁶⁹. У 1889 р. в богемському ляндртазі був представлений детальний законопроект про створення й утримування початкових шкіл національних меншин. Тепер важливим було лише дворічне постійне проживання на території шкільної громади, отже, проект йшов назустріч потребам чеської внутрішньої міграції на окраїни Богемії²⁷⁰. У 1890 р. в межах Богемського компромісу було досягнуто домовленості стосовно шкіл національних меншин. Потребу меншини в школі вважали доведеною, якщо було 40 дітей в середньому за 5 років або 80 дітей за три роки, батьки яких «належать до цієї національності та бажають навчати своїх дітей мовою своєї національності». Цікавим є рішення конференції у справі компромісу, що «національ-

²⁶⁶ Budwinski Nr. 7931, Erkenntnis vom 31. Mai 1894 стосовно скарги громади Двур-Кралове-над-Лабем (Кеніґінгоф); це одна з рідкісних справ, коли переважно чеська громада боролася проти створення німецької національної школи. Пор. також Budwinski Nr. 8478, Erkenntnis vom 7. März 1895 стосовно скарги міської громади Терезін (Терезієнштадт).

²⁶⁷ Пор. обидва рішення згадані в пос. 266.

²⁶⁸ Mayerhofer-Grünbühel, *Minoritätsschulen* 22. Докладні вказівки в: *Judikatenbuch des Verwaltungsgerichtshofes V/2: Administrative Rechtssachen (Judikate 1894–1901)*, bearb. von Rudolf Alter (Wien 1903) 501–504 (Заснування народних шкіл на підставі ст. 19, Nr. 7115–7130).

²⁶⁹ Alfred Fischel, *Die Minoritätsschulen* (Brünn 1900) 23.

²⁷⁰ *Ibid.*, 9, 24–26.

ну приналежність» треба визначати офіційно, а саме на підставі письмової заяви. Відповідний урядовий законопроект був поданий до празького ландтагу в травні 1891 р., але через опір младочехів провалилася і ця частина Богемського компромісу²⁷¹. Щоправда, поняття «так званих шкіл меншин» увійшло в богемський закон про шкільний нагляд від липня 1890 р.²⁷²

Політична колотнеча довкола шкіл меншин тривала і після провалу Богемського компромісу. Младочехи висували радикальні вимоги; зокрема, згадаймо проект депутата д-ра Юліуса Грегра від 1893 р., який вже за наявності 30 дітей, не беручи до уваги середню їхню кількість за значну кількість років, вимагав заснування школи з рідною для дітей мовою як мовою навчання. Стриманішою була пропозиція депутата д-ра Яромира Челаковського від 1896 р., яку, за відсутності німецьких депутатів, було прийнято у 1899 р. у богемському ландтазі, але вона не отримала цісарської санкції²⁷³. Відповідно, потребу заснування «шкіл національних меншин» вважали доведеною, якщо батьки більше 40 дітей жили на території шкільної громади понад три роки і вимагали викладання мовою тієї національності, до якої вони належали. Національність заявників треба було встановлювати на основі даних опитування комісії «за допомогою її протокольного визнання»²⁷⁴. Жодна з цих пропозицій ніколи не стала законом. Тому в Богемії, а також у Моравії залишалася чинною тривала процедура, в ході якої суперечка між національною більшістю та меншиною регулярно проходила всі інстанції аж до Найвищого адміністративного суду²⁷⁵. Його рішення переважно були дружніми до меншин. Історія шкіл національностей, яка ще має бути написана, становить надто мало відомий феномен звичаєвого права національностей; водночас

²⁷¹ Menager, *Böhmischer Ausgleich* 80–86, 244–245. Fischel, *Minoritätsschulen* 10.

²⁷² Bernatzik, *Verfassungsgesetze* 992. Стосовно поняття «школа меншини» пор. також Budwinski Nr. 10786, *Erkenntnis* vom 2. Juni 1897.

²⁷³ Fischel, *Minoritätsschulen* 11, 29 et sqq.

²⁷⁴ *Ibid.*, 36. Значний інтерес становить «Promemoria betreffend die das nationale Interesse berührenden und in die Kompetenz des böhmischen Landtages fallenden Schulfragen» від 15 травня 1907 р., авторства Челаковського, написана на прохання міністра д-ра Бедржіха Пацака і передана міністр-президентові Беку. AVA: Nachlaß Beck, Karton 14; тут йдеться переважно про питання шкіл меншин.

²⁷⁵ Pop. Friedrich Tezner, *Die Rechtsbildende Funktion der österreichischen verwaltungsgerichtlichen Rechtsprechung*, II. Teil: *Die Rechtsquellen des österreichischen Verwaltungsrechtes* (Wien 1925) 172; див. також вище пос. 268.

вона є свідченням практичного застосування ст. 19 і чудовим прикладом конкретного захисту меншин²⁷⁶.

Як інструмент захисту меншин, положення абз. 3 ст. 19 треба розглядати позитивно, особливо в тлумаченні, розробленому Найвищим адміністративним судом. Заборону обов'язкового викладання другої крайової мови піддавали багаторазовій та обґрунтованій критиці, адже дедалі очевиднішим ставало те, що співіснування в багатонаціональній державі, а також співіснування в багатомовних коронних краях, без взаємного володіння крайовими мовами було ослаблене, а не консолідоване²⁷⁷. Тією мірою, якою абз. 3 ст. 19 перешкоджає вивченню іншої крайової мови, втрачалися шанси за допомогою мовної комунікації дійти до кращого взаєморозуміння між національностями²⁷⁸. Потрібно також враховувати вплив асиміляції чи майоризації. Ніхто чіткіше не висвітлював негативні та позитивні аспекти заборони мовного примусу, ніж поляк Станіслав фон Мадейський, який певний час був австрійським міністром освіти та глибоким знавцем з теорії та практики цього питання²⁷⁹.

Абз. 3 ст. 19 писали для захисту німців від вимушеної потреби вивчати чеську мову в Богемії, – влучно зауважував Мадейський. Це призвело до «абсурдного наслідку»: арабську чи китайську мови могли запровадити як обов'язковий предмет, оскільки ці мови ніде в Австрії не були крайовими, але без порушення Конституції німця не можна було примусити вивчати чеську, чи чеха німецьку, і це в краю, замешкуваному двома народностями! З іншого боку, Мадейський, безсумнівно, розумів, що абз. 3 пропонував захист від асиміляції та майоризації: завдяки йому ніхто не міг бути примушений пройти весь курс

²⁷⁶ За змогу працювати з двома переліками німецьких і чеських шкіл меншин в Богемії, які знаходяться у фонді міністерства культів і освіти в AVA висловлюю подяку моїй учениці, магістерці Елізабет Карнер. Ознайомитись із практикою боротьби національностей пропонує доповнена порадами про те, як протистояти чеським вимогам, книжка Ed. Langer, *Das Recht der tschechischen Minoritätsschulen in Böhmen* (Prag 1896). – Великий інтерес становить дискусія про школи національних меншин у третьому томі соціал-демократичного щомісячника *Der Kampf*: пор. статті Otto Bauer, Ludo M. Hartmann, Heinrich Wissiak, Franz Tomašek, Jakob Pistiner, August Wesely, а також заключне слово Karl Renner in: *Der Kampf* 3 (1909/10) 13 et sqq., 59 et sqq., 107 et sqq., 154 et sqq., 250 et sqq.

²⁷⁷ Поп. Bernatzik, *Verfassungsgesetze* 984–985.

²⁷⁸ Herrmann von Herrnritt, *Nationalität und Recht* 98–99.

²⁷⁹ Madeyski, *Politische Rechte der Nationalität* §5: „Das Sprachenrecht in der Schule“ 92–116.

навчання тією мовою, яку йому з цією метою спершу довелося б вивчити. Особливо ненімці, за словами Мадейського, не хотіли відмовлятися від такого захисту. Він називав словенців, також згадував поляків, які з огляду на своїх соплементників в Силезії трималися за 3 абз., італійців Австрійського Примор'я, а також румунів і українців в Буковині...²⁸⁰.

Проблематика абз. 3 ст. 19 виходила за межі вже описаної ситуації – заклику до шкіл меншин там, де існували школи з мовою навчання лише національної більшості. Згадаємо ще дві ділянки, в яких заборона мовного примусу втручалась у «конфлікт національностей»: так звану «утраквістичну» школу та навчання другою крайовою мовою як обов'язковий предмет.

Згідно з офіційним визначенням, утраквістичний уклад школи ґрунтувався на тому, *«що в одній школі окремі предмети, не включаючи уроків мов, викладають однією, а інші предмети іншою мовою, або що мова викладання того самого предмета різниться в окремих класах школи і що такий заклад вважають обов'язковим для всіх учнів»*²⁸¹. Так званий «утраквізм» стосувався мови навчання, а не вивчення мови як предмета.

Утраквістичні початкові школи були в багатьох коронних краях, передовсім в Буковині, Силезії, Істрії, Штирії та Каринтії.²⁸² Існували також утраквістичні гімназії, а саме в Буковині, Нижній Штирії і Крайні²⁸³. Об'єктами національно-політичного конфлікту були передовсім ті утраквістичні школи, в яких на початку навчання як мова викладання переважала рідна мова учнів, але поступово її заміняла

²⁸⁰ З неопублікованої статті Мадейського «До принципу національності» (польською мовою); з фондів Мадейського у приватному володінні, цит. в: Joanna Radzyner, Stanislaw Madeyski und das österreichische Nationalitätenproblem, phil. Diss (Wien 1978) 638, а також висловлювання Мадейського в раді міністрів 20 квітня 1895 р., цит. Ibid., 643; пор. нижче пос. 316.

²⁸¹ Schedlbauer, Volksschulwesen II, 411 (Nr. 125): з розпорядження міністерства освіти стосовно Моравії від 27 березня 1885 р. Zl. 23136 ex 1884 (курсив мій).

²⁸² Пор., серед іншого, відповідні дані в окремих розділах в: Karl Gottfried Hugelmann, Nationalitätenrecht; стосовно Буковини також Erich Prokopowitsch, Die Entwicklung des Schulwesens in der Bukowina; in: Buchenland. Hundertfünfzig Jahre Deutschtum in der Bukowina, ed. Franz Lang (=Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks B/16, München 1961) 269–319, тут 306–310: кількість шкіл зі змішаною мовою викладання мала тенденцію до зменшення.

²⁸³ Для гімназій в Крайні серед іншого була вказівка: «У перекладах з Цезаря в IV класі поруч із словенською може бути застосована німецька мова!» пор. докладний огляд в: Mayrhofer–Pace, Handbuch IV, 913–914.

інша крайова мова²⁸⁴. Конкретно це означало відступ або витіснення словенської мови на користь німецької у південній Штирії чи в Каринтії, хорватської на користь італійської в Істрії, чеської чи польської в Силезії. Утраквістичні школи мали на меті відкрити браму до професійного й соціального зростання, та водночас запустили потужну національну асиміляцію. В утраквістичній школі конфлікти були між слов'янами та німцями (або італійцями); також і між слов'янами, це особливо стосується словенців Каринтії, існували серйозні розбіжності між тими, хто з економічних чи соціальних мотивів хотів асимілюватися, і щораз упевненішими в собі поборниками національної ідентичності²⁸⁵. Конфлікт через утраквістичні школи в Штирії та передовсім в Каринтії привів до вартих уваги висловлювань щодо сенсу й далекосяжності заборони мовного примусу, передбаченої абз. 3 ст. 19; докладніше розглянемо це нижче.

Зброю заборони мовного примусу, викувану богемськими німцями в конфлікті з чехами, приблизно з 1887 р. перейняли національно свідомі словенці, щоб використати її в конфлікті з німцями Штирії та Каринтії. Канонік Карл Клун, депутат від Любляни, вимагав у райхсраті словенські замість утраквістичних шкіл для словенців; при цьому він спирався на абз. 3 ст. 19²⁸⁶. Словенський адвокат Йозеф Сернец з

²⁸⁴ Блискучий огляд цього варіанта утраквізму і педагогічних ідей, які лежали в його основі, викладені в розпорядженні крайової шкільної ради Силезії від 1873 р. (т. зв. розпорядження Цейнека), яке діяло до кінця монархії. (в: Fischel, Sprachenrecht Nr. 355a). Густав Цейнек був довголітнім крайовим шкільним інспектором.

²⁸⁵ Щодо утраквістичних шкіл див. Arnold Suppan, Zwischen Assimilation und nationalpolitischer Emanzipation. Die Kärntner Slovenen vor und im Ersten Weltkrieg; in: Österreichische Osthefte 20 (1978) 292–328, тут 301–302; Hanns Haas, Karl Stuhlpfarrer, Österreich und seine Slowenen (Wien 1977) 16–23, особливо 17–18; Lukan, Grafenauer 83–108; відома давніша праця із виразно прихильної до асиміляції позиції Martin Wutte, Die utraquistische Volksschule in Kärnten (Klagenfurt 1919). Важливими є й зібрані з різних рішень Імперського суду фактичні матеріали: особливо Hye–Hugelmann Nr. 471 (Erkenntnis vom 15. Oktober 1889), Nr. 1780 und 1781 (Erkenntnisse vom 5. Juli 1910), Nr. 1848 (Erkenntnis vom 5. April 1911).

²⁸⁶ Sten. Prot. Abgeordnetenhaus, X. Session, 149. Sitzung vom 10. Mai 1887, 5470 et sqq., а особливо 314. Sitzung vom 21. März 1889, 11418 et sqq., особливо 11423–11424. Клун жодним чином не заперечував зацікавленість словенських батьків у тому, щоб діти вивчали і німецьку мову, але наголосив, що це величезна різниця, чи в школі буде запроваджено лише уроки німецької мови чи переведено школу на німецьку мову викладання. (Ibid., 11425). У виступі Клуна містяться важливі посилання на конфлікти довкола школи 1888 р. у Каринтії у вигляді петицій та статей у пресі.

Целе подав до Імперського суду шкільні скарги від Південної Штирії (Сант-Марайн [Шмар'є]) та Каринтії (Сант-Леонард [Светі Леонард]), але без особливого успіху²⁸⁷. Скарга близько 50 словенців з Сант-Леонарда біля Арнольдштайна (Подклоштер) спричинила в Імперському суді запеклі дебати; знову зіштовхнулися противники та прихильники права приватних осіб подавати скарги на підставі ст. 19²⁸⁸. Більшість Імперського суду дійшла до (проблематичного) висновку, що окремі члени шкільної громади не мають конституційно гарантованого права вимагати, щоб мовний уклад початкової школи, яка існує на підставі законних розпоряджень компетентних шкільних органів, був змінений відповідно до їхніх особистих побажань.

Лише через два десятиліття словенські противники утраквістичної школи досягли низки суттєвих успіхів у галузі шкільного та національного права. Вже в 1903 р. рішення Найвищого адміністративного суду щодо хорватсько-італійської школи в Істрії дало чітке уявлення про те, що утраквістична школа може бути запроваджена лише за згодою батьків²⁸⁹. «Щойно лиш окремі батьки побачать у цьому примус та покличуться на ст. 19 Основного закону держави, вона муситиме

²⁸⁷ Нуге–Хугельманн Nr. 444 (Erkenntnis vom 5. Juli 1888) і 471 (Erkenntnis vom 15. Oktober 1889). Стосовно південно-штирійських шкільних скарг пор. також інтерпеляцію словенського депутата з Целе Міхаеля Вошняка і колег в: Sten. Prot. Abgeordnetenhaus, X. Session, 271. Sitzung vom 4. Dezember 1888, 9967–9968.

²⁸⁸ AVA: RG-SProt., Sitzung vom 15. Oktober 1888; члени Імперського суду Зуппан і Екснер запитували, як Імперський суд поводитиметься, якщо окремі словенці на підставі ст. 19 вимагатимуть створення нових шкіл чи подадуть скаргу через відмову створення словенської кафедри в університеті Граца; президент Йозеф Унгер також не вважав питання Екснера стосовно університету перебільшеним; Ф. Маассен вважав, натомість, «якщо надання національних прав має бути не ілюзорним», треба визнати право окремого громадянина подавати скарги; він протистояв спробам Екснера і Зуппана використувувати *argumentum ex absurdo* (див. особливо fol. 67–72).

²⁸⁹ Budwinski Nr. 2031/A, Erkenntnis vom 13. Oktober 1903, стосовно створення народної школи в Жбандаї (Sbandati) Істрія; для трьох нижчих класів крайова шкільна рада визначила хорватську, як мову викладання, а італійську – предметом навчання. Для трьох вищих класів італійська мова стала мовою навчання, а хорватська – навчальним предметом. Крайовий (переважно італійський) виділ в Паренцо вважав це рішення надто прихильним до хорватів, однак Адміністративний суд відхилив апеляцію крайового виділу на підставі того, що подавати претензії відповідно до абз. 3 ст. 19 можуть «лише особи, що належать до відповідної національності, а саме: батьки або законні представники дітей, які мають право на шкільну освіту».

зникнути», вважав радник двору Найвищого адміністративного суду; він додав також, що над такого роду закладами освіти постійно висить «*дамоклів меч ст. 19*»²⁹⁰. Прориву противники утраквістичної школи досягли в 1908 р. із рішенням Найвищого адміністративного суду стосовно скарги словенської громади Яреніна (Ярінґ) у Південній Штирії. Початком стало рішення шкільної ради повіту Марбург-Умгебунґ від 1901 р., згідно з яким у п'ятому (найвищому) класі словенської початкової школи в Яреніні мали запровадити німецьку мову викладання. Словенський муніципалітет Яреніни почав проти цього рішення тривалий марш через інстанції. Погляди на це словенського населення були, очевидно, розділені поблизу мовного кордону. Старший вчитель народної школи в Яреніні, Мартін Брезнік, у листі до голови Адміністративного суду зазначив, що з шести громад, які належать до школи Ярінґ, лише одна «зважилася» скаржитися на запровадження німецької мови навчання. Брезнік вважав, що німецька мова дає словенцям «хліб і кращу роботу». Запровадження німецької мови навчання в останньому класі всіх (ненімецьких) шкіл було б «найблагогороднішою справою для народів Австрії». Старший вчитель просив: «Хай Ваша Високість» вирішить так, щоб 5-й клас можна було навчати німецькою – «це піде лише на користь бідному населенню на мовному пограниччі»²⁹¹. Адміністративний суд вирішив інакше, але лише після тривалих внутрішніх обговорень, у ході яких були висловлені дуже розбіжні правові погляди²⁹². Найвищий суд вирішив, що в початковій школі може існувати лише одна мова викладання, а другу крайову мову може бути запропоновано лише як навчальний предмет, щоб дати «нагоду» для вивчення цієї мови. Щоправда, це рішення було обґрунтоване тлумаченням імперського закону про народні школи, і лише побіжно було згадано, що визначення однієї мови навчання для

²⁹⁰ Радник двору Ріхард Мальніч на пленарному засіданні адміністративного фахового сенату XV (освіта) Найвищого адміністративного суду, 2 березня 1908 року. Протокол в: Archiv des Verwaltungsgerichtshofes, Wien, Plenarbeschlüsse, Karton 20, (курсив мій).

²⁹¹ Власноручний лист старшого вчителя Мартіна Брезніка від 10 вересня 1907, Ibid.

²⁹² Пленум (пор. пос. 290) 2 березня 1908 р. прийняв співвідношенням голосів 8:4 правову норму, що за шкільними законами, не беручи до уваги випадків згоди усіх сторін, в публічній школі для усіх класів може бути визначена одна мова викладання. Відповідальний за скаргу громади Ярінґ сенат завершив свої наради 3 квітня 1908 р. (Протокол Ibid.).

нижчих класів та іншої для старших класів школи також суперечило б забороні мовного примусу ст. 19²⁹³.

Того ж 1908 р., ймовірно, під враженням від розвитку подій у справі Яреніни, в Каринтії розпочали процедуру перетворення трьох утраквістичних народних шкіл у словенські початкові школи. Йшлося про новостворену початкову школу в Стройні (Строїна) та вже наявні школи в Светі Данієль (Сант Данієль) та Рінкенберг (Вогрче), які належали до судового округу Бляйбург (Пліберк). Безсумнівно, всі ці шкільні громади мали майже виключно словенське населення; навчальні плани передбачали, що спершу викладання мали вести лише словенською мовою, пізніше, приблизно у другому та третьому класах школи, по черзі словенською та німецькою мовами, починаючи з четвертого навчального року лише німецькою мовою; допускали, однак, використання словенської мови як допоміжної, а з четвертого навчального року словенську мову також вивчалася як *предмет*, але лише добровільно. Скаргами на утраквістичний характер цих трьох шкіл займалися Найвищий адміністративний та Імперський суди. В Імперському суді, який одночасно розглядав справи Стройни та Св. Данієля, лунали голоси, які називали норму абз. 3 ст. 19 такою, що викликає жаль; референт Карл фон Чигларж вважав, що вона може й нерозумна, але утраквізм шкіл суперечить цій категоричній нормі. Більшістю голосів 8:4 Імперський суд приєднався до заяви Чигларжа, згідно з якою відбулося порушення ст. 19²⁹⁴. Запропоноване Чигларжем обґрунтування було однозначним, в герцогстві Каринтія живуть дві народності: німці та словенці. Відповідно, будь-який примус до вивчення другої крайової мови порушує абз. 3 ст. 19. Особливо факт примусу можна встановити тому, що з четвертого навчального року мовою навчання є лише німецька: «Відповідно, школа в Св. Данієлі (а також у Стройні) з четвертого навчального року більше не має характеру словенської,

²⁹³ Budwinski Nr. 5985/A, Erkenntnis datiert mit 16. Mai 1908.

²⁹⁴ AVA: RG-SProt, Sitzung vom 5. Juli 1910, Graf Piniński; протокол унаочнює, що Пінінський, через часто обов'язкове навчання другою крайовою мовою в Галичині (див. нижче, с. 1142), хотів уникнути надто різкої підтримки заборони мовного примусу; і домагався, щоб рішення сформулювали «якомога загальніше, якомога незрозуміліше». Пінінський проголосував проти подання Чигларжа (Vogen 28–29, 33). Цікаво, що на цій нараді Едмунд Бернатцік рішуче опонував легітимації скарги громади на підставі ст. 19. Захист «національних інтересів не потрапляє до компетенції управління громади», громада взагалі не є частиною народності. Бернатцік, який таким чином виступив проти практикованої з 1877 р. юдикатури Імперського суду, залишався наодинці з 1:11 голосів. (Ibid., 24–25).

а має характер німецької школи, що суперечить ст. 19»²⁹⁵. Трохи згодом Імперський суд одногослосно прийняв аналогічне обґрунтування і стосовно школи в Рінкенберзі²⁹⁶.

У лютому 1911 р. Найвищий адміністративний суд визнав, що запровадження другої мови навчання в Стройні та Св. Данієлі без згоди утримувачів школи (до них належала і громада Св. Даніель, яка подала скаргу)²⁹⁷ не має законного обґрунтування. На утравквістичну школу опустився «дамоклів меч» ст. 19. Як зазначив Найвищий адміністративний суд, імперський закон про народні школи слід тлумачити у поєднанні з абз. 3 ст. 19, яка забороняє будь-який примус до вивчення другої крайової мови²⁹⁸. Проте голова, барон Ервін фон Шварценау, під час нарад дав зрозуміти, що установи «подібні до цієї», а саме утравквістичні школи, особливо в тих місцевостях, «де різні національності хочуть жити разом, дуже бажані з загальнодержавного погляду», тому що «школа може багато зробити для згоди націй»²⁹⁹. Джерела не дають інформації, чи Шварценау брав до уваги те, що ця форма утравквістичної школи була вулицею з одностороннім рухом. Вона вказувала шлях до німецької мови; зворотного шляху, принаймні до слов'янських мов, вона не вказувала. Залишилось додати, що крайова шкільна рада і крайовий виділ в Каринтії зтягували з виконанням зобов'язувального, але неприємного для них рішення Адміністративного суду. Школи залишились утравквістичними до кінця монархії³⁰⁰.

Від утравквістичних шкіл потрібно відрізнити викладання іншої крайової мови, хоча іноді відмежування було нечітким і незрозумілим³⁰¹. Тоді як в народних школах переважали утравквістичні форми

²⁹⁵ Нусе-Hugelmann Nr. 1780 і 1781, Erkenntnisse vom 5. Juli 1910.

²⁹⁶ Ibid., Nr. 1848, Erkenntnis vom 5. April 1911.

²⁹⁷ Шкільна громада Стройна охоплювала лише село Стройна, що належало до міської громади Св. Даніель.

²⁹⁸ Budwinski Nr. 8013/A, Erkenntnis vom 16. Februar 1911. Аналогічне рішення стосовно Рінкенберга з'явилося 11 жовтня 1911 р.

²⁹⁹ AVA: Verwaltungsgerichtshof, II/33 aus 1910. Про цю справу мені відомо завдяки пані маг. Елізабет Карнер.

³⁰⁰ Критикує це також Lobmeyr-Hohenleiten, Steiermark, Kärnten, Krain 510. Висловлювання в: Haas-Stuhlpfarrer, Slowenen 21, що Лобмаєр замовчує три рішення Імперського суду, не відповідає дійсності, бо вони чітко вказані (Ibid.).

³⁰¹ Наприклад, представник словенської шкільної скарги з Сант-Марайн в Імперському суді стверджував, що в цій словенській початковій школі викладання географії та математики у вищих класах відбувається німецькою мовою; йому

викладання, питання обов'язкового викладання другої крайової мови набувало великого значення в навчальних програмах середніх шкіл. Нагадаємо, що обов'язкові уроки чеської мови в німецькомовних гімназіях в Богемії були справжнім каменем спотикання для закріплення заборони мовного примусу в ст. 19. Однак спершу покажемо, в яких коронних краях обов'язкове навчання другої крайової мови в системі початкової школи відіграло значнішу роль. Особливо це стосувалося Галичини та Крайни. Для Галичини діяв крайовий закон від 22 червня 1867 р. про мову навчання в початкових та середніх школах. Він передбачав, що в кожній початковій школі, «в якій частина молоді говорить польською, інша ж послуговується українською», мова, яка не є мовою навчання, буде у відповідних межах «обов'язковим навчальним предметом»³⁰². Хоча сумісність цього положення з абз. 3 ст. 19 прийнятого на шість місяців пізніше Основного закону про загальні права громадян була дуже сумнівною, жодної зміни цієї статті не відбулося³⁰³. В Крайні, натомість, обов'язкове навчання другою крайовою мовою дозволяли різні розпорядження крайової шкільної ради³⁰⁴. Коли в конкретній справі крайовий віділ Крайни подав скаргу до Найвищого адміністративного суду, покликаючись на заборону мовного примусу ст. 19, Найвищий адміністративний суд її відхилив: «Вносити скаргу на гаданий примус до вивчення другої крайової мови можуть лише ті, до кого цей примус застосовується», а отже, учні чи їхні батьки або законні представники³⁰⁵.

було роз'яснено, що його погляд ґрунтується на помилковій інтерпретації міністерського розпорядження; на уроках, передбачених для вивчення німецької мови, окрім фактичного викладання мови, відбувається повторення матеріалу з географії та арифметики «переважно за допомогою німецької мови з метою ґрунтовного вивчення та різноманітної практики використання цієї мови». Hue-Hugelmann Nr. 444.

³⁰² Galizisches LGBl. Nr. 13/1867, в: Fischel, Sprachenrecht Nr. 298.

³⁰³ Це пояснює, наприклад, (вище пос. 294) вже згадану позицію графа Пінінського стосовно каринтських скарг з Стройни і Св. Данієля.

³⁰⁴ Fischel, Sprachenrecht Nr. 508, 509, 510.

³⁰⁵ Budwinski Nr. 665/A, Erkenntnis vom 27. November 1901; обґрунтування базується на чинній з 1884 р. юдикатурі Адміністративного суду стосовно скарг на підставі абз. 3 ст. 19; пор. аналогічне обґрунтування відносно скарги з Південної Штирії, Св. Прімож над Муто (Санкт Прімон об Гогенмаутен), Budwinski Nr. 1897/A, Erkenntnis vom 20. Juni 1903, а також щодо скарги з Південного Тиролю, Вадена (Пфаттен), Budwinski Nr. 3856/A, Erkenntnis vom 25. Oktober 1905. Цікавою є справа стосовно школи у Врг (Монте), громада Крк (Велія) на

Особливе значення уроки другої крайової мови мали в системі середньої школи. Середні школи відкривали шлях до професійної кар'єри, економічного успіху та соціальних ліфтів. Одразу після 1867 р., враховуючи властиву причину появи абз. 3 ст. 19, уряд виходив з того, що примусити до обов'язкового вивчення крайової мови, яка не є ані мовою викладання відповідної гімназії, ані рідною мовою учнів, більше неможливо. Відповідні розпорядження відправили до Моравії, Істрії, Богемії та Тиролю³⁰⁶. У певних коронних краях німецька мова не була крайовою, тому збереження або запровадження обов'язкового вивчення німецької мови в гімназіях Галичини та Далмації конституційної проблеми не становило; стосовно Істрії, усталеного тлумачення, вважати німецьку мову крайовою чи ні, не було³⁰⁷.

Найбільш складні проблеми виникали там, де вивчення другої крайової мови було нагальним з мотивів фахового, економічного і соціального поступу. В дилемі між розумними причинами вивчати другу крайову мову, з одного боку, і заборонаю мовного примусу, з іншого, на допомогу шкільним органам прийшла схема розподілу навчальних предметів. Вони були розподілені на обов'язкові, умовно (чи відносно) обов'язкові і необов'язкові предмети. Середня категорія щодо обов'язкових предметів стала найважливішою рятівницею. Відносно обов'язковим вважався той предмет, стосовно якого батьки чи їхні заступники мали право вирішувати, чи вивчатиме їх дитина; у випадку позитивного рішення цей предмет вважали обов'язковим, себто його враховували для виведення середнього балу учня; необов'язкових предметів не враховували³⁰⁸. Тепер уроки другої крайової мови неодноразово вважали відносно обов'язковими; дорогу в цьому проклав

острові Крк (Велія). Пори те, що і міський виділ Крк, і істрійський крайовий виділ клопотали про запровадження обов'язкової італійської мови у цій школі з хорватською мовою навчання, крайова шкільна рада Істрії вирішила з прямим покликанням на абз. 3 ст. 19 запровадити лише відносно обов'язкові уроки італійської мови. Пор. дані в: Budwinski Nr. 2033/A, Erkenntnis vom 13. Oktober 1903.

³⁰⁶ Fischel, Sprachenrecht Nr. 307, 311, 316, 317, 342, 343. Більш того, богемський крайовий закон від 5 жовтня 1868 р. скасовував §4 крайового закону від 18 січня 1866 р. (обов'язкове навчання другою крайовою мовою); див. вище, с. 68.

³⁰⁷ Fischel, Sprachenrecht СІІІ, також міністерське розпорядження від 4 травня 1868 р. Ibid., Nr. 311 висловлювалось за становище німецької як крайової мови, Mayrhofer-Pace, Handbuch IV 915 Anm. 1 (посилання на міністерське розпорядження від 9 березня 1873) не вважав німецьку крайовою мовою.

³⁰⁸ Mayrhofer-Pace, Handbuch IV 915–919.

галицький крайовий закон від 1867 р., визначаючи, що уроки української є відносно обов'язковими в середніх школах з польською мовою викладання, а уроки польської в середніх школах з українською мовою викладання³⁰⁹. Але були й інші тонкощі з обов'язковими предметами. В деяких коронних краях для підрахунку середнього балу другу крайову мову використовували як у вигідній, так і в невигідній ситуації. Проте в певних краях, зокрема в Богемії, в середній бал зараховували лише позитивну оцінку з другої крайової мови, негативну до уваги не брали³¹⁰.

Хоча правилом було класифікувати уроки другої крайової мови в категорію відносно обов'язкових предметів, існували також випадки, коли другу крайову мову пропонували лише як необов'язковий предмет; це стосувалося гімназій в Силезії або уроків словенської мови для несловеномовних учнів у гімназіях Штирії. Кількість варіантів врегулювання стосовно записування чи виписування, врахування чи неврахування оцінок нез'ясовна,³¹¹ опрацювання широкої, важливої для проблеми національностей давньої Австрії теми «мова викладання і викладання мови» ще й не починалося.

В окремих випадках, а саме у коронних краях, на значній відстані від витоків заборони мовного примусу, від Богемії, уряд ризикнув поставити регіональні потреби вище норми абз. 3 ст. 19. У 1871 р. в гімназіях Далмації обидві крайові мови, сербо-хорватська та італійська, стали безумовно обов'язковими предметами. У 1872 р. німецьку мову затвердили як обов'язковий предмет в італійській державній гімназії в Тренто та в італійській державній гімназії в Роверето; і навпаки, в 1881 р. у новозаснованому німецькому відділенні гімназії в Тренто італійська мова стала обов'язковим предметом; 1896 р. в усіх німецькомовних гімназіях Тиролю було запроваджено обов'язковий предмет італійська мова, 1898 р. також і в Форарльберзі³¹². Ініціативу моравського ляндтагу зробити другу крайову мову обов'язковим предметом і в гімназіях Моравії уряд підтримав, лише частково зробивши її умовно обов'язковою. Натомість в 1905 р. цісар санкціонував галицький

³⁰⁹ Fischel, Sprachenrecht Nr. 298 (Art. V, c.).

³¹⁰ Пор. інструктивний огляд в: Mayrhofer-Pace, Handbuch IV 917–919.

³¹¹ Ibid., цікавий матеріал стосовно варіантів запису на уроки другої крайової мови чи відмови від них є у скарзі до Імперського суду з Сант-Марайн, Hue-Hugelmann Nr. 444, і нарадах Імперського суду у цій справі: AVA, RG-SProt, Sitzung vom 5. Juli 1888.

³¹² Mayrhofer-Pace, Handbuch IV 917–918.

крайовий закон, який давав право міністрові освіти за порадою галицької крайової шкільної ради в певних гімназіях запроваджувати як обов'язковий предмет другу крайову мову (польську чи українську)³¹³.

Цікавою була ситуація з викладанням мов у реальних школах. На відміну від гімназій, які перебували у виключній компетенції держави, реальні школи підпорядковувались крайовому законодавству. Вже у 1869 р. вдалося отримати цісарську санкцію для умовно обов'язкового вивчення другої крайової мови в реальних школах Тиролю³¹⁴. Для Далмації відповідний крайовий закон був санкціонований у 1873 р.³¹⁵ Тогочасний міністр освіти Штремайр відклав свої застереження через ст. 19 набік; в основі законопроекту ляндтагу Далмації, аргументував він, лежить локальна потреба, оскільки в Далмації обидві народності, італійська і слов'янська, не розділені географічно, а взаємно проникають у території одна одної, тож *«досконале знання й володіння обома крайовими мовами є необхідністю для кожного, хто прагне вищої освіти і громадської діяльності»*. Повідомляється також, що Штремайр аргументував, що ст. 19 *«треба розглядати лише як захист від денаціоналізації»*³¹⁶.

На відміну від тирольського закону про реальні школи, відповідні закони Моравії та Буковини (ухвалені того самого дня) робили другу крайову мову чи мови лише необов'язковим навчальним предметом. Закони про реальні школи Силезії (1870) та Богемії (1874) перейняли моравське рішення³¹⁷. Проте поки Богемія та Силезія до кінця монар-

³¹³ Ibid., а також Radzyner, Madeyski 635 et sqq. Стосовно практики обов'язкових шкіл в Моравії у свідомому протистоянні ст. 19, але в інтересі населення, обов'язково вивчати другу крайову мову, дивись зауваження моравського члена Імперського суду, д-ра Жачека, до справ Стройни і Св. Данієля: AVA: RG-SProt., Sitzung vom 5. Juli 1910, Bogen 29–30. – Galizisches Landesgesetz vom 15. Februar 1905, LGBL. Nr. 108/1905.

³¹⁴ Gesetz vom 30. April 1869, LGBL. Nr. 24/1869. Fischel, Sprachenrecht Nr. 323.

³¹⁵ Gesetz vom 27. März 1873, LGBL. Nr. 34/1873. Bei Fischel, Sprachenrecht Nr. 357 помилково вказана дата 24 березня, також помилково подано RGBL замість LGBL; у висвітленні Manussi-Monteale, Adrialänder 676 санкціонування прийнятого вже у 1868 р. крайового закону взагалі не згадується.

³¹⁶ Позицію Штремайра виклали після довгого звіту Мадейського стосовно питання законодавства про реальні школи і заборони мовного примусу за ст. 19, який він подав на розгляд Ради міністрів 19 і 20 квітня 1895 р. AVA: Minister-Rats-Protokolle, KZ 31, MRZ. 31; своєю поінформованістю про цю нараду я завдячую моїй учениці, д-р Йоанні Радзинер, вона вперше опрацювала це у своїй дисертації (тут с. 636 курсив мій).

³¹⁷ Fischel, Sprachenrecht Nr. 322, 324, 338 und 365.

хії дотримувались заборони мовного примусу, моравський ляндтаґ у 1895 р. так змінив закон про реальні школи, що друга крайова мова стала тепер безумовно обов'язковим предметом³¹⁸. Ініціатива моравського ляндтаґу (включала також побажання щодо обов'язкових гімназійних уроків другою крайовою мовою) привела до детального обговорення радою міністрів третього абзацу ст. 19, його сенсу, безглуздості та можливості його тлумачення. Станіслав фон Мадейський, тогочасний міністр освіти, говорив про абсурд, який полягає в незадоволенні моравського бажання лише тому, що мова, потреба якої загально визнана, є крайовою мовою на відповідній території. У Раді міністрів, саме німецькі члени уряду – Ернст фон Пленер, Вурмбранд, Фалькенгайн – висловили серйозні заперечення проти заборони мовного примусу ст. 19 та, насамперед, про те, що німецька мова як крайова мова у більшості коронних країв, підпадає під цю заборону. Міністр оборони, граф Вельзершаймб, вважав, що найбільша прикрість ст. 19 полягає в тому, що «спільну мову спілкування вкинули до одного горщика з крайовими мовами». Він докоряв авторам ст. 19 за брак передбачливості і казав: *«коли статтю творили, напевно, не подумали про те, що її вістря повернеться проти німецької мови. Але це сталося і цьому слід протистояти усіма засобами»*. Він пішов настільки далеко, що рекомендував, «де лише можливо практичними засобами зводити ст. 19 до абсурду». Мадейський же аргументував на користь права моравського ляндтаґу, незважаючи на ст. 19, запровадити обов'язкові уроки мови. Він покликався на прецеденти Тиролю та Далмації і на однозначну законодавчу компетенцію ляндтаґу у справах реальних шкіл³¹⁹. У раді міністрів Мадейський представив надзвичайно цікаву інтерпретацію ст. 19: у Грудневій конституції не врегульовано, хто є законним представником народностей, згаданих у ст. 19. Уряд вільний розцінювати заяви крайових ляндтаґів як заяви представлених у них народностей! Ініціативу моравського ляндтаґу можна розуміти як вияв волі обох, представлених у ньому народностей, і тоді немає більше жодного «примусу». Національні вимоги, вважав Мадейський, не є обов'язковими. Уповноважені можуть від них відходити та дозволяти модифікації. Хоча ця смілива інтерпретація викликала застереження у його колег з ради міністрів, особливо у Пленера, вона заслуговує на увагу як свідчення тенденції, яка досягне своєї кульмінації лише

³¹⁸ Ibid., Nr. 413.

³¹⁹ Radzyner, Madeyski 637, 644 (курсив мій).

через десять років – у моравському компромісі 1905/06 рр. – тенденція визнавати народності імперії носіями реальної Конституції, а консенсус народностей як «основоположну норму» законодавства з національного компромісу³²⁰. Нова редакція моравського закону про реальні школи отримала цісарську санкцію.

Наскільки можливо за сучасного недостатнього стану досліджень робити висновки щодо політики шкільних адміністрацій, яка відрізнялася від школи до школи, від коронного краю до коронного краю, спробуємо зробити підсумок. Найсуворіше дотримувались заборони мовного примусу в тому краї, де виникла конкретна причина конституційного закріплення цієї заборони, в Богемії. У низці коронних країв, особливо на півдні монархії, вдавалися до сумнівних, з погляду Основного закону, конструкцій і чекали, чи постраждалі групи населення подадуть на це скаргу. Проте виглядає, що відвертий пасивний опір рішенням найвищих судів, як після 1911 р. в Каринтії, був радше винятком. Там, де консенсус народностей був чітко висловленим або наявним за замовчуванням, дедалі частіше приймали врегулювання, які, хоча й суперечили абз. 3 ст. 19, але відповідали якщо не бажанню порозуміння, то практичним потребам національностей, наприклад, в Тиролі чи Моравії. Справді втішно, що учням з німецькою мовою навчання також доводилося вивчати другу крайову мову. Пов'язані з цим сподівання особливо чітко видно з подання крайової шкільної ради Буковини від 1913 р. У ньому зазначено, що обов'язкове вивчення другої крайової мови для учнів німецькомовних гімназій, окрім важливого для державних службовців знання крайової мови, також сприятиме «зближенню народностей». У лютому 1916 р. цісарський уряд задовольнив це подання. Проте його реалізації завадив хід війни ...³²¹.

³²⁰ Ibid., 639–641. Пор. нижче с. 230. В Галичині закон про реальні школи, який закріплював другу крайову мову обов'язковим предметом, з'явився щойно у 1899 р. Закон від 24 серпня 1899, LGBI. Nr. 108/1899.

³²¹ Prokopowitsch, Schulwesen in der Bukowina 309–319 (курсив мій).

Д. Право на національну автономію і право на національну приналежність

1. Початки національної автономії: групи осіб і юридичні особи як носії права на національну рівноправність

Творці ст. 19 визначили народності держави носіями права на плекання та захист своєї національності та мови. Проте зазначали, що в минулому батьки конституції 1867 р. не наділили народності правосуб'єктністю. У 1892 р. Георг Елінек скаржився на «цілком неюридичну» редакцію ст. 19, адже «народностям, які не мають особи», не можуть бути надані і жодні права¹. Незважаючи на критику позиції Елінека, Станіслав Мадейський у 1901 р. також заявив, що чинний закон не містить жодного положення, «яке б визнавало волю та дієздатність народностей як спільнот, і створювало б органи для окремих народностей, що виявляли б їхню волю й діяли від їхнього імені»². Але навіть у наш час Роберт Канн підкреслював, що ст. 19 «відмовляє у визнанні правосуб'єктності національних груп», а захист національних прав окремих осіб «перекладено на складний, тривалий і коштовний похід інстанціями»³. Відштовхуватимемось від цих заяв.

Насамперед зазначимо, що ідея окремої, наділеної правосуб'єктністю організації народностей пов'язана передовсім з новаторськими реформаторськими текстами Карла Реннера, для державної думки в період найвищого розквіту лібералізму була чужою. Обґрунтованим є твердження, що рівність народностей 1848/49 в Кромержизі була «частиною обширної і збалансованої легіслатури для захисту національностей»⁴. Проте відомі захисні заходи Кромержизького проекту – поділ на окру-

¹ Jellinek, Subjective Rechte 94; пор. вище с. 79.

² Madeyski, Politische Rechte der Nationalität 22.

³ Kann, Problem des übernationalen Staates 48.

⁴ Ibid.

ги та палата країв – ґрунтуються на оптимальному використанні територіального принципу; ідея національних курій з'явилася у зверненнях чеської сторони, але була відхилена⁵. Національні курії депутатів належать до персонального принципу, вони містять перші спроби правової організації народностей; про їхню подальшу роль у конституційній дискусії 1867 р. йтиметься згодом. Погоджуємось зі Станіславом фон Мадейським, який писав, що «у численних заявах, клопотаннях, меморандумах, протестах, резолюціях, ухвалах, парламентських промовах тощо» перед 1867 р. марно шукати «й сліду думки» про те, щоб «надати народам як таким змогу реалізовувати їхні національні права через створені правовим шляхом органи». Мадейський наголошує, що під час формулювання ст. 19 «національні права уявляли не інакше, як благо окремого громадянина через його національну приналежність до однієї з народностей держави». Для кожного громадянина вимагали однакової свободи зберігати та плекати свою національність; рівного права спілкуватися з офіційними органами національною мовою; рівного права навчатися в публічній школі»⁶.

До речі, ще в 1877 р. один із найдавніших інтерпретаторів права на національну рівноправність, Карл Гугельманн, звертав увагу на складність «того, що організм народностей юридично не розвинений». Поки законодавство не «створить спеціальних органів для представництва національних прав, виходити з цих труднощів доводиться, дозволяючи окремим представникам народності бути її адвокатами, принаймні тоді, коли вони можуть вважати, що їхні національні права порушені»⁷.

Але протиставлення народностей, наділених органами, з одного боку, та окремих громадян, які борються за свої національні права, з іншого боку, не відповідає політичній дійсності давньої Австрії. Це протиставлення не відображає добре відому сучасникам та учасникам

⁵ Пор. пропозиції депутатів Пігера та Пінкаса в Springer, Protokolle 213–216, 274–275 та 279–280.

⁶ Madeyski, Politische Rechte der Nationalität 26. Відзначимо також вказівку Мадейського на те, що цілком «можливо думати про організацію цих народностей з адміністративною або законодавчою метою», але «не для володіння та користування суб'єктивно-політичними правами національності». Суб'єктами політичних прав національності є особи; *ibid.* 28–29. Проте до цих «осіб» входять і юридичні особи, а це легко випустити з уваги. Пор. *ibid.*, 41 et sqq. і 70 et sqq.

⁷ Karl Hugelmann, Rechtliche Stellung 211. Гугельманн і Мадейський обстоюють різні погляди на статус національностей як юридичних суб'єктів, які тут не розглядаються. Пор. також розгляд в Herrmann von Herrmann, Nationalität und Recht 57, прим. 13.

національних конфліктів практику. Найчастіше скаржилися на порушення національних прав не просто «окремі громадяни», а групи осіб або колективних осіб, які також могли бути організовані в різний спосіб⁸. Лиш у меншості випадків «поодинокі» громадяни виступали носіями прав за ст. 19. У численних справах стосовно національностей окремі скаржники виступали як представники організацій з національною політичною метою, або більша кількість фізичних осіб об'єднувала зусилля для спільної подачі скарг. Однією з перших успішних скарг національностей до Імперського суду була скарга українського адвоката, д-ра Івана Добрянського та тридцяти інших українців стосовно заснування української публічної народної школи у Львові. На основі цієї справи можна яскраво продемонструвати, наскільки коротким був крок від права групи скаржників до права народності, принаймні для чоловіка з правовими поглядами Гіє. У написаному Гіє рішенні йшлося, що відбулось порушення гарантованого ст. 19 «права скаржників на захист та плекання своєї (української) національності та мови». Проте як видавець зібрання рішень Імперського суду, Гіє сформулював правове положення, яке впливає з цього рішення більш загально: «Повторення і частково детальніше уточнення юридичної норми, підкресленої в Nr. 129 [Теменау] про те, що *Конституція гарантує кожній австрійській, а отже, і українській, народності недоторкане право* в краях та населених пунктах, де живуть різні народності, кожна з цих народностей має отримати необхідні засоби для навчання шкільної молоді її мовою»⁹.

Віденські чехи подавали скарги щодо створення публічних шкіл з чеською мовою навчання від груп заявників; у скарзі «Йоганн Бечварж та товариші» спільно виступали 139 скаржників¹⁰. Крім того, за цими скаржниками стояли чеські товариства у Відні, особливо ж засноване ще у 1872 р. шкільне товариство *Komenský*¹¹. Як ми вже зазначали, національні шкільні товариства відіграли важливу роль у створенні шкіл меншин¹². Але навіть за скаргами від окремих осіб на задньому

⁸ Поняття «колективні особи» в: Karl Hugelmann, *Rechtliche Stellung* 211. Незважаючи на цитоване в пос. 7 висловлювання, Гугельманн визнає можливість захисту національних прав колективними особами. *Ibid.*, 210–211.

⁹ Hue-Hugelmann Nr. 203, *Erkenntnis vom 19. Jänner 1880* (курсив мій). Пор. вище с. 75–76.

¹⁰ Hue-Hugelmann Nr. 1284; див. вище с. 89–90.

¹¹ Glettler, *Wiener Tschechen* 90–111.

¹² Пор. вище с. 181–182.

плані помітні організації. У деяких справах стає зрозуміло, що скарги або представники скаргників були членами *Чеської національної ради*¹³. Відомі випадки з Тріеста, коли окремі словенські скаргники виступали «від імені комітету з встановлення пам'ятника» або як «голова комітету із зведення надмогильного пам'ятника» словенських видатних осіб¹⁴. Зрозуміло, що фінансовий тягар судового розгляду був менш помітним для окремих людей, коли скарги подавали від груп чи коли за ними стояли національні об'єднання. На цей фінансовий аспект також треба зважати, беручи до уваги велику кількість справ національностей у судах, ініційованих не фізичними, а юридичними особами¹⁵.

Значний фундаментальний інтерес становить поява змоги подавати скарги на порушення національних або мовних прав для юридичних осіб, особливо товариств і міських та сільських громад. Тут трапляються моделі ліберальної політичної думки, які ризикують бути знехтуваними, якщо зосереджуватись лише на захисті індивідуальних прав. Свобода об'єднань, «свобода асоціацій» як умови добровільного об'єднання вільних громадян у вільній державі є невід'ємним елементом ліберальної концепції держави¹⁶. Те саме стосується «вільної громади у вільній державі». Автономну місцеву громаду «не вважали державним органом, а визнавали як самостійний суб'єкт»¹⁷. За словами Йозефа Редліха, які стали класичними, австрійська громада реалізувала «ту концепцію самоврядування», яка «у створенні для самоврядних

¹³ Пор. скаргу щодо виключення з виборців через ненімецьку національність з німецького виборчого списку II міського округу Брна, Нуге-Нугелманн Nr. 1531. Особливий інтерес становлять коментарі представника скаргника, д-ра Ладіслауса Плугаржа, під час судового розгляду в Імперському суді 15 жовтня 1907 р. про скаргу *Чеської національної ради* у Брно на перших після Моравського компромісу виборах в ляндртаг та райхсрат. AVA: RG-SProt., öffentliche Sitzung vom 15. Oktober 1907, Bogen 25–26 також особливо Bogen 28. Стосовно цієї справи докладніше див. вище с. 184–185.

¹⁴ Нуге-Нугелманн Nr. 800 (1897) і 1393 (1906).

¹⁵ Порівняльно зі справами, поданими до Верховного суду в межах руху за громадянські права проти расової дискримінації в Сполучених Штатах, які діють за підтримки або ініціативи таких організацій, як *National Association for the Advancement of Colored People (NAACP)*.

¹⁶ Пор. Friedrich Müller, *Korporation und Assoziation* (=Schriften zum Öffentlichen Recht 21, Berlin 1965).

¹⁷ Jiří Klabouch, *Die Gemeindegeldverwaltung in Österreich 1848–1918* (=Österreich-Archiv, Wien 1968) 63; пор. також вище с. 114.

одиниць якомога ширшої вільної від держави сфери життя вбачає сутність самоврядування і водночас основу громадянської свободи та правової держави». Редліх підкреслював, що з 1862 р. громада стала найважливішим органом вільної політичної активності населення. З огляду на «найпотужнішу силу політичного життя в Австрії» – національний рух, громада виявилася «справжньою твердиною кожної нації у її поселеннях». Висновок Редліха має центральне значення для нашої теми: автономна громада в Австрії «у боротьбі національностей, а також в межах окремих національностей там, де між сторонами розвинулася різка суперечність соціальної чи політичної природи, стала найважливішим об'єктом боротьби і для кожного переможця найважливішим елементом у розвитку влади сторін»¹⁸. Справедливо наголошено, що автономія громад давньої Австрії була на користь передовсім ненімецьким народам¹⁹.

Юридичним особам на початках було менш проблематично подати скарги в Найвищій адміністративний суд, аніж в Імперський. Адже в Імперському суді йшлося про порушення *політичних прав громадян держави*. Чи були громади або товариства носіями громадянських прав? Як в Імперському суді дійшли до ствердної відповіді на це запитання, можна тепер відповісти на основі протоколів нарад.

Як ми уже зазначали, першу скаргу на порушення ст. 19 подали три громади з Нижньої Австрії Обер- і Унтер-Теменау та Бішофсварт (див. с. 75–76). Тоді більшість Імперського суду під керівництвом Антона Гіє визнала громади носіями прав згідно зі ст. 19, і навіть та установа, якої стосувалася скарга трьох громад, міністерство освіти, не оскаржувала обґрунтування скарги²⁰. Проте у випадку Теменау, а саме в аргументації Гіє є певна неточність: різниця між правами мешканців громади та правами громади як юридичної особи, ще не була чітко окреслена²¹. Через три роки скаргу громади м. Броди в Галичині за-

¹⁸ Josef Redlich, *Das Wesen der österreichischen Kommunalverfassung* (Leipzig 1910) 52, 61–62.

¹⁹ Ibid., 68; також Jiří Klabouch, *Die Lokalverwaltung in Cisleithanien*; in: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918 II* 293. Крім того, щодо політичного значення систем державного управління та самоврядування Josef Redlich, *Österreichische Regierung und Verwaltung im Weltkrieg* (Wien/New Haven 1925) 22–27.

²⁰ Вважає це ще й тому, що міністерство освіти представляв Карл фон Лемаєр, один з найближкучіших фахівців з адміністративного права в Австрії.

²¹ У внутрішніх дискусіях, Гіє, серед іншого, вказував на те, що бургомістри та керівники громадських урядів підписали довіреність від імені членів своїх громад. AVA: RG-SProt., Sitzung vom 25. April 1877, Bogen 24. В обґрунтуванні рі-

довольнили без будь-якої дискусії щодо питання про громаду як носія прав відповідно до статті 19 Основного Закону про загальні права громадян. Через три роки скаргу галицької міської громади Броди задовольнили без жодної дискусії щодо питання про громаду як носія прав згідно зі ст. 19 Основного закону про загальні права громадян²².

Близько півтора року після справи Теменау Імперський суд вперше *expressis verbis* визнав, що конституційно гарантовані права на свободу об'єднань (ст. 12 основного закону про загальні права громадян) має кожен австрійський громадянин, «а отже, з логічною необхідністю, кожна юридична особа в Австрії»; у конкретній справі, яка не має жодного стосунку до прав національностей, консисторія князя-архієпископа в Празі була визнана носієм прав згідно зі ст. 12»²³.

Ще у 1882 р. з приводу скарги національно-політично орієнтованого товариства щодо порушення конституційно гарантованого права на збори (також ст. 12 Основного закону про загальні права громадян) відбулося нове принципове обговорення²⁴. Знову ж таки, адвокат з Любляни, д-р Зуппан, стверджував, подібно до його погляду на справу Теменау, що порушення громадянських прав не було, «оскільки товариство як таке громадянських прав не має, адже такі права належать лише окремим громадянам». Гіє, натомість, вважав, що «фізичні та юридичні особи мають рівні права, якщо закон не робить винятку». На підтвердження Гіє вказав на наявні прецеденти та передовсім, що особливо цікаве для досліджуваної тут проблеми, про ті дві статті

шення (Hue-Hugelmann Nr. 129) в одному місці йдеться про право «мешканців цих трьох громад», а в іншому про конституційно гарантоване «цим трьом громадам» право.

²² У справі Бродів (Hue-Hugelmann, Nr. 219, вище, с. 84–85) Імперський суд (за формулюванням Гіє) говорив про право, гарантоване ст. 19 «міській громаді і, відповідно, тамтешнім жителям німецької національності». Застереження висловив Edmund Bernatzik, *Kritische Studien über den Begriff der juristischen Person und über die juristische Persönlichkeit der Behörden insbesondere*; in: *Archiv für Öffentliches Recht* 5 (1890) 169–318, тут 274. Також Madeyski, *Politische Rechte der Nationalität* 116, з посиланням на ці справи вважав, що «Імперський суд застосував надто м'яку практику при розгляді законності правового суб'єкта».

²³ Hue-Hugelmann Nr. 176. У детальних дискусіях 26 і 28 жовтня 1878 р. лише д-р Зуппан обстоював погляд, що політичне право відсутнє. Обґрунтування рішення, засноване на проекті Гіє, одностайно прийняли, включаючи формулювання, яке не обговорювалося взагалі, «і негайно логічно необхідно ...». AVA: RG-SProt., Sitzungen vom 26. und 28. Oktober 1878, Bogen 37, 38, 39.

²⁴ Hue-Hugelmann Nr. 259, Скарга *Німецько-політичного товариства* у Новому Їчині (Нойтітшайн).

Основного закону про загальні права громадян, які гарантували права колективних осіб: Гіє наголосив на ст. 15 про визнані законом церкви й релігійні громади, а також на ст. 19 про права національностей. Цікаво, що він не звертав уваги на різницю, яка існувала між вже врегульованими законом церквами та релігійними громадами і неврегульованими народностями²⁵. Також у рішенні авторства Гіє (скаргу було задоволено) є вказівка «порівняти назву закону з ст. 15 і 19»; громадянські права мають також «об'єднання багатьох австрійських громадян у товариства, корпорацію або законно створені спілки» в межах «правоздатності, наданої такій юридичній особі»²⁶.

Це рішення від 1882 р. остаточно закріплювало інтерпретацію Імперського суду, що юридичні особи можуть бути носіями громадянських прав, гарантованих конституцією. В темі конфлікту національностей особливо важливо розрізнити дві групи юридичних осіб: перша складалася з «добровільних» юридичних осіб, в межах формування самоорганізації національностей ці об'єднання ініціаторів і добровільних членів творили товариство²⁷. Часто у національно-політично мотивованих скаргах покликалися не лише на ст. 19, а й на ст. 12 Основного закону про загальні права громадян, яка гарантувала свободу зібрань та об'єднань²⁸. Друга група складалася з різних органів самоврядування

²⁵ AVA: RG-SProt., Sitzung vom 10. Juli 1882, Bogen 5 (Suppan) und 7 (Hye). Інші члени колегії (ріттер фон Шром, барон фон Меркль і професор Маассен) вважали, що товариства не мали прав громадян держави, натомість Адольф Екснер висловив припущення, що політичне товариство може «також мати політичні права» (Bogen 6). Референтське подання Гіє на задоволення скарги було схвалене лише сімома голосами проти п'яти (проти голосували Зуппан, Меркль, Маасен, Шром і Ранда).

²⁶ Вартим уваги є те, що Гіє, видаючи збірник рішень, зауважив саме щодо цієї справи (Nr. 259), що норму про громадянські права юридичних осіб застосовували вже у рішеннях Nr. 129 (Теменау) і Nr. 176 (Празька консисторія князя-архієпископа).

²⁷ Цікавим з огляду на подані у ньому приклади є розділ про чеські товариства у Відні в: Glettler, Wiener Tschechen 73–224; його назва «Чеські самоврядні органи як центри національно-політичних акцій»; ця назва вдало характеризує політично-соціологічну функцію національних товариств, однак, з погляду адміністративно-правової термінології, товариства не можна називати самоврядними органами, бо це викликає непорозуміння.

²⁸ Поп. Melichar, Rechtslage der Nationalitäten 452 і 471–473; також Raoul Kneucker, Die Vereins- und Versammlungsfreiheit in der Judikatur des österreichischen Reichsgerichtes; in: Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht 16 (1966) 392 et sqq.

без добровільного членства, найчастіше це була громада,²⁹ до якої також входили торгові та ремісничі палати. Щодо цих автономних органів слід було щоразу вирішувати, чи вони були легітимовані в мовному конфлікті як сторона-скаржник, чи йшлося про службові зносини між вищими та підпорядкованими органами влади. В окремих випадках існували значні розбіжності стосовно того, чи поширюється захист ст. 19 на автономний орган. Дві конкретні справи з 1882 та 1917 рр. мають проілюструвати цю проблему; вони повертають нас до конституційної реальності цисляйтанської багатонаціональної держави і підтверджують вже цитоване попередження Едмунда Бернатціка про те, що без уваги до адміністративно-правових деталей неможливо отримати картину взаємних стосунків національностей.

Перший спір був із австрійської Силезії. У вересні 1881 р. Силезький крайовий виділ дав вказівку повітовому дорожньому комітету в м. Опава (Троппау) застосовувати як офіційну мову німецьку; тому протоколи і документи дорожнього комітету треба було вести німецькою мовою, загальні оголошення робити «німецькою та слов'янською мовами», де німецький текст вважали оригінальним; врешті, у зносинах з установами потрібно було послуговуватись лише німецькою мовою. У відповідь на це дорожній комітет повіту Опава подав скаргу до Імперського суду, що це розпорядження Силезького крайового виділу порушило «гарантоване ст. 19 право на захист і плекання богемської мови в державних установах та публічному (sic) житті в Силезії. Імперський суд відхилив скаргу через брак у скарги дорожнього комітету легітимації, проте з матеріалів видно, що це рішення досягнули більшістю у вісім голосів проти чотирьох. Голосуванню передувало докладне обговорення. Професор Ранда, чеський член Імперського суду з Праги, зазначив, що «він також бажає єдиної офіційної мови, і лише автономні органи мають так само обґрунтовану правопетензію на захист, як і фізичні особи та об'єднання. Ст. 19 не мала б сенсу, якщо б автономні органи не мали права послуговуватись своєю крайовою мовою». Така відмова зменшила б авторитет законодавства та «викликала б ненависть до тих установ, які перешкоджають здійсненню рівного права на використання звичної для краю мови, передбаченого ст. 19». Неприпустимим вважав Ранда і визначати автентичною мовою оголошень лише одну мову, як розпорядився стосовно цього крайовий виділ. На думку д-ра Зуппана, повітові комітети «не є тими юридичними особами», які мають право «на скаргу

²⁹ Madeyski, Politische Rechte der Nationalität 42–43.

щодо гаданого порушення політичних прав». Повітові дорожні комітети – лише допоміжний орган для утримання доріг; «до них, як до виключно адміністративних органів, незастосовне слово ‘автономні’» і вони не наділені громадянськими правами. Цього разу Гіє підтримав позицію Зуппана. Водночас чехо-моравський член колегії, ріттер фон Шром, заявив, що повітовий комітет цілком легітимований подавати скаргу, «бо це автономний орган, утворений шляхом вільного вибору зацікавлених осіб, а не лише адміністративний орган». На нього, як і на будь-яку особу, можна подавати скаргу, він має самостійну сферу діяльності, а отже, політичні права, особливо стосовно мови. Комітет обрала більшість, «що належить до богемської національності». Антон Рінтелен, адвокат з Граца, і Гіє заперечили Шрому, що повітовий комітет отримав розпорядження від свого вищого органу (крайового віділу), і таке розпорядження не може бути предметом скарги до Імперського суду. Фахівець з церковного права, професор Маассен, підкреслив: дорожній комітет, який обрала громади, має нехай навіть обмежену, але автономію. За основними законами держави «автономному органу не може бути відмовлено в праві на мовне самовизначення». Ранда також зазначив, що дорожній комітет має самостійну власність, і його можна вважати «громадою вищого ступеня». Президент Йозеф Унгер доклався до пояснення поняття, наголошуючи, що елемент автономності дорожнього комітету полягає в тому, що він утворюється внаслідок виборів і є автономним стосовно державного управління, а підпорядковується він вищій установі – крайовому віділові. Як було сказано, прихильники права оскарження залишилися в меншості³⁰.

У 1917 р. в останній великій справі Імперського суду стосовно значення та застосування ст. 19 йшлося про мовні права торгово-промислових палат Праги, Чеське Будейовіце (Будвайз) та Пльзня (Пільзен). Три торгово-промислові палати вважали, що розпорядження міністра торгівлі Александра фон Шпітцмюллера, згідно з яким надалі звіти та матеріали для міністерства, інших центральних установ та спільних [з королівством Угорщини] міністерств треба подавати виключно німецькою мовою, порушує їхні права на мовну рівноправність. Окрім того, празька торгова палата внесла скаргу на відхилення складеного чеською мовою запиту до міністерства торгівлі. У двох

³⁰AVA: RG-SProt., Sitzung vom 17. Jänner 1882, Bogen 15–18. Члени Імперського суду Гайслер, Маассен, Шром і Ранда висловились за скаргу дорожнього комітету, восьмеро інших голосуючих, серед них Гіє і Зуппан, проти (курсив мій). Рішення в Нусе-Нугелманн Nr. 251.

детальних обговореннях Імперського суду проаналізували складну позицію палат як допоміжних органів державної адміністрації, з одного боку, та як автономних органів, з іншого. Двоє польських голосуючих, Пінінський і Старжинський, а також чесько-моравський голосуючий Жачек підкреслили характер палат як автономних органів. Відомий знавець державного права, Адольф Менцель, наголосив, що обидві властивості, як автономних органів, так і виконавців міністерських розпоряджень у переданій сфері діяльності, сумісні між собою³¹. Президент Карл фон Грабмайр підкреслив, що в разі, якщо автономний орган «є у відносинах підпорядкування», то він не може покликатися на ст. 19 стосовно вищих органів³². Подання референта, християнсько-соціального політика Роберта Паттаї, про відхилення скарги було прийнято більшістю голосів всупереч голосам Пінінського, Стажинського і Жачека³³. У рішенні було зазначено, що ст. 19 «жодним чином не втручається у повноваження, які випливають з конкретних відносин підпорядкування та вищості державних органів, а також порядку їхньої служби». Автономні органи «частково підпорядковані вищим автономним, частково також державним органам», і вони «мають право оскаржувати їхнє розпорядження лише тією мірою, якою вони виступають стороною»³⁴.

Незважаючи на ці та деякі інші негативні рішення, значною була кількість автономних органів, а особливо громад, які зверталися до

³¹ AVA: RG-SProt., Sitzung vom 22. Februar 1917, Bogen 23–24. Старжинський стверджував, що з погляду мовного права, відмінність між звітом палати міністерству і зверненням значна. Якщо йдеться про звернення, то «палата відповідає будь-якій юридичній та фізичній особі» і «може використовувати свою мову». Проте згоди щодо того, чи згаданий в одній із скарг запит до міністерства слід характеризувати як звернення чи як звіт, члени Імперського суду не досягли. Я свідомо згадую цю деталь, адже мовні та національні конфлікти в Цисляйтанії склалися з тисяч таких детальних конфліктів.

³² AVA: RG-SProt., Sitzung vom 24. Februar 1917, Bogen 34.

³³ AVA: RG-SProt., Sitzung vom 22. Februar 1917, Bogen 26.

³⁴ Нье-Нугелманн Nr. 2298. Під час обговорення підстав рішення звучала жорстка критика проекту подання референта Паттаї. Первинно Паттаї хотів сказати, що це «не зневага» до іншої мови, коли центральні установи доручили палатам звітувати тією крайовою мовою, яка водночас є службовою мовою центральних установ. Роздратування графа Лео Пінінського помітне у протоколі, де йдеться про те, що граф просив випустити пасаж «це не зневага...», оскільки «це твердження неправдиве, адже це зневага». Підстави рішення були прийняті шістьма голосами проти чотирьох. AVA: RG-SProt., Sitzung vom 24. Februar 1917, Bogen 35.

Імперського та Найвищого адміністративного судів стосовно мовних прав. Особливо цікаво спостерігати, як воля національностей до самоствердження та самореалізації, за браком власної конституційної організації самих національностей, користувалася наявними інститутами ліберальної конституційної держави. Товариства та їхнє конституційне закріплення, система автономної адміністрації та суди, які надавали правовий захист також товариствам і громадам, були найважливішими інструментами для включення національностей як носіїв прав до інституційної структури Цисляйтанії³⁵.

Однак надмірне прагнення національностей до міцнішого закріплення своєї ідентичності в державі, як з мотивації національної експансії, так і для захисту своїх загрожених позицій, привело до пошуку нових інституційних форм, які були чужими для традиційного інвентаря ліберального конституціоналізму.

2. Національна автономія і національна приналежність до моравського компромісу: національне розмежування автономних установ і органів

Едмунд Бернатцік чіткіше, ніж інші спостерігачі, помітив, що в певний момент після 1867 р. у розвитку права національностей з'явилося щось нове. Питання мови, володіння мовою, боротьба за рівноправне використання крайових або звичних для краю мов – все це з 1848 р., а особливо з 1861 і 1867 рр., творило традиційний зміст національних прав. Останнім часом, писав Бернатцік у 1911 р.: «наше національне

³⁵ На доповнення до порівняння права національностей в Цисляйтанії та Трансляйтанії, зроблене в Kann, *Problem des übernationalen Staates* 48–49, слід зазначити дві інституційні відмінності: по-перше, державне право Угорщини не знало формальної різниці між основними законами держави та простими законами, не було конституційного (тобто конституційно гарантованого) каталогу політичних прав громадян, а також суду, аналогічного до Імперського; по-друге, адміністративний суд був створений в Угорщині на двадцять років пізніше, ніж у Цисляйтанії (1896 р.), із дуже обмеженими можливостями звернення туди зі скаргами. Пор. George Barany, *Ungarns Verwaltung: 1848–1918*; in: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918* II 440.

право вступило в новий етап розвитку, наскільки закріпився принцип, що, не беручи до уваги знання мови, кожна національність хоче, щоб нею керували лише посадовці, судді та органи, які є представниками цієї національності». У цьому й полягає принцип «національної автономії»³⁶.

Коли почався цей новий розвиток? Як ми вже згадували, у кромержизькому райхстазі чеська сторона робила подання на формування національних курій в ляндтагах, але вони були відхилені або відкликані³⁷. У кромержизькому проекті було лише закріплено можливість «включити у державну конституцію установу, яка на зразок арбітражного суду займатиметься лише справами національного характеру»³⁸. Серед критиків пропозицій депутата Пінкаса щодо курій в Кромержизі належав також Адольф Фішгоф, який з 1867 р. став першим борцем за інститут національних курій. У серпні 1867 р. Фішгоф підготував проект закону про національність. Вона включала пропозицію про те, щоб в ляндтагах, де представлені кілька народів, національна меншина (якщо вона становить принаймні одну п'яту частину населення краю) мала право вимагати окремого голосування за куріями стосовно будь-якої пропозиції щодо мови в школі, установах, церкві і публічному житті. Інтерес становлять пропоновані Фішгофом критерії належності депутатів до національних курій. Депутати від однопонаціональних округів належать до тієї курії, яка відповідає національному характеру округу; депутати від мовно змішаних виборчих округів обирають курію «за більшістю своїх виборців і за своєю національною приналежністю, визнаною під час виборів»³⁹. Так, Фішгоф вимагав визнання національної приналежності – і, отже, необхідної передумови будь-якої організації народностей, заснованої на персональному принципі. Через більш ніж два роки Фішгоф у переглянутій та доопрацьованій редакції його проекту закону про національність ще чіткіше сформулював, що представників національно змішаних виборчих округів «треба включати до тієї чи іншої курії за національними настроями

³⁶ Bernatzik, Verfassungsgesetze 989.

³⁷ Springer, Protokolle 213–216, 274, 280. Vgl. auch Alfred Fischel, Nationale Curien (Wien 1898).

³⁸ Ibid., 375 (§113).

³⁹ Richard Charmatz, Adolf Fischhof. Das Lebensbild eines österreichischen Politikers (Stuttgart und Berlin 1910) 200–203. Передані там уривки першого проекту Фішгофа (більше не збереглося) опубліковані вперше у празькому часописі *Politik*, 2. Oktober 1867, 1–2.

більшості їхніх виборців та поданою ними як *кандидатами* національною приналежністю»⁴⁰.

Під впливом проекту Фішгофа ідея національної курії увійшла в урядовий проект закону про національність, який був одним з основних документів компромісу з чехами, якого прагнув уряд Гогенварта/Шеффле. Попри тісні зв'язки між Рігером та Фішгофом, деталі проекту стосовно курій, підготовленого Альбертом Шеффле і Рігером, наштовхнулися на рішучу критику Фішгофа. Передовсім він бачив проблему в тому, що депутати з мовно змішаних округів могли на власний розсуд входити в одну з двох національних курій. Фішгоф побоювався, що «необмежений у своєму виборі [депутат] в інтересах своєї національної партії приєднається до протилежної курії». Він писав Рігеру, що національна курія є «фортецею, в якій національна меншина може успішно захищати себе від нападів національної більшості, поки вона надійна, поки у неї входять представники однієї національності. Але якщо в національну курію домішати чужі, сумнівні чи ворожі елементи, фортеця стане пасткою»⁴¹. З недовірою, яка промовляє із моторошної метафори Фішгофа, ми зустрінемось ще неодноразово, коли йтиметься про критерії національної приналежності та питання їхньої перевірки.

Урядовий проект закону про національність прийняли з невеликими змінами в парламенті Чехії та Моравії, щоправда, за відсутності німецьких депутатів. Проте зі зміною курсу цісаря та провалом місії Гогенварта шанс на отримання цісарської санкції було втрачено⁴². Через

⁴⁰ Charmatz, Fischhof 452 (переглянута редакція опублікована повністю Ibid., 447–454). Харматц помилився з датою цієї редакції, помилка ця увійшла і в пізнішу літературу. Харматц писав (Ibid., 201), що переглянутий варіант був написаний щонайраніше навесні 1868 р., оскільки там згадується брошура, опублікована в той час; Харматц не звернув уваги на те, що в переглянутому варіанті Фішгоф також згадав свою роботу «Österreich und die Bürgschaften seines Bestandes», яка вийшла щойно наприкінці листопада – на початку грудня 1869 р. (див. Ibid., 453).

⁴¹ Ibid., 270–271. Важливий також лист Рігера Фішгофу від 24 вересня 1871 р. Ibid., 268.

⁴² До передісторії див. Anton O. Zeithammer, Zur Geschichte der böhmischen Ausgleichsversuche, 2 Bde. (Prag 1912/13) I 53. Лист Рігера до Бойста від 1 березня 1869 р. з покликаннями на семигородський закон про мови від 1863 р., проект Фішгофа та приклад Швейцарії. Через кілька днів Рігер використав термін «монархічна Швейцарія» як символ порядку, якого він прагне для Богемії в галузі мови та національностей. Ibid., 61. Повний текст проекту закону про національність від 1871 р. в: Bernatzik, Verfassungsgesetze 1093–1097. Пор. також Sutter, Badenische Sprachenverordnungen I 78–82; Kann, Nationalitätenproblem I 181.

дев'ятнадцять років у переговорах щодо богемського компромісу від 1890 р. уряд знову подав законопроект про формування курій в богемському ляндртазі⁴³. Але лише через п'ятнадцять років, у 1905 р., національні курії вдалося реалізувати в Моравії, і, як йтиметься через один підрозділ, у значно ширшій формі, ніж передбачав проект Фішгофа чи законопроекти 1870 і 1890 рр.

Інше міркування Фішгофа було реалізоване швидше, хоча і в змінній формі. Не лише в галузі крайового законодавства, але також у сфері автономного управління потрібен був захист для національностей, особливо меншин. Він вважав, що особливо важливо подбати про шкільництво. Так, у відомій роботі Фішгофа 1869 р. «Австрія і заперуки її існування» та наступній переглянутій редакції його закону про національності є вимога, щоб і в представницьких, і в адміністративних органах змішаних громад та округів у вирішенні шкільних і мовних питань і при затвердженні на посаду вчителів голосування відбувалося за куріями. Окрім того, в крайовій шкільній раді і в шкільних радах змішаних округів і громад меншості важливо забезпечити вотум курії⁴⁴.

У 1873 р. в автономній галузі, а саме в шкільних установах, було вперше законом закріплено захист від національної майоризації. Проте нова інституційна гарантія виходила за межі вотуму курії та запровадила *національне розмежування* у місцевих шкільних радах. Богемський закон про шкільну інспекцію від 1873 р. передбачав, що в населених пунктах з німецькими та чеськими (юридичною мовою «богемськими») школами, де неможливе розмежування місць за шкільними округами, потрібно створити окремі місцеві шкільні ради для німецьких та чеських шкіл. Важливим для історії національної автономії та права на національну приналежність є таке положення: представників громади в обох місцевих шкільних радах мали обирати громадські ради «*і вони мають бути, як і місцевий шкільний інспектор, тієї національності, для якої призначена школа і яку представляє*

⁴³Текст серед іншого в: Menger, *Böhmischer Ausgleich* 287–293. У проекті 1890 р., окрім курій богемських та німецьких виборчих округів, збереглася курія великих землевласників. Це гостро критикував Карл Реннер: Karl Renner, *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen*, 1. Teil: Nation und Staat (Leipzig/Wien 1918) 77. З іншого боку, цікавими є аргументи, висунуті Фішгофом (в контексті проекту 1871 р.) на користь виведення великих землевласників з національних курій. Charmatz, *Fischhof* 270.

⁴⁴ Adolf Fischhof, *Österreich und die Bürgschaften seines Bestandes* (Wien 1869) 191; Charmatz, *Fischhof* 453.

місцева шкільна рада» (§7). Окрім того, було створено національно розмежовані повітові шкільні ради, а для міста Праги – дві окружні шкільні ради, одна для німецьких, інша для чеських шкіл⁴⁵.

Хоча започаткований тут розподіл національних сфер у деяких галузях управління, насамперед у школі, а пізніше і в сільському господарстві оцінювали позитивно⁴⁶. перше правове закріплення національної приналежності створило нову і дуже дражливу проблему: питання критеріїв національної приналежності. У конкретних суперечках щодо особового складу місцевих шкільних рад незабаром виникло питання, на основі чого визначати національну приналежність особи. Скарга з Пльзня, яку Найвищий адміністративний суд розглядав взимку 1880/81 рр., можливо, вперше представлена на основі документів, ілюструє тип конфлікту, який виник з вимоги національної приналежності⁴⁷. Водночас ця справа пропонує перше визначення поняття «національність» у законодавстві давньої Австрії про національність. Міська рада міста Пльзня обрала 31 жовтня 1879 р. такого собі Алоїза Форманека до німецької місцевої шкільної ради. (Німецькі) представники першого виборного органу в Пльзні подали скаргу до повітового староства, оскільки Форманек не належав до німецької національності. Відповідаючи на запитання повітового староства про його національність, Форманек 18 листопада 1879 р. заявив для протоколу, що володіє обома крайовими мовами, проживав у німецьких громадах, і віддав свою дитину шкільного віку в німецьку школу. Натомість скаржник зауважив, що пан Форманек ноторичний чех і тримається в Пльзні сторони чехів. Через вчинок міської ради (вибір, на думку скаржника, чоловіка чеської національності у місцеву німецьку шкільну раду) виникла небезпека того, що німецькі школи, «в яких уже працюють вчителі, які недостатньо володіють німецькою мовою, будуть віддані на відкуп чехам, а німці стануть безправними і беззахисними»⁴⁸. Од-

⁴⁵ Böhmisches Landesgesetz vom 24. Februar 1873, LGBl. Nr. 17 уривки в: Bernatzik, Verfassungsgesetze 989–991. Основоположне значення цього первісно ізольованого законодавства висвітлено в цікавій роботі професора Чернівецького університету Йозеф Лукас: Josef Lukas, Territorialitäts- und Personalitätsprinzip im österreichischen Nationalitätenrecht; in: Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart 2 (1908) 363, 379 Anm. 2, 380–381.

⁴⁶ Sieghart, Letzte Jahrzehnte 413–414; Renner, Selbstbestimmungsrecht 77.

⁴⁷ AVA: Verwaltungsgerichtshof, I/139 aus 1880.

⁴⁸ Опубліковане рішення не містить ані повної назви населеного пункту, ні повного імені обраного в німецьку місцеву шкільну раду представника, вибір якого оскаржували Budwinski, Erkenntnisse nach §6 ... Nr. 130 (Erkenntnis vom 3. Jänner

нак під час руху справи інстанціями скаргу було відхилено, при тому особливо підкреслювали те, що Форманек віддав свою дитину в німецьку школу.

Референт Найвищого адміністративного суду, радник двору Рудольф Альтер,⁴⁹ який опрацював цю скаргу, запропонував скасувати оскаржуване рішення через невідповідність адміністративної процедури; сенат підтримав пропозицію референта голосами 3:1⁵⁰. В обґрунтуванні Альтер критикував процедуру адміністративної установи за відсутність відповіді на основне запитання стосовно національності Алоїза Форманека. У цьому контексті рішення Найвищого адміністративного суду містить визначення поняття «національність», яке часто цитують в літературі, тепер, на підставі документів, можна ствердити авторство Рудольфа Альтера. Ця дефініція має принципове значення, тому процитую її повністю:

«Очевидно, що питання, до якої національності належить особа, це питання фактичного стану, яке за умови відсутності законів, які б надавали критерії, за якими визначати національність окремих осіб, треба вирішувати відповідно до загальних характеристик, які відповідають поняттю.

Також до сутності нації, національності належить те, що вона розуміє себе і діє супроти інших як єдине і замкнуте ціле, отже, *й для особи приналежність до певної національності є, по суті, справою свідомості та відчуття.*

Представник національності звичайно говорить мовою нації та дотримується її звичаїв, але так само певним є те, що знати мову і дотримуватись звичаїв нації можуть і чужинці, тому для визначення національності лише цих характеристик недостатньо.

1881). У матеріалах справи прізвище «Форманек» іноді пишеться чеським варіантом (Formánek), особливо у скарзі, яка виходить з того, що особа, про яку йдеться, «ноторичний» чех за народженням.

⁴⁹ До біографії Альтера див. Friedrich Wilhelm Kremzow, Rechtsanwalte als Mitglieder des k. k. Verwaltungsgerichtshofes; in: Lehne, Loebenstein und Schimetschek, Verwaltungsgerichtsbarkeit 41–42. Альтер (1839–1917) походив з богемських німців. Також нижче с. 230.

⁵⁰ Під головуванням президента сенату барона фон Фірлінґера, голосували радники двору Моріц фон Шмерлінґ, Макс барон фон Шаршмід, Йозеф фон Ергарт і Альтер. Шмерлінґ виступив за закінчення досудової процедури та призначення слухання, тоді як більшість, згідно з §6 закону про Найвищий адміністративний суд, постановила, що оскаржене рішення має бути скасоване за недотримання процедури та повернуте до адміністративної установи для усунення недоліків і прийняття нового рішення.

Саме тому, якщо в конкретному випадку національність особи ставиться під сумнів, а зовнішніх ознак національної приналежності недостатньо, то не залишається нічого іншого, як запитати її про її національність і *ставитися до неї як до представника тієї національності, до якої вона сама себе зараховує*»⁵¹.

Рішення Найвищого адміністративного суду від 1881 р. поклало початок розробці доктрини національної приналежності, яка вже давно була опрацьована в змістовній студії, щоправда, без залучення архівних документів⁵². Концепцію Найвищого адміністративного суду від 1881 р. заслужено називали доктриною «обмеженого принципу визнання»⁵³. Насправді, Рудольф Альтер наводив і об'єктивні, і суб'єктивні чинники, властиві суті національності; однак вирішальним був суб'єктивний елемент самоідентифікації⁵⁴.

У процесі відповідної юдикатури Найвищого адміністративного суду на ролі національної приналежності акцентували дедалі більше. Однак труднощі принципу визнання ставали щораз очевиднішими.

Не позбавлена комічності справа надійшла у Найвищий адміністративний суд з громади Сушице (Шюттенгофен) в Богемії у 1887 р. У цій громаді з чеською та німецькою місцевими шкільними радами прочеська міська рада обрала до німецької місцевої шкільної ради осіб, чия приналежність до німецької національності (передбачена законом про шкільну інспекцію) була дуже сумнівною і для місцевої міської ради; у своєму повідомленні до ц. к. повітового староства про проведені вибори вона з певною наївністю оголосила, «що в разі, якщо

⁵¹ Авторство цитованого тексту належить виключно Альтеру, лише два невеликі, не цитовані тут пасажі обґрунтування рішення були модифіковані на підставі пропозицій надвірного радника фон Шаршміда. AVA: Verwaltungsgerichtshof, I/139 aus 1880 (курсив мій).

⁵² Wolfgang Steinacker, *Der Begriff der Volkszugehörigkeit und die Praxis der Volkszugehörigkeitsbestimmung im altösterreichischen Nationalitätenrecht* (=Schriften des Instituts für Sozialforschung in den Alpenländern an der Universität Innsbruck 9, Innsbruck 1932); Хоча я не поділяю деяких інтерпретацій цього дослідження, її заслуга полягає в тому, що це опрацювання центральної проблеми цисляйтанського законодавства про національність.

⁵³ *Ibid.*, 13–14.

⁵⁴ Цікавим є порівняння з рішенням Імперського суду у справі Бродів (див. вище с. 84 і наст.). У ній, хоч і без спроби систематичного визначення поняття, підкреслено суб'єктивний елемент самовизнання, щоправда, до уваги береться і об'єктивне «фактичне» використання мови, яке міністерство не могло спростувати, це Steinacker (*Ibid.*, пос. 28) не врахував.

обрані не визнають своєї німецької національності, заперечень проти виборів бути не може, оскільки німецька школа призначена для дітей обидвох національностей, а обрані володіють обидвома крайовими мовами». Відповідаючи на запитання староства, яке із зрозумілих причин мало сумніви, обрані повідомили, що вони «належать до обидвох національностей». На повторну вимогу пояснення, «відповідно до серйозності справи і вимоги закону» обрані повторили, що належать до обидвох національностей. Не дивно, що державні органи визнали вибори недійсними; натомість громада Сушице подала скаргу до Найвищого адміністративного суду. На підставі рішення, яке розробив (тим часом вже ріттер фон) Альтер, скаргу було відхилено. Альтер навіть хотів звернути увагу громади на покарання за умисне вчинення злочину, яке Найвищий адміністративний суд має право накласти і не накладає його лише тому, що таке покарання також «лягло б і на непричетних до безпідставного турбування найвищого суду платників податків»⁵⁵. Ця справа цікава, бо засвідчує, що «подвійну самоідентифікацію» з двох національностей не приймали ані адміністративні структури, ні Найвищий адміністративний суд, а отже, особи, які з будь-яких причин не бажали самоідентифікуватися, були просто «невиборними» з огляду на умови богемського закону про шкільну інспекцію.

Гострійший перебіг конфлікту національностей видно з приватної, відверто чесько-національної за тоном скарги, що надійшла з богемського Прахатіце (Прахатітц). Скаржники заперечували проти обрання трьох осіб до чеської місцевої шкільної ради Прахатіце, хоча ці три особи визнали себе предстаниками «богемської нації». Скаржники ж сумнівалися в достовірності цього визнання; вони заявляли, що «визнання обраних про приналежність до певної нації недостатньо; врахувати слід також їхню ситуацію вдома і в сім'ї, поведінку, вчинки *та ставлення до всіх національних питань*» і тоді можна беззаперечно встановити, що три обрані особи «не є членами богемської нації» – хоча двоє з них походять від богемських батьків, тоді як третій визнав, що походить від німецьких батьків. Найвищий адміністративний суд прийшов до диференційованих висновків. Він рішуче висловився проти центральні думки скарги, яка вимагала перевірити «переконання з національних питань» як критерій національної приналежності. Найвищий адміністративний суд вважав, що приналежність особи до

⁵⁵ AVA: Verwaltungsgerichtshof, II/8 aus 1887 und II/10 aus 1887; Budwinski Nr. 3671 (Erkenntnis vom 28. September 1887).

певної нації жодним чином не залежить від того, на чий бік вона стає в політичному житті, від її політичних переконань та поведінки в громадянському житті». Що стосується перших двох осіб, які «під час їхнього допиту чітко визнавали себе чехами, походили від чеських батьків, а рідною мовою вважали чеську», скаргу було відхилено. Іншою була ситуація з третім чоловіком – таким собі Якобом Ліблем, який хоча під час першого допиту 19 червня 1898 р. й заявив, що належить до богемської нації, але через півроку на другому допиті 23 грудня 1898 р. заявив, що походить від німецьких батьків, його діти ходять до німецької школи і разом з сім'єю «під час перепису населення ідентифікував себе із німецькою нацією». Спершу Найвищий адміністративний суд зазначив, що остання заява Лібля не цілком точна, «оскільки перепис встановлює не приналежність до певної нації, а лише мову спілкування»; однак твердження Лібля свідчить, що він хоче, щоб його вважали німцем. За цих обставин заяви Лібля на його другому допиті треба розглядати як відкликання показів його першого допиту або «як зізнання», що немає жодних підстав, «які дають право Ліблю заявляти про свою приналежність до богемської нації». Тому стосовно Лібля скаргу було задоволено, а рішення міністерства освіти, яке підтвердило обрання Лібля до місцевої чеської шкільної ради, скасовано⁵⁶.

У 1907 р. Найвищий адміністративний суд найбільш чітко висловив своє бачення визнання як ключової особливості національної приналежності. Переважно чеська громада Карлін (Кароліненталь) вибрала чотирьох осіб у місцеву німецьку шкільну раду. Хоча ці чотири особи «рішуче» запевнили, що належать до німецької національності, адміністративні органи оголосили вибори недійсними, оскільки обрані не були німецької народності. Установи поклалися на офіційно зібрані дані, а саме стосовно місця їхнього народження, особистої і сімейної ситуації обраних осіб, зокрема, походження, поданої під час перепису національності батьків, так само мови спілкування обраних та членів їхніх сімей, виховання та освіти дітей під національним оглядом, діяльність у товариствах та інше.

Найвищий адміністративний суд рішуче висловився проти характеру цих матеріалів: адміністративні органи покликалися на обставини, «з яких не випливає переконливий висновок про національність особи». Усі ці обставини можуть мати свою причину «особливо в населених пунктах зі змішаними мовами, навіть з опортуністських чи

⁵⁶ Budwinski Nr. 14024, Erkenntnis vom 5. April 1900 (курсив мій). Пор. також Steiner, Volkszugehörigkeit 19–24 з проблематичними висновками.

інших міркувань осіб, про яких йдеться». Знову було застосовано визначення національності Рудольфа Альтера від 1881 р. і підкреслено, що «якщо в конкретному випадку стоїть питання щодо національності особи, то для встановлення цього визначальною є *лише* її серйозно і розважливо надана установі заява»⁵⁷.

Нерозв'язна дилема надійного визначення національної приналежності в цих суперечках, особливо в останній, стає очевидною. Якщо вирішального значення надавали суб'єктивному визнанню, то не було змоги спростувати визнання, можливо, зроблені навмисно задля національно-політичної «інфільтрації». Натомість встановлення національної приналежності державними установами викликало застереження щодо інституційного «винюхування», за найрізкішим визначенням Едмунда Бернатціка⁵⁸. У наступних підрозділах ми повернемося до цього питання.

Останні названі справи припали на час значно краще розвинутих інститутів національної автономії. Шлях, яким із прийняттям закону про шкільну інспекцію для Богемії вперше пішли у 1873 р., обирали дедалі частіше. Так розширювалась сфера впливу права національностей. Найчіткіше цей феномен пояснив Йозеф Лукас. У 1908 р. він писав, «оскільки персональний принцип має здатність захоплювати сфери права, в яких право національностей раніше не застосовувалось, тим самим він *розширює обсяг прав національностей*. Так, наприклад, стандарти, що регулюють організацію шкільних інспекцій, взагалі не мають нічого спільного з правом національностей; але в той момент, коли членство в цих колегіях вимагає приналежності до певної народності, а сфера діяльності таких органів національно розмежована, відповідні організаційні норми стають частиною права національностей»⁵⁹.

Відомі переговори про богемський компроміс у 1890 р. принесли пропозиції, які могли б стати значним кроком в напрямку національної

⁵⁷ Budwinski Nr. 5492/A, Erkenntnis vom 14. November 1907.

⁵⁸ Edmund Bernatzik, Über nationale Matriken. Inaugurationsrede an der Universität Wien (Wien 1910) 29–30: Підозрілі обставини, можливо, розмови в кав'ярнях чи ресторанах, походи в театр, читання підозрілих книжок, і хто знає, що ще зможе стати доказом на підтвердження чи спростування національної приналежності. «Справжній німецький чоловік» під загрозою бути офіційно визнаним зрадником «національної справи», неохоче питиме французьке вино. Існує загроза процесів, які нагадуватимуть суди єретиків в часи інквізиції.

⁵⁹ Lukas, Territorialitäts- und Personalitätsprinzip 363 (в оригіналі виділено розрядкою).

автономії. Про намагання досягти богемського компромісу слушно зауважено, що переговори 1890 р. пропонували «навіть чи ще десь у такій повноті наявний внесок до одного з найскладніших питань державного права та практичної політики: як змінити конституційні та адміністративні форми, які виникли в мононаціональних державах, для країв з різними національностями, що зрівноважують одна одну, так, щоб гарантувати кожній національності захист від образ та утисків і по змозі обмежити кількість конфліктів»⁶⁰. Знову ж таки, було зроблено спробу до запровадження національних курій в ляндратазі. Використання мови в автономних установах, а також школу меншин вперше мали регулювати крайові закони; однак ці пропозиції законом не стали. Все ж реалізовано було поділ крайової шкільної ради, а у 1891 р. і крайової ради культури.

Поділ автономної крайової установи з мотивів національного розмежування відбувся в Тиролі, *de facto* ще у 1881 р. крайову раду культури поділили на дві секції із центрами в Іннсбруку і Тренто. Просторово-географічне відмежування народностей в Тиролі дозволяло, однак, діяти згідно з територіальними міркуваннями. Помилку цього врегулювання, підпорядкування чотирьох німецьких громад Профайс (Провес), Ляурайн (Лауреньо), Унзере Лібе Фрау ім Вальде (Сенале) та Санкт Фелікс (Сан Феліче) в політичному повіті Клес (італійській) секції в Тренто усунули поправкою в 1884 р.⁶¹

Поправка до закону про нагляд над шкільництвом в Богемії від 1890 р. чітко передбачала, що шість членів крайової шкільної ради, яких обирав крайовий виділ, і два члени, обрані колегією уповноважених від міста Праги, повинні порівну бути представниками «богемської» і німецької національностей. Окрім того, на додаток до пленарної колегії для певних справ були передбачені національні секції⁶².

Через два роки тирольський закон про шкільний нагляд від 1892 р. в основному перейняв правила, запроваджені в Богемії у 1873 та 1890 рр.

⁶⁰ Menger, *Böhmischer Ausgleich* 8.

⁶¹ Lukas, *Territorialitäts- und Personalitätsprinzip* 387–388. Пор. також Eduard Reut-Nicolussi, *Das altösterreichische Nationalitätenrecht in Welschtirol (=Schriften des Instituts für Sozialforschung in den Alpenländern an der Universität Innsbruck* 5, Innsbruck 1930) 27–28 та 95–97. Посилання на торгово-промислову палату, розташовану в Роверето, яка надавала постійну підтримку національному товариству захисту *Legg Nazionale*, а також юристам, нотаріусам та лікарським асоціаціям, розташованим у Тренто.

⁶² Lukas, *Territorialitäts- und Personalitätsprinzip* 381. *Böhmisches Landesgesetz vom 24. Juni 1890, LGBL. Nr. 46*, вибірково в Bernatzik, *Verfassungsgesetze* 991–993.

У шкільних громадах, де були початкові школи з німецькою, італійською або ладинською мовою навчання, представників місцевих громад треба було обирати «з представників обидвох національностей». Ладинська мова згадана тут окремо, але в зазначеному положенні її відносили до італійської «національності». Це ж стосувалося і наступного положення про те, що в шкільних громадах, в яких були школи з німецькою, італійською або ладинською мовами навчання, мали призначати «спеціального місцевого шкільного інспектора відповідної національності». В крайову шкільну раду в Іннсбруку, яка, щоправда, не була розділена на національні секції, входило шість членів, делегованих крайовим віділом, з яких мало «троє належати до німецької та троє до італійської національності»⁶³.

У 1891 р. створили богемську крайову раду культури з двома національними секціями. На протигагу тирольському регулюванню 1881 і 1884 рр., в богемському законі використали термін «національність». Ці дві секції формувалися так, що всі уповноважені до вибору товариства судового повіту спільно надсилали делегата до «відповідної національності повіту» секції. Як визначати національність округу, не говорилося, але як і для всіх положень та пропозицій, що стосувалися національних активів у Богемії, це правило ґрунтувалося на даних останніх переписів населення про мови спілкування. Але як це було в «змішаному окрузі»? Тут суб'єктивній свободі вибору було надано більше простору: якщо у змішаному окрузі існувало лише одне сільськогосподарське товариство, воно мало «вибір, в яку із секцій [чеську чи німецьку] скеровувати своїх делегатів». Але якщо в такому окрузі було «кілька окремих національних товариств із правом обирати, то кожна група могла обирати делегата у секцію, відповідну до її національності»⁶⁴.

Закон про крайову раду культури Богемії, за яким у 1897 р. з'явився аналогічний крайовий закон для Моравії, цікавий тому, що він, вихо-

⁶³ Lukas, Territorialitäts- und Personalitätsprinzip 381–382. Tiroler Landesgesetz vom 30. April 1892, LGBI. Nr. 7, уривки в: Bernatzik, Verfassungsgesetze 1001. У 1893 р., при створенні кас взаємодопомоги для пожежників, провели поділ на німецько-тирольські й італійсько-тирольські пожежні підрозділи. У 1896 р. тирольська комісія з оцінки земельного податку розділена на дві національні секції. Пор. Theodor Veiter, Die Italiener in der österreichisch-ungarischen Monarchie. Eine volkspolitische und nationalitätenrechtliche Studie (=Österreich Archiv, Wien 1965) 87.

⁶⁴ LGBI. Nr. 20/1891. Повний текст прийнятого богемським ландтагом проекту в: Menger, Böhmischer Ausgleich 261–273; витяги з закону, але без важливого §2 в: Bernatzik, Verfassungsgesetze 1003–1006.

дячи з територіального врегулювання для змішаних округів, дає простір персональному принципу. Виключно за персональним принципом відбулось створення медичної палати в Богемії у 1894 р. Заснували дві секції – одну з німецькою, іншу з чеською діловими мовами. Кожна з секцій мала по двадцять п'ять членів. Їх обирали, голосуючи бюлетенями, всі зобов'язані до реєстрації в медичній палаті Богемії і наділені правом голосу лікарі. Передбачалося, що кожен лікар, керуючись вільним вибором, «номінуватиме по двадцять п'ять членів лікарської асоціації та по стільки ж заступників для тієї чи іншої обраної ним секції медичної палати». Цікавою є необмежена свобода національного визнання, або якщо точно дотримуватись тексту закону, свобода уповноважених голосувати лікарів делегувати своїх кандидатів у німецьку або чеську секції. Ця свобода вибору була можлива лише тому, що був офіційно встановлений кількісний паритет обидвох секцій⁶⁵. Аналогічне положення для Моравії з'явилося у 1906 р. вже в контексті національного компромісу 1905/06 рр.

Між щойно описаними подіями в Богемії і компромісом в Моравії, про який мова йтиме нижче, між 1897 і 1902 р. з'явилась ціла низка оригінальних текстів до теорії національної автономії. Цю нову фазу теорії прав національностей в роки після кризи Бадені неодноразово аналізували, і ми її докладно не розглядатимемо.⁶⁶ Проте зазначимо таке. Ідея відокремлення нації та території, яку найбільш чітко сформулював словенський соціал-демократ Етбін Крістан,⁶⁷ слугувала основою для нових планів конституційної та адміністративної реформи Цисляйтанії. Ці плани, основу яких частково становили ідеї Адольфа Фішгофа, представили з 1897 р. Альфред фон Офферманн, Отто Лянґ, у 1899 р. на партійному з'їзді в Брні словенські соціал-демократи під головуванням Етбіна Крістана, а передовсім представляв їх Карл Реннер. Спільним знаменником цих планів було розмежування територіально-державних та національно-культурних інтересів. Найчіткіше

⁶⁵ Erlaß des k. k. Ministeriums des Innern vom 19. August 1894, Text bei Fischel, Sprachenrecht Nr. 411a.

⁶⁶ Поп. Kann, Nationalitätenproblem II 155–172, також Sutter, Badenische Sprachenverordnungen II 402 et sqq.

⁶⁷ До Крістана див. Hans Mommsen, Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat I (Wien 1963) 325–327; там вказівка на: Etbin Kristan, Nationalismus und Sozialdemokratie in Österreich; in: *Akademie* (Jg. 1898) 405 et sqq. Також Fran Zwitter, The Slovenes and the Habsburg Monarchy; in: *Austrian History Yearbook* 3/2 (1967) 181.

цей принцип у властивій йому блискучій манері сформулював Карл Реннер: замість звичної схеми територіальних адміністративних одиниць «країну треба двічі виміряти, відповідно до різних принципів»; ми «повинні нанести на карту подвійну мережу, економічну та етнічну, ... двічі організувати населення, раз на національному і раз на державному рівні»⁶⁸.

Задля розмежування національної адміністрації (для захисту культурних інтересів, зокрема шкільництва) від територіально-державної адміністрації Оферманн і Реннер представили проекти конституціоналізації національностей як юридичних осіб. Так, народності, наділені «рівноправністю» в ст. 19, нарешті б отримали належні їм органи. Іншим наслідком цього поділу була потреба уточнення національної приналежності (і систематизації) населення – аналогічно до встановлення конфесійної приналежності. І Реннер, і Рудольф Геррманн фон Геррнітт представили пропозиції щодо «національних метрик». Проблемі національної приналежності, яка гостро стояла в Богемії з 1873 р., як ми побачимо, судилося стати однією з найважчих і най-

⁶⁸ Щодо Оффермана див. Kann, Nationalitätenproblem II 157–158, також Mommsen, Sozialdemokratie 318 і 328–329; стосовно Лянга і південно-слов'янського проекту резолюції на партійному з'їзді в Брно там само 318–319 і 325. Відома соціал-демократична програма національностей в Брно 1899 р. була заснована не на персональному принципі, а на ліквідації коронних країв та заміні їх (етнічно-) національно відокремленими (територіальними) органами самоврядування. Програма, серед іншого, видана в: Berchtold, Österreichische Parteiprogramme 144–145, також в: Das Nationalitätenproblem in Österreich 1848–1918, ausgewählt und eingeleitet von Hartmut und Silke Lehmann (=Historische Texte/Neuzeit 13, Göttingen 1973) 73–75. Дві найважливіші книжки Карла Реннера, які варто тут згадати: Synopticus (= Karl Renner), Staat und Nation (Wien 1899) і Rudolf Springer (= Karl Renner), Kampf der österreichischen Nationen. Цитоване місце в: Rudolf Springer (= Karl Renner), Grundlagen und Entwicklungsziele der Österreichisch-ungarischen Monarchie (Wien 1906) 208.

^{68a} Herrmann von Herrnritt, Nationalität und Recht 138; Rudolf Springer (=Karl Renner), Kampf der österreichischen Nationen 63–69, 186. Треба додати, що Карл Реннер, поборник персонального принципу, якому вдалося досягти найбільш сталого впливу, хотів застосовувати цей принцип у преферованій ним адміністративній одиниці – окрузі – лише тоді, коли змішане населення робило неможливим розмежування мононаціональних територіальних округів; отже, персональний принцип набував у Реннера певної субсидіарної функції; через це Реннера часто хибно розуміли і йому доводилось захищатись. Пор. Karl Renner, Österreichs Erneuerung II (Wien 1916) 160–164.

суперечливіших проблем наступних років. Стрімкий розвиток теорії прав національностей на зламі століть, особливо ідея про національні метрики чи національні кадастри, створив важливу базу для подальшого розвитку національної автономії у вужчому сенсі^{68a}.

На практиці моравський компроміс 1905/06 рр. став найбільшим проривом для національного розмежування та автономії в історії права національностей в давній Австрії. Йому треба присвятити окремих підрозділ.

3. Національна автономія в моравському компромісі

Компроміс в Моравії, закріплений у чотирьох крайових законах від 27 листопада 1905 р. (LGBl. Nr. 1, 2, 3 і 4/1906), охоплював три великі сфери: *по-перше*, врегулював службову мову автономних установ; це положення, яке належить до сфери «традиційного» мовного права вже було розглянуте в розділі С 4 (с. 130–131). *По-друге*, відбулася всебічна національно-політична реорганізація шкільництва. *По-третє*, було запроваджено національну автономію у сфері політичного волевиявлення шляхом формування національних курій в ляндратах та національних виборчих класів для виборців; це означало реформу і крайового укладу, і порядку виборів в ляндрат. Кілька супровідних заходів доповнили ці три основні напрямки компромісу, зокрема національний поділ палат лікарів та адвокатів⁶⁹.

У цьому розділі спершу йтиметься про реорганізацію шкільництва, на доповнення ми розглянемо реформу політичного волевиявлення. Вхідження права про національності у моравське шкільне законодавство розпочалося ще з попередника чотирьох великих компромісних

⁶⁹ До історії моравського компромісу пор. Alfred Freiherr von Skene, *Der nationale Ausgleich in Mähren 1905* (Wien 1910). Horst Glassl, *Der mährische Ausgleich (=Veröffentlichungen des Sudetendeutschen Archivs in München, München 1967)*. Josef Kolečka, „Moravský pakt“ z roku 1905; in: *Československý Časopis Historický* 4 (1956) 590–615. До національного поділу лікарської і адвокатської палат в Моравії пор. Fischel, *Sprachenrecht* Nr. 457 та Nr. 466. Статут палати адвокатів передбачав для своїх членів власний національний кадастр (§39).

законів, а саме з дисциплінарного закону для вчителів від 29 січня 1905 р. (LGBI. Nr. 27/1905). У крайовій шкільній раді створили німецький та чеський дисциплінарні сенати. Вчителі утраквістичних шкіл «з початком дисциплінарного розслідування» мали повідомити про «свою національність» – варта уваги норма, адже вона встановлювала обов'язок національної самоідентифікації. Для складу обох дисциплінарних сенатів також було передбачено, що певні члени сенату повинні належати до «відповідної національності»⁷⁰.

У листопаді з'явився великий закон про шкільний компроміс (LGBI Nr. 4, 1906), який приніс значні зміни у дві сфери – шкільну інспекцію та заснування й утримання шкіл. Спершу Моравія звернулася до положення, запровадженого в Богемії в 1873 р., згідно з яким, в громадах з німецькими і богемськими школами без територіального розмежування шкільних округів треба було заснувати окремі місцеві шкільні ради. Представники громад в обидвох шкільних радах, так нормував закон, мали «бути тієї національності, для якої призначена школа». В моравському законі 1905 р. чіткіше, ніж у богемському від 1873 р., на який він орієнтувався, визначено, що персональний принцип прийшов на зміну територіальному. Для «кожної школи, що підпорядковувалась цим шкільним радам», відтепер «створювали окремий місцевий шкільний округ», проте ці окремі шкільні округи були територіально конгруентними. В організації повітових шкільних рад вдалося, однак, схоже як в Богемії, знайти територіальне врегулювання. Лише для Брна, як 1873 р. для Праги, було створено німецьку та чеську окружні шкільні ради. Також аналогічно до прийнятого в Богемії у 1890 р. закону поділили моравську крайову шкільну раду на німецьку та богемську секції⁷¹.

Формування національно розмежованих місцевих шкільних округів в одних і тих самих громадах не привело до створення власних, національно розділених утримувачів шкіл. Територіальна громада надавала дозвіл на спорудження школи і була законним носієм матеріального забезпечення, потрібного для спорудження та утримання школи. Це означало, що національна структура більшості громад продовжуватиме негативно впливати на створення шкіл із навчанням мовою меншин. У Моравії не дійшло до логічного наслідку у вигляді заснування національних місцевих шкільних округів, а саме націо-

⁷⁰ Уривки тексту в: Bernatzik, Verfassungsgesetze 993–994 (§6).

⁷¹ Уривки тексту Ibid., 995–100 (пор. особливо Abt. I §8).

нальних спілок як носіїв матеріального забезпечення шкіл, так само, як цього не сталося і в Богемії⁷².

Труднощі можна було очікувати передовсім в громадах, зобов'язаних заснувати публічні школи меншин (пор. вище с. 174–176). «Для забезпечення шкільної освіти дітям меншин обидвох народностей», як це чітко обґрунтував текст закону, моравський шкільний компроміс передбачав субвенції для приватних народних шкіл. Крайові субвенції мали отримувати приватні школи, «засновані в шкільних громадах без публічної народної школи з тією ж мовою викладання, що у відповідній приватній народній школі»⁷³.

Найбільш вибухонебезпечним нововведенням виявилось положення шкільного компромісу, яке мало на меті припинити так званий національний відлов дітей шкільного віку. Поняття «відлов дітей» на початку 20 ст. входило у вокабуляр національної боротьби в давній Австрії⁷⁴. Воно позначало прагнення активних у міжнаціональній боротьбі груп і товариств спонукати дітей, які, ймовірно, належали до іншої національності, до вступу в свої національні школи. Передовсім це робили німці, які відчували загрозу своїм «національним активам»; деякі чеські батьки сприяли цьому, вважаючи, що відіславши своїх дітей до німецьких шкіл, покращать їхні соціальні й професійні шанси. Чеські батьки, які мали такі міркування чи хотіли їх реалізувати, були водночас особливою цільовою групою чеських товариств, які стежили за тим, щоб жодна чеська дитина не потрапила в німецькомовні школи. Обидві сторони не перебирали засобами переконання: тиск роботодавців на працівників (вічний закид чехів німцям), домовласників на наймачів житла, таврування прізвищ в газетах, бойкот підприємців і т. ін. – типовий інструментарій згубної боротьби національностей⁷⁵.

Соціальна ситуація в Богемії та Моравії сприяла вступу чеських дітей у німецькі школи, тому не дивно, що чеська сторона докладала

⁷² Pop. Rudolf von Herrnritt, Die Ausgestaltung des österreichischen Nationalitätenrechtes durch den Ausgleich in Mähren und in der Bukowina; in: Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht 1 (1914) 583–615, тут 605–606.

⁷³ LGBI. Nr. 4/1906, Abt. II §44.

⁷⁴ Див. Friedrich Tezner, Die Volksvertretung (=Österreichisches Staatsrecht in Einzeldarstellungen 2, Wien 1912) 437–438; також Jiří Kořalka, Das Nationalitätenproblem in den böhmischen Ländern; in: Österreichische Osthefte 5 (1963) 2–12, тут 9.

⁷⁵ Особливо повчальними є протоколи дискусії від 22 вересня 1909 р. у моравському ляндртазі; в: Landtagsblatt für Mähren, XI. Periode, 47. Sitzung der 2. Session, 3504–3544.

всіх зусиль, щоб заохотити дітей шкільного віку відвідувати школи з мовою викладання, яка відповідала їхній національності. Вже у 1884 р. старочеський депутат, проф. Ян Квічала вніс у празький ляндтаґ подання, щоб дітей шкільного віку приймали лише у школи, мовою викладання яких вони володіють. «Виняток з цього правила, – пропонував Квічала, – має бути допустимий лише для тих дітей, чії батьки або опікуни переконливо обґрунтують його необхідність».⁷⁶ Це стало причиною найсуперечливішої норми моравського компромісу, так званого «lex Perek» – закону Перека. Подання Квічали до богемського ляндтаґу законом так і не стало, натомість чесько-моравському адвокату, депутатові д-ру Вацлаву Переку пощастило більше. У 1899 р. Перек вперше вніс подання, аналогічне до пропозицій Квічали, яке, однак, не підтримали німці⁷⁷. Лише в пакеті компромісних законів від 1905 р. пропозиція Перека стала законом: «У народну школу, як правило, можуть прийматися лише діти, які володіють її мовою викладання»⁷⁸. Ця норма містила значний недолік. Вводячи формулювання «як правило», законодавець відкривав двері для винятків з правила, «жодним словом не натякнувши навіть на напрямок, у якому ці винятки мали рухатися!»⁷⁹.

Автономію шкільництва називали нарижним каменем моравського компромісу⁸⁰. Наскільки далеко автономія народностей заходила у шкільництві, ми покажемо на деяких конкретних конфліктах, які

⁷⁶ Текст в: Fischel, Sprachenrecht, 2. Abteilung Nr. 6 (S. 346).

⁷⁷ Skene, Ausgleich in Mähren 27.

⁷⁸ LGBl. Nr. 4/1906, Abt. II, §20; Bernatzik, Verfassungsgesetze 1000.

⁷⁹ Tezner, Volksvertretung 437; Тецнер називає «lex Perek» прикладом того, до яких законодавчих монстрів призводять компроміси, за яких жодна зі сторін не хоче чітко виявити свою позицію, натомість кожна очікує реалізації піфійського змісту компромісу на свою користь. Він додає, що німці, «проти вилову дітей якими і був спрямований закон, сподівалися зробити реалізацію винятків правилом і залишити попередні реалії без змін». Чехи пропустили цей закон, бо боялися різкої мовної ізоляції їхніх з а м о ж н и х класів і помилково припустили, що реалізація ц ь о г о закону дасть їм змогу відламати це небезпечне вістря» (розрядка Тецнера). Те, що закон було навмисно сформульовано нечітко, впливає з того, що спершу в пропозиції Перека були передбачені винятки в обґрунтованих випадках, щодо яких, за наявності права на оскарження, рішення повинна була приймати повітова шкільна рада. Пор. Glassl, Mährischer Ausgleich 237.

⁸⁰ Німецько-моравський депутат, барон д'Ельверт у згаданих в 75 прим. дебатах в ляндтазі. Landtagsblatt für Mähren, Sitzung vom 22. September 1909, 3508.

більше сприятимуть розумінню ситуації в Моравії у 1905 р., аніж самі тексти законів. Спершу розкриємо, якою мірою органи національної шкільної автономії справді сприймали як органи обидвох народностей Моравії. Тоді, яким чином «Iex Reges» розпалив боротьбу за дітей з новою силою, замість того, щоб зняти напругу в стосунках між народностями, наділеними новими правами національної автономії.

Показовою є справа переважно чеської громади Тршебич (Требітш). Міська громада Тршебич обрала багатьох осіб до місцевих шкільних рад для трьох німецьких шкіл. Через «протест численних німецьких громадян Тршебича»⁸¹ повітова шкільна рада скасувала вибір, бо обрані не були представниками німецької національності. Йшлося про ситуацію, вже знайому нам з Богемії після 1873 р. Проте Найвищий адміністративний суд, який розглядав скаргу громади Тршебич, цього разу – у 1910 р. і стосовно Моравії – дійшов до інших висновків, аніж у справах, представлених у попередньому розділі. Він встановив, що в моравському шкільному законі передбачено можливість оскарження виборів до місцевих або повітових шкільних рад. Це право оскарження, йшлося в судовому рішенні, було передбачено з метою *«створення достатніх гарантій справжнього обрання національно чутливих членів місцевої шкільної ради»*⁸². Наслідком такого права оскарження є те, що шкільні установи, які займаються розглядами таких скарг, «повинні за необхідності розпочати перевірку приналежності обраного до відповідної національності». У разі суперечки щодо приналежності особи до певної національності або правдивості та достовірності інформації, наданої особою, *«цю приналежність треба встановити на основі конкретних ознак, і з цією метою допускається оцінювати дії та вчинки з приватного, публічного та соціального життя, які можуть виявитись серйозними та достовірними ознаками національної приналежності»*. Стосовно чотирьох осіб, обраних громадою Тршебич до німецької місцевої шкільної ради, шкільні органи «розпочали перевірку національного життя цих чотирьох згаданих представників громади Тршебич» і на підставі її незаперечних результатів встановили, що ці чотири представники належать до богемської національності; отже, ознак порушення закону [у рішенні повітової шкільної ради] виявлено не було.

⁸¹ Budwinski Nr. 7846/A, Erkenntnis vom 30. Dezember 1910; звідси і наступні цитати у цьому абзаці; усюди курсив мій.

⁸² Право оскарження було закріплене в §40 ч. I закону про школи (на жаль, відсутній у текстах Bernatzik, Verfassungsgesetze).

Це демонструє, що Найвищий адміністративний суд відмовився від свого традиційного, запровадженого Рудольфом фон Альтером преферування принципу визнання. Ця дивовижна зміна стала результатом моравського шкільного компромісу⁸³. У рішенні Найвищого адміністративного суду йшлося, що проголошеною метою закону про школи було національне розмежування шкільних установ. Найвищий адміністративний суд засвідчив, що моравський шкільний закон закріплював примус національної приналежності для членів шкільних установ усіх рівнів – крайової, повітової та місцевої шкільних рад; він також дослідив мотиви законодавця і виявив, що вибір «справді національно налаштованих мужів», наприклад, в крайову шкільну раду, передбачений законодавцем⁸⁴. Дещо у цьому рішенні насторожує; не лише те, що встановлення «конкретних ознак» національної приналежності установами було поставлено вище суб'єктивного визнання; передовсім це такі формулювання, як «національно чутливі члени місцевої шкільної ради», «національно налаштовані мужі», «дії та вчинки з приватного, публічного та соціального життя». Такі ознаки національної приналежності є для ретроспективного оглядача тривожними сигналами. Збір даних «про національне життя» окремих осіб став допустимим. Такі розслідування й перевірки згідно з моравським шкільним компромісом мали проводити самі установи з наглядом над школами, членів яких обирали передовсім за критерієм національної приналежності чи навіть за їхньою чутливістю до національних питань і національною орієнтацією. Тут чатували великі небезпеки, увагу на них звертали ще сучасники⁸⁵.

Найсильніше національний конфлікт виявлявся в суперечці довкола «*lex Perek*». Конкретно йшлося про те, що німецькі школи, шкільні установи й ангажовані у шкільну політику групи (*Німецьке шкільне товариство, Національна рада німців в Моравії*) були готові приймати у німецькі школи дітей, які погано говорили німецькою, і так

⁸³ Ця справа вибухова й тим, що автономні німецькі управи не визнали цих осіб представниками німецької національності, які були внесені у німецькі списки виборців райхсрату; проте це, на думку Найвищого адміністративного суду, не було доказом для жодної іншої справи, окрім перебігу виборів, натомість суд вважав, що національність особи у справі формування шкільної установи... теба визначати окремо. Budwinski Nr. 7846/A.

⁸⁴ Ibid., цит. з Mährischer Landtag, Druck Nr. 66 aus 1905, 160.

⁸⁵ Наприклад, Едмунд Бернатцік у 1910 р., але й сам Найвищий адміністративний суд ще у 1907 р. (пор. вище с. 215–216).

само чеські батьки, під тиском («відлов дітей») чи добровільно, з соціальних або економічних мотивів, віддавати своїх дітей, які погано говорили німецькою, до німецьких шкіл. Те, що «відлов дітей» в Моравії аж ніяк не був лише агітаційним гаслом чесько-національної сторони, ілюструє неопублікований лист намісника Моравії барона Гайнольда Йозефові Редліху від 1911 р.⁸⁶ На переговорах чеських та німецьких політиків під головуванням намісника щодо точнішого формулювання «lex Perek» саме д-р Фішель назвав «відлов дітей» аморальним та кримінальним, а чехи запропонували, що в разі отримання стосовно цього якихось гарантій, вони б *de lege ferenda* погодились на певні винятки». Намісник додав: «Відловом дітей досі займалися переважно у мисливських угіддях герцогства Брас⁸⁷ і у передмістях Брна, тоді як при всьому захисті німецьких інтересів в Годоніні (Гьодінг) таких прикрих випадків не траплялося»⁸⁸.

Закон про шкільний компроміс від 1905 р. давав борцям за народність в Моравії два види зброї. По-перше, згадане вже формулювання «lex Perek», з якого чеська сторона виводила правопретензію чеських шкіл, «що всі діти, які володіють лише богемською мовою, ... мають ходити до богемських народних шкіл»⁸⁹. Другий інструмент полягав

⁸⁶ В особистому архіві Йозефа Редліха, що належить проф. д-ру Фріцу Фелльнеру з Зальцбурга, якому я вдячний за змогу працювати з ним, є низка документів стосовно «lex Perek». Тут йдеться про машинописний текст без дати, який я зміг чітко ідентифікувати як частину (можливо, передрук) листа до Редліха від намісника Гайнольда. *Terminus a quo* тут 12 серпня 1911, а *terminus a quem* початок навчального 1911/12 р.

⁸⁷ Саркастичний натяк на текстильного магната Германа Браса, який як депутат від торгової палати Оломоуца засідав в ляндтазі. Там його особливо гостро критикували чехи. Пор. *Landtagsblatt für Mähren, Sitzung vom 22. September 1909*, 3534.

⁸⁸ Як відомо, у Годоніні жив Йозеф Редліх. Згаданий у листі намісника д-р Фішель відомий німецько-моравський експерт з мовного права і депутат ляндтагу, д-р Альфред Фішель. До Фішелевої критики «lex Perek» цікава його стаття: *Der Sprachenzwang durch die Volksschule (lex Perek)*; in: *Tagesbote aus Mähren und Schlesien* (Brünn), Nr. 459 vom 2. Oktober 1906, 1–2.

⁸⁹ *Budwinski Nr. 6869/A, Erkenntnis vom 10. Juli 1909*. Йшлося про скаргу чеської місцевої шкільної ради Жідлоховіце (Грос Зееловітц) щодо зарахування на прохання батьків восьми дітей, які не володіли німецькою мовою, у німецьку початкову школу. міністерство освіти підтвердило в ході інстанційного розгляду зарахування до німецької школи, Найвищий адміністративний суд скасував це рішення через невідповідність процедури. В архіві Йозефа Редліха є лист німецької місцевої шкільної ради в Жідлоховіце та її адвоката, д-ра Леопольда Гофера, до Редліха від 21 червня 1909 р. з повідомленням про усний розгляд та з

у створенні національно розмежованих місцевих шкільних рад (або повітових шкільних рад), яким Найвищий адміністративний суд чітко надав право оскаржувати запис дітей до шкіл іншої національності. Так, у фундаментальному рішенні, яке викликало величезний резонанс наприкінці 1910 р., Найвищий адміністративний суд оголосив свою правову позицію, що місцеві шкільні ради в Моравії були створені не лише як органи влади в технічному сенсі, але й «як органи національних місцевих об'єднань, які покликані реалізовувати вимогу претензії своєї народності, стежачи за тим, щоб дітей, які за законом повинні ходити у школи цього народу, у нього не відбирали»⁹⁰.

Ретроспективно, вже після Першої світової війни Фрідріх Тецнер назвав цю правову позицію «сміливою конструкцією», не розкривши при цьому своєї позиції як члена сенату, який приймав це рішення⁹¹. Народності як наділені органами носії права – описане в ст. 19 від 1867 р. «недоторканне право» кожної народності «на збереження й плекання своєї національності та мови» саме в законодавстві моравського компромісу і його інтерпретації Найвищим адміністративним судом отримало найбільшу конкретизацію.

Найвищий адміністративний суд назвав «lex Perek» «положенням для захисту національності та засобом для реалізації національної

проханням про нав'язання контакту з міністерством і про клопотання перед головою сенату, бароном фон Якобі, «до того, як буде готовий вирок ..., бо ж неможливо знати чи і яке враження справили брехливі твердження д-ра Перека [представника чеської місцевої шкільної ради] на інших членів». У сенаті засідало двоє чеських членів, радники двору Пантучек і Срб. Доповідачем був радник двору Рудольф Геррманн фон Геррнірт, якого німецький адвокат д-р Гофер вважав «прихованим чехом» (!). Бурхливі дебати про цю справу відбулись 22 вересня 1909 р. і у моравському лянктазі. Landtagsblatt für Mähren, особливо 3506 et sqq.

⁹⁰ Budwinski Nr. 7843/A, Erkenntnis vom 11. Dezember 1910, publiziert am 30. Dezember 1910, скарга чеської окружної шкільної ради Угерське Градіште (Унгаріш Градіш) через прийом школярів у німецьку народну школу цього міста (всюди курсив мій). Пор. також рішення з тією ж датою щодо скарг чеських місцевих шкільних рад в Гусовіце (Гуссовітц) і Ліпніку над Бечвоу (Ляйпнік), Budwinski Nr. 7844/A. Документи, що стосуються цих справ, а також тих, що згадані у посиланнях 81,89,112, як і інших справ, які стали наслідком моравського компромісу, знаходяться у Státní ústřední archiv у Празі, фонд «Správní soudní dvůr ve Vídni 1898–1918». На обґрунтування рішення у справі Угорське Градіште вирішальний вплив мали головуючий Рудольф фон Альтер і надвірний радник Пантучек, більший, ніж референт Геррнірт.

⁹¹ Tezner, Rechtsbildende Funktion 172.

автономії»; він був частиною прагнення «рівноправності національностей». Мова, якою володіє дитина шкільного віку, зазвичай буде мовою національності, до якої ця дитина належить, така була аргументація. Національність дитини під час прийому до школи має «вирішальне значення». Рішення Найвищого адміністративного суду повторно наголосило на праві «кожної народності краю на її членів» (!) і встановило, що «свобода волі батьків у виборі публічної народної школи, яку відвідуватимуть їхні діти, обмежена законом від 27 листопада 1905 р. на користь національної спільноти».

Обмеження права батьків було тим, що викликало особливий спротив моравських німців і призвело до різкої критики Найвищого адміністративного суду у пресі. Надзвичайним, ба навіть, наскільки відомо, унікальним випадком стало те, що вирок захищав у *Neue Freie Presse* ніхто інший, як голова атакованого сенату, другий президент Найвищого адміністративного суду Рудольф фон Альтер. Важкий тягар відповідальності за обмеження прав батьків Альтер покладав на законодавця: він, а не Найвищий адміністративний суд, прийняв «lex Perek». Великий інтерес для історика становить повідомлення Альтера про те, що уряд у вірнопідданій заяві на отримання цісарської санкції для «lex Perek», звертав увагу на застереження, які викликає ця норма, «оскільки обмежує права батьків, проте ці застереження треба залишити поза увагою, адже йдеться про домовленість представників обидвох національностей»⁹².

⁹² Rudolf Ritter v. Alter, Die mährische lex Perek, ihre Durchführungsverordnung (Marchet) und der Verwaltungsgerichtshof; in: *Neue Freie Presse* Nr. 16704, 21. Februar 1911, 2–4 (курсив мій). Альтерова стаття є запереченням до однойменної статті моравського депутата ляндртагу, д-ра Йогана Яроліма – Dr. Johann Jarolim in: *Neue Freie Presse* Nr. 16692 vom 9. Februar 1911, 2–3. На заперечення Альтера Яролім, натомість, відповів в однойменній статті у *Neue Freie Presse* Nr. 16721, 10. März 1911, 3. – Т. зв. Мархетівське розпорядження про реалізацію «lex Perek» від 14 травня 1907 р. мало низку (корисних для німців) винятків до правила «lex Perek». Внаслідок рішення Найвищого адміністративного суду від 11 грудня 1910 р. у новому розпорядженні від 1 серпня 1911 р. було вилучено винятки, які не співвідносилися з інтерпретацією закону цього рішення, що призвело до запеклої полеміки зі сторони моравських німців; пор. чергову статтю Яроліма в *Neue Freie Presse* Nr. 16892, 1. September 1911, 2–3; про це у згаданому в пос. 86 листі намісника Гайнольда Редліху. Численні матеріали стосовно конфлікту національностей навколо «lex Perek» в HHStA, Nachlaß Gustav Gross ; Особливо цікавий виклад про «національний принцип у шкільництві» в рефераті про моравські шкільні закони Людвіга Брікселя та Алоїса Нойсера у *Deutscher Volksrat für Mährisch-Ostrau* vom 21. März 1906.

Суперечка національних шкільних установ в Моравії, переважно щодо запису в школу дітей, а іноді щодо національної приналежності членів шкільних установ або про кошти створення шкіл національних меншин,⁹³ спричинила близько 60 скарг у Найвищий адміністративний суд – велика кількість для неповних десяти років; це заторкнуло тисячі дітей⁹⁴. У національний конфлікт були втягнуті навіть дитячі садки⁹⁵. Жертвами суперечок у кожному випадку були переважно діти у віці шести–семи років, а отже, на початку передбаченого законом шкільного віку. Іноді боротьба за дітей шкільного віку набирала химерних форм. У справі про запис восьми дітей в німецьку народну школу в Жідлоховіце на початку 1907/08 навчального року, Найвищий адміністративний суд до 1913 р. не менше трьох разів займався скаргами чеського місцевого шкільного товариства, що ці діти повинні відвідувати чеську школу⁹⁶. Тим часом діти роками ходили в «неправильну» школу. Багатий, не використаний досі істориками емпіричний наочний матеріал щодо боротьби національностей є в рішеннях Найвищого адміністративного суду, і деколи комічне переважає трагічне: наприклад, коли під час мовної перевірки дітям, які вступали в школу, підказував сам повітовий шкільний інспектор⁹⁷. Поза сумнівом, шкільний компроміс, а особливо «lex Persek» та юдикатура Найвищого адміністративного суду були вигіднішими для моравських чехів, аніж для моравських німців.

Другою закріпленою у компромісі 1905 р. сферою національної автономії була сфера політичного волеутворення та крайового управління. Тут перемовини про компроміс привели до реформи крайового статуту, порядку виборів до ляндтагу і, опосередковано, порядку ви-

⁹³ Пор. Budwinski Nr. 7709/A, Erkenntnis vom 9. November 1910.

⁹⁴ Цінними вказівками я завдячую семінарській роботі д-ра Раймунда Льова про реалізацію шкільних законів в Моравському компромісі в межах мого семінару на історичному факультеті Віденського університету про конфлікт національностей і шкільництво в Цисляйтанії,

⁹⁵ Чеська місцева шкільна рада у Липнику над Бечвою (Ляйпнік) стверджувала, що прийняття дитини шкільного віку чеської національності до німецького дитячого садка, а також проведення занять шкільного рівня німецькою мовою для чеських дітей в німецькому садку порушило «lex Persek». Пор. Budwinski Nr. 8471/A, Erkenntnis vom 14. Oktober 1911.

⁹⁶ Пор. вище пос. 89; також Budwinski Nr. 8025/A, Nr. 9761/A, Erkenntniss vom 18. Februar 1911, Erkenntniss vom 25. September 1913.

⁹⁷ Budwinski Nr. 9497/A, Erkenntnis vom 19. März 1913.

борів до райхсрату⁹⁸. Передовсім розглянемо змінений крайовий статут (LGBl. Nr. 1/1906): важливими тут є чотири компоненти реформи.

Перший: запровадження національних курій в ляндтазі відбувалось із розширенням, але аж ніяк не ліквідацією традиційної системи курій. До двох вірилістів (князя-архієпископа Оломоуца і єпископа Брна), 30 депутатів від великих землевласників, 46 депутатів від міст, індустріальних місцевостей, а також торгових та промислових палат та 53 депутатів від сільських громад додалися 20, обраних новим загальним класом виборців, депутатів. Так, ляндтаг налічував 151 депутата.

Другий: формування національних курій відбувалося лише з депутатів від міст, індустріальних місцевостей і торгово-промислових палат, сільських громад та загального виборчого класу. Курія великих землевласників, до якої було зараховано обидвох вірилістів, збереглася у всіх сферах, в яких почала діяти національна курія. Кількість національних депутатів, що припадала на національну курію, встановилася так: з 46 депутатів від міст, індустріальних місцевостей та торгових палат 20 припадало на чеське (мовою закону – богемське) і 20 на німецьке населення; до цього як чинник неточності додавали по три депутати від торгових палат Брна та Оломоуца; лише ці шість депутатів мали на початку каденції ляндтагу на вибір оголосити про свій вхід до однієї з двох національних курій. З 53 депутатів сільських громад 39 припадало на чеське та 14 на німецьке населення. З 20 депутатів від загального виборчого класу 14 припадало на чеське та 6 на німецьке населення. Це гарантувало 73 чеських та 40 німецьких депутатів.

Третій: національні курії було створено лише для проведення виборів ляндтагу. На відміну від ситуації в 1871 р. (пор. вище с. 210–211), цього разу національним куріям не було надано власного бюджету або права збору податків, не було в них і права вето⁹⁹. Проте, не треба недооцінювати виборчих функцій ляндтагу: призначення крайового виділу, комітетів ляндтагу, вибори представників в крайових установах та інших органах, в яких для ляндтагу було передбачено представництво, а також створення слідчих та наглядових комісій. Національна пропорція для всіх членів комітетів або представників, яких обирав ляндтаг, була чисельно закріплена в крайовому статуті¹⁰⁰. До

⁹⁸ Відповідні тексти в: Bernatzik, Verfassungsgesetze 892 et sqq., 902 et sqq., 761 et sqq.

⁹⁹ Ibid., 890.

¹⁰⁰ Landesordnung §15a, Ibid., 896–897.

вищого органу автономної крайової адміністрації, крайового виділу курія великих землевласників вибирала одного, чеська курія чотирьох, а німецька курія двох представників¹⁰¹.

Четвертий: національну пропорцію чи національну приналежність встановлювали для всієї сфери автономної крайової адміністрації. Крайовий статут передбачав, що при заміщенні «посад вчителів, службовців та слуг» (!) в крайових установах, які призначені виключно для однієї національності, крайовий виділ орієнтується на пропозицію з трьох кандидатів, яку вносять обрані відповідною національною курією представники в крайовому виділі. При заміщенні всіх інших службових посад крайовий виділ був зобов'язаний «брати до уваги чисельність обидвох національностей краю»¹⁰².

А тепер до основ політичного волеутворення в Моравії: новий порядок виборів до ландтагу (LGBI. Nr. 2, 1906) розподіляв виборців міст, сіл та нового загального виборчого класу на виборчі органи богемської та німецької національності; виборчого класу великої землевласності, який сам був поділений між двома виборчими органами, цей національний поділ не стосувався. Вся Моравія перекривалася подвійною мережею виборчих округів; окремі виборчі округи для чеських та німецьких виборців аж ніяк не були територіально конгруентними, оскільки бралася до уваги різна густина населення і різні центри скупчення в обидвох національностей¹⁰³.

Найскладнішою проблемою у цьому першому застосуванні персонального принципу до виборців цілого коронного краю була класифікація виборців з погляду їхньої національної приналежності та встановлення національної приналежності виборців у сумнівних чи суперечливих випадках.

Спочатку до класифікації виборців: вперше в Австрії було запроваджено так звані національні кадастри, які, щоправда, слугували лише для розподілу осіб із правом голосу між чеськими й німецькими виборчими органами. Для первинної «констатації національної приналежності виборців» дотримувались такої процедури¹⁰⁴: представництвам громад було доручено, «відповідно до відомих їм особистих обставин» вносити виборців «за їхньою належністю до богемської чи

¹⁰¹ Landesordnung §12, Ibid., 896.

¹⁰² Landesordnung §32a; Ibid., 900.

¹⁰³ Поп. карти виборчих округів в додатку Glassl, Mährischer Ausgleich.

¹⁰⁴ Landtagswahlordnung §§71–74, Bernatzik, Verfassungsgesetze 935–937.

німецької народності» у два окремі списки. Встановлення національної приналежності починалося не з національного самовизнання, а з «об'єктивного» визначення установою. На відміну від невеликих сільських громад, де проглядність особистої ситуації загалом забезпечувала правильну класифікацію, у містах ця методика була проблематичнішою. Щоправда, законодавець передбачив *процедуру уточнення*. Назвімо шість головних пунктів:

1. Кожна особа, внесена до національного списку, могла вимагати вилучення звідти свого імені та власноруч внести своє ім'я «у список національності, представником якої вона себе визнає».

2. Кожен виборець, внесений до національного списку, мав право оспорювати національну приналежність *іншого* внесеного до цього списку виборця. Це стало зачіпкою, яка знову дала національному конфліктові увірватися у крихку конструкцію національного компромісу; в Моравії боролися не лише за дітей, але й за виборців.

3. Голова громади повинен був брати до уваги бажані виправлення або, якщо вважав їх необґрунтованими, не вносити їх, а результати, а також всі застереження щодо особисто поданих визнань національної приналежності надавати вищій державній установі.

4. Рішення голови громади можна було оскаржувати в державній установі; окрім того, кожен виборець свою вимогу виправлення міг подати в державну установу особисто.

5. Рішення державної установи про включення до одного з двох національних списків було остаточним, але не становило прецеденту для затвердження або запереченні приналежності до однієї з двох національностей у зв'язку з виборами в ляндтаґ або в райхсрат.

6. Для особливої категорії виборців, які не належали до жодної з двох національностей краю, був такий вихід: цих осіб треба було вносити до того списку виборців, «до якого себе включала більшість виборців цієї громади». Ці виборці також мали право вимагати включення їх до списку іншої національності.

Описана процедура слугувала, як вже зазначалося, для первинного встановлення національної приналежності та основою створення списків виборців для перших виборів у ляндтаґ. Перед кожними виборами у ляндтаґ, а з 1907 р. також і виборами у райхсрат¹⁰⁵ було передбачено схожу на первинну процедуру уточнення *процедуру оскарження*, але дещо скорочену. Кожна особа з правом голосу могла вимагати для

¹⁰⁵ Поп. Reichsratswahlordnung von 1907, §§1, 11, 13, Bernatzik, Verfassungsgesetze 762, 767, 768–769.

себе або іншого названого ним виборця цього ж списку викреслення «через неприналежність до відповідної народності» та перенесення до списку іншого національного виборчого органу. У процедурі оскарження голова громади права рішення не мав; він повинен був надавати отримані скарги державній установі, яка й приймала рішення щодо усіх скарг. Скаржники могли подавати апеляції до намісника, рішення якого було остаточним.

Вперше в історії Австрії з'явилась нормативно-правова процедура встановлення національної приналежності – процедура, на відсутність якої Рудольф фон Альтер скаржився у відомому рішенні Найвищого адміністративного суду від 1881 р. (див. вище, с. 212–214). Свобода особистого визнання була лише частиною цієї процедури; остаточним чинником ставало офіційне рішення.

Намісництву в Брні з нагоди виборів до райхсрату в травні 1907 р. довелося розглядати понад три тисячі скарг щодо національної приналежності. Оскільки, з погляду деяких скаржників, намісництво приймало рішення, нехтуючи встановленими критеріями, до Імперського суду надійшли скарги щодо права обирати. Обговорювати довелося новий, вартий уваги варіант конституційно гарантованого права обирати в райхсрат: права на оскарження помилкового внесення в національні списки виборців. Імперський суд 15 жовтня 1907 р. погодився з трьома скаржниками, що відбулось порушення їхнього «права на оскарження»¹⁰⁶.

Хто на кого скаржився? Існувала лише можливість «вимоги вилучення» – після 1906 р. широко вживаний у національній боротьбі в Моравії вислів. У конкретному випадку три позивачі вимагали «вилучити» 204 особи з німецького списку виборців другого округу Брна, аргументуючи, що ці 204 особи належать до чеської національності. Для цього ті три особи самі мали бути в німецькому списку виборців, і вони там були. Проте всі докази вказували на те, що ці три позивачі *de facto* були чехами і, співпрацюючи з *Чеською національною радою* в Брно, намагалися вилучити якомога більшу кількість чехів з німецького списку виборців, щоб уможливити їхнє перенесення до чеського виборчого органу. Адвокатом цих трьох «німецьких» скаржників був представник *Чеської національної ради*, доктор Владіслав Плугарж, який перед Імперським судом докладно наголосив на зусиллях *Чеської національної ради* через процедуру оскарження включити до списку чеського виборчого органу якомога більше чехів, яких

¹⁰⁶ Нусе-Hugelmann Nr. 1531, Erkenntnis vom 15. Oktober 1907.

німецька громадська управа Брно внесла до списку німецьких виборців. Доктор Плуґарж повідомив, що з близько 24 тисяч виборців в Брно до чеського кадастру виборців було внесено лише 5555. На підставі даних перепису населення від 1900 р. в Брно було 33% чехів. Тим часом, на думку Плуґаржа, частка чехів мала б зрости до 40%. Він, Плуґарж, вже за два-три місяці перед виборами повідомив намісництво, «що його партія матиме близько трьох тисяч скарг». Навіть голова Імперського суду, Карл фон Грабмаєр спершу не розумів методики, якою послуговувалась *Чеська національна рада*. «Він не може зрозуміти, – говорив Грабмаєр, – як доктор Плуґарж може вимагати вилучення з німецького виборчого органу». Референт Карл фон Чигларж роз'яснив президентові, що скарги, а не Плуґарж, внесені до німецького виборчого органу, а тому можуть виступати з такою вимогою. На цьому дискретному, але, по суті, однозначному поясненні й зупинились¹⁰⁷.

На яких підставах Імперський суд підтвердив трьом позивачам порушення їхнього права на оскарження? Два положення суперечили один одному: положення про те, що національне визнання є вирішальним критерієм національної приналежності, і положення про те, що визначення національності можливе на основі об'єктивно встановлених органом влади критеріїв. Намісництво в Брно, приймаючи рішення про три тисячі скарг, спиралося на положення про визнання¹⁰⁸. Натомість у скаргі заявляли, що установа, вносячи виборців у національні кадастри, має орієнтуватись на суттєві моменти. Окрім того, з права на оскарження повинен випливати обов'язок установи перевірити скаргу по суті, в іншому разі таке право було б ілюзорне.

Вирішальним для Імперського суду було те, що установи «після ретельної перевірки всіх обставин» були зобов'язані внести виправлення до національного кадастру чи списків виборців; цього вимагала відповідна норма моравського статуту про вибори ляндтаґу. Цим керувався Імперський суд, хоча під час закритої наради колеґії лунали сумніви щодо реалізованості й доцільності цієї норми. «Як намісництво повинно встановлювати національність, йому все ж не зрозуміло», – говорив референт Чигларж. Антон фон Ранда наголошував, що закон вимагає «встановлювати національність за об'єктивними

¹⁰⁷ AVA: RG-SProt., öff. u. nicht-öff. Sitzung vom 15. Oktober 1907, особливо fol. 52 et sqq. (Pluhař), fol. 86 (Grabmayr).

¹⁰⁸ Ibid., Виклад представника уряду, радника намісництва Зденка Вахи, fol. 48 et sqq.

критеріями». Ранда застерігав, що особисте визнання національності може бути вимушене фабрикантом чи соціалістичним лідером! Ранда, позиція якого на користь об'єктивного встановлення національної приналежності цілком відповідала бажанням чеських національних товариств, заявив, «що закон прагнув перевірки цих об'єктивних критеріїв і з певністю завантажив цим установи величезним об'ємом роботи; але допомоги можна шукати лише у законодавстві»¹⁰⁹.

Інші члени колегії надавали суб'єктивному визнанню національності більшого, аніж Ранда, значення, особливо консервативний поляк граф Пінінський, німецький ліберал і адвокат з Лінца Герман Ессер та голова Карл фон Грабмаєр, ліберальний німець з Південного Тиролю. Ессер вважав, що перед ними нерозв'язна складність, бо «не існує процедури встановлення національності». За відсутності такої процедури самовизнання має бути для національності вирішальним. Як приклад до свого застереження щодо закону Грабмаєр згадав моравських євреїв: вони «не є ані німцями, ані чехами, та все ж за законом їх слід вважати або одними, або іншими; тут може бути вирішальним лише самовизнання». Грабмаєр висловився за зміну закону¹¹⁰.

Попри ці застереження, які були релевантними лише *de lege ferenda*, Імперський суд дійшов висновку, що намісництво в Брно справді порушило право оскарження трьох скаргників, бо не провело перевірки національних критеріїв осіб, щодо яких було подано скаргу¹¹¹. Як у шкільництві, так і в національно орієнтованому формуванні виборчого права, утвердження «об'єктивного принципу» національної приналежності стало важливим результатом моравського компромісу¹¹².

¹⁰⁹ Ibid., особливо fol. 83, 89.

¹¹⁰ Ibid., особливо fol. 92–93, також неопублічне засідання від 16 жовтня 1907 р., fol. 107.

¹¹¹ Усіма голосами проти голосу д-ра Ессера Імперський суд постановив, що порушення права на оскарження відбулося стосовно тих осіб, які не робили заяви стосовно їхньої національної приналежності і не піддавались відповідній перевірці установами. Усіма голосами проти голосів Ессера та графа Пінінського Імперський суд постановив, що порушення права оскарження відбулося і стосовно тих осіб, які (всупереч заявам трьох скаргників про виключення) визнавали себе представниками німецької національності, а установа не провела перевірки фактичної приналежності до національності. Обґрунтування рішення (опубліковано в Hue-Hugelmann Nr. 1531) було прийнято одноголосно.

¹¹² Показовий інтерес становить розглянута у 1913 р. Найвищим адміністративним судом справа Йоганна Легара з Забржега (Гогенштадт) у Моравії, який у різний час зробив різні національне визнання, пояснюючи це тим, що одного

4. Кроки до національної автономії в інших коронних краях; компромісне законодавство Буковини та Галичини

Після моравського компромісу національне розмежування інституцій публічного життя зробило певний прогрес. Національне відокремлення як інструмент національної автономії, як гарант національного миру: під цим знаком відбулась низка інституційних реформ у багатьох коронних краях, про які згадаємо тут, не претендуючи на повноту викладу. Різноманітні, навіть тривіальні сфери було залучено до національного права. Так, наприклад, за національностями поділили спілку помічників аптекарів Богемії у 1912 р.¹¹³ Спираючись на давніші положення в Тиролі, Богемії та Моравії, у 1910 р. в Силезії було створено крайову раду культури, яка складалася з трьох «національних секцій»¹¹⁴. У багатьох коронних краях, засновуючи у 1913 р. палати інженерів, потурбувалися про національне розмежування. Членів палати інженерів Тиролю і Форарльберга було розподілено на дві «національні виборні секції», німецьку та італійську. В Триєсті створили спільну палату для Далмації, Крайни, Істрії, Гориці і Градишки, а також Триєста; її поділили на три національні виборні секції: італійську, «слов'янську» та німецьку. Палату інженерів Силезії поділили на «німецьку і слов'янську», моравську палату на «богемську та німецьку» виборні секції. В Моравії членство у цих секціях визначалося національно-розмежованими списками виборців до райхсрату. В інших згаданих коронних землях заявою членів палат, до якої з виборних секцій вони хочуть увійти; подальший перехід в іншу секцію був неможливий. У Богемії чеська секція палати базувалась в Празі, німецька,

разу зробив це під «тиском економічної ситуації». Найвищий адміністративний суд постановив, що у разі суперечки сторін «треба шукати об'єктивних ознак, з яких можна встановити національність сторони»; якщо установа під час вільної оцінки доказів дійде до висновку, що скаржник в окремому випадку «належить до богемської національності», то це не означатиме порушення закону. Budwinski Nr. 9549/A, Erkenntnis vom 19. April 1913; пор. також Steinacker, Volkszugehörigkeit 55–57. – Хибний виклад положень про національну приналежність за моравським компромісом у Glassl, Mährischer Ausgleich 214, 216.

¹¹³ RGBl. Nr. 20/1912.

¹¹⁴ Силезький крайовий закон від 9 жовтня 1910 р., LGBl. Nr. 1/911.

натомість, в Тепліце (Теплітц-Шонау), первинний вступ до однієї з двох секцій відбувався на підставі індивідуальної заяви; наступний перехід був можливим лише за згодою правління тієї секції, до якої він передбачався. Оскарженню відмова у переході не підлягала¹¹⁵. Перелік таких детальних правил може здаватися беззмістовним або нудним, але він демонструє, як принцип національного відокремлення, немов цар Мідас, захоплював дедалі більше сфер публічного життя та підпорядковував їх праву національної приналежності.

У Богемії, коронній землі, в якій у 1873 р. вперше було запроваджено національні автономні установи (місцеві шкільні ради у змішаних громадах), комплексного рішення за моделлю Моравії не було. Через іншу ситуацію з розселенням (більші, заселені переважно однією народністю території) німецька сторона сподівалася на територіальне розмежування одномовних повітів чи округів або в екстремальному випадку навіть про створення власної коронної землі Німецька Богемія. Одне з найцікавіших рішень, запропонованих поміркованою німецькою стороною, було викладене 1910 р. у студії *До богемського питання* Йозефа Марії Бернрайтера. Хоч вона й надавала особливого значення територіальному відмежуванню та територіальним спілкам, проте в одній галузі, а саме в шкільництві, Бернрайтер виступав за повну розбудову розпочатого у 1873 р. та продовженому в 1890 р. розмежуванню на підставі персонального принципу¹¹⁶. Навіть за посиленого наголошення на територіальному розмежуванні – для відсічі чеській демографічній експансії – проблема національного секціонування стояла для крайових установ та ляндтагу на найвищому рівні, доки єдність коронної землі мала бути збережена; у незліченній кількості заяв та пропозицій, які надходили спочатку століття до Першої світової війни, є план поділу крайового виділу і різні варіанти аж

¹¹⁵ RGBl. Nr. 84 (Mähren), Nr. 86 (Tirol u. Vorarlberg), Nr. 87 (Dalmatien, Krain, Istrien, Görz und Gradiska, Triest), Nr. 148 (Schlesien) / 1913; RGBl. Nr. 5 / 1914 (Böhmen).

¹¹⁶ Joseph Maria Baernrether, *Zur böhmischen Frage* (Wien 1910) 41–49. Помилкове висвітлення розвитку національних автономних закладів у шкільних установах Богемії в: Friedrich Prinz, *Das kulturelle Leben (1867–1939) vom österreichisch-ungarischen Ausgleich bis zum Ende der Ersten Tschechoslowakischen Republik*; in: *Handbuch der Geschichte der Böhmisches Länder*, ed. Karl Bosl IV (Stuttgart 1970) 160: запроваджені щойно в 1890 р. нововведення приписують закону про шкільний нагляд від 1873 р.; натомість запроваджений в Богемії ще у 1873 р. національний поділ місцевих шкільних рад вважається вперше запровадженим в Моравії у 1905 р.

ніяк не нової ідеї національних курій у ляндртазі¹¹⁷. На чеському боці панівною з 1886 р. стала вимога цілковитої двомовності всієї Богемії з відкиданням варіанта територіального відмежування, так звана «двомовна рівноправність». Численні пропозиції рішень, які надходили з чеської сторони, зосереджувалися на забезпеченні мовно-правового захисту меншин і на розбудові публічних шкіл. Пов'язану з іменем Карла Реннера теорію розбудови національної автономії на основі персонального принципу, особливо автономії культурної та шкільної, чеські політики усіх спрямувань, включно з чеськими соціал-демократами, відкидали або щонайменше критикували¹¹⁸. Тією мірою, як блідла ідея богемського державного права, а політика чеських партій знову виводила на перший план (закріплену у ст. 19) рівноправність народностей, стала проступати тенденція до визнання народностей властивими носіями публічного права в Богемії та останньою інстанцією в залагодженні суперечок. На це вказувало вже у 1898 р. подання младочеських депутатів Герольда, Пацака та їхніх колег щодо прийняття для Богемії Основного крайового закону, найцікавіша стаття якого звучала так: «Обидві народності, як богемська, так і німецька, мають в цілому краї характер повноправного політичного народу, а кожен громадянин в цілому краї право на захист його національності та використання його мови в публічному й приватному житті». У 1906–1908 рр. Йозеф Герольд поновив ці пропозиції в меморандумі до міністр-президента Макса Владіміра фон Бека, а також у серії статей

¹¹⁷ Точні дані в: Slawitschek, Frage des Sprachengebrauchs 825. Пор. також Harald Bachmann, Adolf Bachmann. Ein österreichischer Historiker und Politiker (München 1962) 92–93. Добрий огляд богемського питання від баденівської кризи до Першої світової війни у: Friedrich Prinz, Die böhmischen Länder von 1848 bis 1914; in: Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder III (Stuttgart 1968) 174–202; також Harald Bachmann, Joseph Maria Baernreither (1845–1925) (Neustadt/Aisch 1977) 66–110.

¹¹⁸ Щодо «двомовної рівноправності» важливе т. зв. подання Фачека від 14 січня 1886 р.: див. Slawitschek, Frage des Sprachengebrauchs 809; пор. вище с. 125–126. Щодо негативного ставлення чеських політиків до персонального принципу пор. низку позицій у: Das neue Österreich. Eine politische Rundfrage veranstaltet von Carl M. Danzer (Wien 1908); младочеський часопис *Česká revue* опублікував у річнику за 1907/08 рр. серію статей до питання національної автономії, зокрема Йозефа Герольда, Карела Крамаржа, а також Яроміра Челаковського до питання автономії у шкільництві. Критику чеських соціал-демократів відображено, серед іншого, в: Alfred Meissner, Löst die nationale Autonomie das nationale Problem?; in: *Der Kampf* 1 (1907/08) 271–276. – Пор. також Slawitschek, Selbstverwaltung особл. 22–29.

про реформи крайового статуту¹¹⁹. У цьому ж напрямку були скеровувані пропозиції про створення змішаного, чесько-німецького арбітражу чи Вищого третейського суду як останньої інстанції для залагодження національних та мовних суперечок; такі плани підтримали у 1907/08 Герольд, соціал-демократичний депутат Франтішек Модрачек та Едвард Бенеш, який приєднався до масарикової партії реалістів¹²⁰.

Щоправда, у богемському місті Чеське Будейовіце (Будвайз) у 1906 р. з чеської ініціативи розпочалися переговори, результати яких рефлектували вплив моделі моравського компромісу (серед іншого створення національного кадастру). Стосовно фінансових гарантій, то ці переговори, які завершилися у 1913 р., вийшли за межі моравської моделі. В Будейовіце узгодили, що видатки для односторонніх національних цілей коштом громади неприпустимі, але національним куріям було надано право робити на такі цілі помірні відрахування з внесених у відповідний кадастр. Кожна курія повинна була самостійно покривати кошти утримання шкіл. Якщо податків курії для цього було недостатньо (мались на увазі чехи), передбачалась допомога з повітового або й крайового бюджету. Уряд мав внести цей «Будейовіцький компроміс» в ляндтаґ, однак до врегулювання на рівні краю так і не дійшло¹²¹.

¹¹⁹ Подання Герольда, Пацака та ін. Herold/Pacák vom 4. Februar 1898 (=Landtagsdruck CCLXI/1898) в: Slawitschek, Frage des Sprachengebrauchs 819. Пропозиції Герольда від 1906–08 pp.: Denkschrift Herolds für Beck vom 21. September 1906 в: AVA: Nachlass Beck, Karton 14; пор. Johann Christoph Allmayer-Beck, Ministerpräsident Baron Beck (Wien 1956) 230 et sqq.; Думку Karl Gottfried Hugelmann, Nationalitätenrecht 253, що вислів «основний закон краю» був до того невідомий, з огляду на щойно згадане звернення від 1898 р. слід переглянути. Пор. також позицію Герольда від 26 листопада 1907 р. в: Danzer, Das neue Österreich 42–45, також Josef Herold, Reforma zemskeho zřízení; in: *Česká revue* (Jg. 1907/08) 257–262, 339–345, 428–432, особливо 468–473. Пор. також: Bohemia (Prag), 81. Jg., 2. Jänner 1908, 1–2.

¹²⁰ До Герольда: названі у попередньому покликанні особливо: *Česká revue* (1907/08) 472–473. До Модрачека: František Modráček, *Otázka národní v sociální demokracii Rakouska* (Praha 1908); до Модрачека приєднався: Edvard Beneš, *Le problème autrichien et la question tchèque* (Paris 1908) 300. – Пор. також Zdeněk Šolle, *Die tschechische Sozialdemokratie zwischen Nationalismus und Internationalismus*; in: *Archiv für Sozialgeschichte* 9 (1969) 181–266.

¹²¹ Пор. повідомлення про національний компроміс в Чеське Будейовіце (Будвайз) в: *Neue Freie Presse* Nr. 16886, 26. August 1911, 3; Nr. 17718, 22. Dezember 1913, 2–3. Твердження Veiter, *Sudetenländer* 368, про те, що Будейовіцький компроміс був реалізований, треба виправити. Пор. також матеріали в: AVA: Nachlass Beck, Karton 13.

В Тиролі, як ми вже згадували, національне розмежування інституцій було пов'язане з територіально розмежованими проживанням обидвох народностей. До вже згаданих положень треба додати заснування у 1911 р. «крайової транспортної ради» задля сприяння туризму; в Тренто було створено її окрему секцію для Вельштиролю. Десятки років змагань італійців Вельштиролю за національну автономію в ляндтазі та крайовому виділі принесли врешті надзвичайно скромні результати. Проект нового крайового статуту від 1901 р., який передбачав національні відділи для ляндтагу і національні секції для крайового виділу, ляндтаг відхилив. Наступні компромісні проекти задля посилення національної автономії в органах крайового управління, датовані 1902 р., також зазнали невдач¹²². Лише одна вимога італійців, а саме національний розподіл курії великих землевласників-аристократів, була реалізована в 1914 р.¹²³

Найбільшого успіху моравська модель національної автономії досягла на Буковині. Реалізований між 1908 і 1910 рр. Буковинський компроміс обмежувався сферою політичного волеутворення та крайового управління і знайшов свій вираз у змінах до крайового статуту та виборчого статуту ляндтагу (сейму)¹²⁴. У жодній коронній землі не було такого різноманіття національностей і конфесій, як у Буковині. Найбільше було українців, за ними йшли румуни. Третю позицію займали євреї, їхній статус як національності, як вже йшлося (с. 84 і наст.), був суперечливим. За даними конфесійної статистики перепису на-

¹²² Важливим стосовно цього є розділ „Der Streit um die Autonomie Welschtirols 1892–1902“; in: Karl von Grabmayr, *Erinnerungen eines Tiroler Politikers 1892–1920* (=Schlern-Schriften 135, Innsbruck 1955) 86–95; пор. також статтю Грабмаєра „Die wälschtirolische Autonomie“ in: *Meraner Zeitung* Nr. 45, 46, 47, 48 / 14., 17., 19., 21. April 1901. Грабмаєр був одним із авторів проекту редакції крайового статуту від 1901 р., текст в Bernatzik, *Verfassungsgesetze* 1121–1131. Пропозиції автономії від 1902 р. хоч і відмовлялися від поділу ляндтагу, але передбачали дві секції крайової шкільної ради, італійська секція якої мала засідати в Тренто. Текст в: Kolmer, *Parlament und Verfassung VIII* 378–381. Пор. вище, розділ II/B: Sutter, *Politische und rechtliche Stellung der Deutschen* 257 et sqq., а також об'ємний огляд Karl Bier, *Der Autonomiekampf der Welschtiroler und die Stellung der deutschen Parteien und Regierungen*; in: *Veröffentlichungen des Museums Ferdinandeum in Innsbruck* 16 (1936) 413–525.

¹²³ Стосовно поділу курії великих землевласників-аристократів див. LGBI. Nr. 4/1914.

¹²⁴ LGBI. Nr. 26/1910, Nr. 27/1910. Тексти в: Bernatzik, *Verfassungsgesetze* 938–972. Царська санкція з'явилась 26 травня 1910 р.

селення від 1910 р. євреї становили 12,8 відсотка населення. Під час встановлення мови спілкування у межах перепису населення і під час створення національного кадастру для виборів у ляндтаґ та райхсрат євреїв зараховували до німецькомовного чи німецького населення. Незважаючи на їхній національно-правовий статус, євреїв на початку ХХ ст. вважали в крайовій політиці Буковини окремою національністю¹²⁵. Це стосувалося, до речі, й місцевої політики міста Чернівці¹²⁶. Щойно на четвертій позиції були німці (неєвреї), а за ними з значним розривом йшли поляки, мадяри, охоплені конфесійними статистиками липовани-старообрядці (сектантська група російського походження) та вірмени¹²⁷.

У 1908/09 рр. в буковинському крайовому сеймі вели переговори, метою яких було впровадження національної автономії до сеймового виборчого статуту та до крайового статуту. Вони завершилися консенсусом всіх партій ляндтаґу і національних груп, що виборців, за моравським зразком, треба охопити в окремих списках відповідно до їхньої приналежності до різних народностей, себто створити так звані національні кадастри. Консенсу було досягнуто також щодо створення п'яти кадастрів: для румунських, українських, німецьких, польських та єврейських виборців¹²⁸. Мадярів Буковини вносили в румунський, а липован – в український виборчий кадастр¹²⁹.

¹²⁵ Пор. особливо Martin Broszat, *Von der Kulturnation zur Volksgruppe. Die nationale Stellung der Juden in der Bukowina im 19. und 20. Jahrhundert*; in: *Historische Zeitschrift* 200 (1965) 572–605.

¹²⁶ Провідний національно-єврейський політик Буковини, депутат райхс- і ляндтаґу, д-р Бенно Шаухер, вказував у 1909 р. на те, що в Чернівцях «як відомо, вибори до міської ради проводяться за узгодженою між народностями пропорцією. Окремі народності, включаючи євреїв, номінують своїх національних кандидатів, а тоді їх списком спільно обирають». *Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtags, X. Wahlperiode, V. Session, 3. Sitzung vom 16. Oktober 1909*, 98. Звіт конституційного комітету ляндтаґу Буковини повідомляв, що в Чернівцях живуть п'ять національностей, серед них євреї, «які почувають себе окремою народністю». *Ibid.*, *Beilage Nr. 71, 2*.

¹²⁷ Пор. поруч із згаданою у пос. 25 студією давніший огляд Wenedikter, *Karpathenländer* 724 et sqq. Стосовно липован та вірмен пор. також Wolfdieter Bihl, *Notizen zu den ethnischen und religiösen Splitter-, Rest- und Sondergruppen in den habsburgischen Ländern*, 950 et sqq., 968 et sqq.

¹²⁸ Пор. *Sten. Prot. Bukowinaer Landtag*, 16. Oktober 1909, 86, 112.

¹²⁹ Пор. порядок виборів до ляндтаґу §26; як і в Моравії представників інших національностей вносили у список виборців тієї національності, яка становила більшість у відповідній громаді.

Вето на важливий пункт одностороннього прийнятої в Чернівцях постанови наклав уряд у Відні. Уряд, а саме міністр внутрішніх справ Гвідо барон фон Гердтль, заперечив проти окремого єврейського виборчого кадастру. Правова позиція Гердтля ґрунтувалася на тому, що узалежнювати політичні права євреїв від їхньої конфесійної приналежності суперечить Конституції¹³⁰. І справді, ст. 14 Основного закону держави про загальні права громадян передбачала, що користування громадянськими та політичними правами не залежить від релігійного віровизнання. Кінець особливого законодавства для євреїв та запровадження рівних громадянських прав були скріплені щойно цим Основним законом від 1867 р. Підґрунтям для вето уряду проти визнання єврейської національності в австрійському праві національностей були, щоправда, не лише державно-правові але й конкретні політичні застереження, які стосувалися становища євреїв у західних коронних краях монархії, зокрема й у Відні. Побоювались, що анти-семітська агітація скористається визнанням єврейської народності (це було *verbum legale* австрійського права національностей!), щоб домагатися розмежування шкільництва та іншого. Серед асимільованих євреїв Австрії також з'явилися серйозні застереження проти такого бажаного для сіоністів та національно-єврейських діячів єврейського кадастру виборців, хоч у Буковині він мав загальну підтримку¹³¹. Найпроникливіше проти нового «виборчого гетто» застерігав філософ Теодор Гомперц¹³².

¹³⁰ Пор. непідписане повідомлення „Feiherr v. Haerdtl über die jüdische Wahlkurie in der Bukowina“; in: *Neue Freie Presse* Nr. 16210, 6. Oktober 1909 (Morgenblatt) 7. Також Sten. Prot. Bukowinaer Landtag, 16. Oktober 1909, 84–85.

¹³¹ Цікаві свідчення того, що актуалізована моравським компромісом національна автономія на підставі персонального принципу була привабливою і для сіоністських та національно-єврейських груп є в: Solomon Asher Birnbaum, Nathan Birnbaum and National Autonomy; in: *The Jews of Austria*, ed. Josef Fraenkel (London 1967) 131–146. Пор. також позиції Dr. Artur Mahler, Dr. Anton Wesselsky in: Danzer, *Das neue Österreich* 71, 151, а також *Vorsprache des Jüdischen Nationalvereins in Österreich bei Innenminister Haerdtl am 5. Oktober 1909* (*Neue Freie Presse*, як у пос. 130). Про спротив єврейських прихильників асиміляції планові єврейського кадастру виборців, голосом яких був, зокрема, депутат райхсрату д-р Каміль Куранда, пор.. серед іншого, Sten. Prot. Bukowinaer Landtag, 16. Oktober 1909, 84, 99–100, 112.

¹³² Theodor Gomperz, *Das Wahl-Ghetto*; in: *Neue Freie Presse* Nr. 16200, 26. September 1909 (Morgenblatt) 2: «Мрійникам про Палестину дають *privilegium favorabile*, який може непомітно перетворитися на *privilegium odiosum*, об'єктом

Після вето уряду для створення списків виборців за народностями залишилося лише чотири групи. Євреїв Буковини включили до німецького виборчого кадастру. Проте уряд визнав потребу окремого представництва єврейських інтересів в Буковині і сконструював, як буде показано, складну заміну систему.

Остаточна форма виборчої реформи і реформи ляндртагу виглядала так¹³³. Схоже як у Моравії, до класу виборців за привілеями додали клас загальних виборців. Але національна і частково конфесійна структура виборців була значно складнішою, ніж у Моравії.

У виборчому класі великих землевласників було створено не менше шести виборних органів; три з них були передбачені для православного духовенства, при тому була національна диференціація між румунським і українським клиром. Трьома світськими корпусами великих землевласників були: румунський, польський а також «вірменсько-польський». Ще один виборчий корпус передбачили для «великих землевласників інших національностей», до нього входили поміщики-євреї. Унікальною в австрійському праві національностей є назва «вірмено-польська» національність.

Торгова палата Чернівців, чи то пак її члени, не мали національного розподілу, але їх, як і двох депутатів, які представляли торгіву палату в ляндртазі, *de facto* зараховували до євреїв Буковини.

У виборчому класі громад (цензове виборче право), а також у загальному класі виборців відтепер, за прикладом Моравії, але значно перевищуючи його за складністю, усю коронну землю покривала чотирикратна мережа виборчих округів. Отже, для кожного з цих двох виборчих класів була мережа румунських, українських, польських та німецьких виборчих округів, які охоплювали всю Буковину. Їхній розмір та територія аж ніяк не були конгруентними: у виборчому класі громад було десять румунських, десять українських, чотири німецькі і один (покривав усю коронну землю) польський виборчий округ; у загальному виборчому класі було шість румунських, шість українських, чотири німецькі і також один польський виборчий округ.

У межах обидвох мереж німецьких виборчих округів, внаслідок відмови від окремої єврейської мережі, як заміну для неї створили надзвичайно складну систему заміщення, яка складалася з двох елементів.

якого стануть не лише вони». Ця стаття вийшла в: Theodor Gomperz. Ein Gelehrtenleben im Bürgertum der Franz-Josefs-Zeit, neubearb. und hrg. von Robert A. Kann (=Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse 295, Wien 1974) 445–448.

¹³³ Поп. Herrnritt, *Ausgestaltung des Nationalitätenrechts* 594–604.

По-перше, деякі виборчі округи так відмежовувались, що переважна більшість виборців належала або до єврейського, або до неєврейського німецького населення; у цих виборчих округах голоси відповідної (чисельно дуже незначної) меншини «губилися». Розподіл на виборчі округи відбувався на підставі конфесійної статистики, комбінованої з отриманою під час перепису населення статистикою мови спілкування! Другий елемент цієї заміної системи полягав у впровадженні так званого представництва меншин у деяких міських виборчих округах, особливо в Чернівцях, де розмежувати єврейські та неєврейські компоненти німецькомовного населення було складно; на зразок системи, запровадженої в деяких змішаних польсько-українських виборчих округах Галичини під час виборів до райхсрату від 1907 р. У цих виборчих округах (на відміну від звичайних одномандатних виборчих округів) обирали двох депутатів, але кожному виборцеві було дозволено голосувати лише за одного кандидата; це мало забезпечити як (єврейській) більшості, так і (неєврейській) меншості цих виборчих округів можливість обрати по одному депутату. За допомогою цієї заміної системи вдалося відносно подолати проблему відсутності окремого єврейського національного кадастру. Попри спільне внесення єврейського і неєврейського німецькомовного населення в графу «приналежність до німецької народності», певне розмежування виборців таки відбулося, щоправда єврейсько-національна сторона критикувала його як недостатнє¹³⁴.

В іншому положення про створення національного кадастру, про внесення уточнень, про окремі національні списки виборців і про процедуру оскарження точно відповідали моравському зразку. Оригінальними були положення про створення виборчих комісій за національними критеріями, але передовсім про законодавче закріплення кольорів виборчих бюлетенів для різних національностей: румуни обирали яскраво-червоними, українці блакитними, поляки жовто-оранжевими, німці білими бюлетенями. З незрозумілих причин як для бюлетенів першого виборчого корпусу великих землевласників, який складався з членів православної митрополичої консисторії та настоятелів монастирів Драгомирна, Путна, Сучавиця, так і для виборців торгової палати Чернівців було призначено фіолетовий колір¹³⁵.

¹³⁴ Пор. передовсім детальну критику депутата Штраухера, Sten. Prot. Bukowinaer Landtag, 16. Oktober 1909, особливо 88–89, 97–98.

¹³⁵ Пор. Landtagswahlordnung, §35, §36.

Важливо нагадати, що поділ загального класу виборців на окремі національні групи стосувався і виборів до райхсрату.

Як і моравський ляндтаг, буковинський сейм значно збільшився, а саме з 31 до 63 депутатів. Він складався з двох вірилістів, а саме Чернівецького архієпископа і ректора Чернівецького університету, 13 депутатів від великих землевласників, двох від торгових палат, 28 депутатів від громад і 18 депутатів від загального класу виборців. Тепер цей розподіл, аналогічно до моравської моделі, було накладено на розподіл на національні курії, які збиралися виключно для здійснюваних Сеймом виборів до крайового виділу та інших органів. В Моравії для цього було створено три курії – великих землевласників, чеську і німецьку, в Буковині їх було шість. І хоча в основі цього поділу лежали національні критерії, вони все ж були поєднані з конфесійними і майново-правовими критеріями. Перша курія складалася з православного клиру (румунської та української національності) і великих румунських землевласників; друга курія охоплювала тих депутатів, які були обрані польськими, вірмено-польськими та «іншими» (єврейськими) великими землевласниками та двома польськими виборчими округами громад та загального виборчого класу; отже, це була переважно «польська» курія. Третя курія охоплювала усіх решту румунських, четверта – усіх решту українських депутатів. У п'яту, чи *de facto* «німецьку» курію входили сім неєврейських, обраних німецькими виборчими округами депутатів, а також ректор Чернівецького університету¹³⁶. Врешті була шоста курія; вона *de facto* була єврейською. До неї входили два депутати від обидвох торгових палат Чернівців, а також ще п'ять депутатів, яких на підставі вже згаданої системи обирала єврейська частина виборців, внесених в німецький кадастр.

Окреслена тут система визначення виборців, розподілу виборчих округів та структурування ляндтагу найскладніша з усього, що існувало на той час в австрійській Цисляйтанії і загалом у тогочасній Європі. Залишається додати, що національна автономія з її супроводом, національною пропорцією, схожою як в Моравії, була закріплена і в крайовому управлінні¹³⁷. Саме різноманітність національних груп та

¹³⁶ Низка ректорів Чернівецького університету були єврейського походження, серед них і відомий правник-соціолог Євген Ерліх.

¹³⁷ Пор. §§12 і 15а крайового статуту Моравії з §§12 і 15а крайового статуту Буковини, а також §32а моравського з §31а буковинського крайового статуту. Однак норми, що визначали національну пропорцію в крайовому управлінні Буковини, були сформульовані не настільки строго, як моравські. Цікаво, що національний розподіл виборців і національних курій був закріплений також в проекті статуту

інтересів сприяла тому, що в крайовій політиці Буковини не було тієї гіркоти й запеклості, а також боротьби за виборців і школярів, яку знали багато інших коронних країв монархії і яка не припинялася в Моравії навіть після компромісу 1905 р. Національний компроміс в Буковині, можливо, був найвитонченішим досягненням давньоавстрійського права національностей. Він демонструє, якою значною мірою інструментарій конституційного права вдалося пристосувати до унікальної у своїй мовній, етнічній та конфесійній різноманітності ситуації Буковини, як її часто називали «Маленької Австрії».

Через чотири роки після Буковини, у 1914 р., відбувся так званий Галицький компроміс. Вже у 1907 р. в Галичині було санкціоновано крайовий закон про службову мову автономних установ (пор. вище с. 131–132). У липні 1914 р. галицька реформа виборів до крайового сейму (ляндтагу) отримала цісарську санкцію – надто пізно, щоби бути реалізованою¹³⁸. Попри це, згадаймо найцікавіші нововведення цього закону. Як спершу в Моравії, а тоді в Буковині, формувалися «національні» виборчі округи, електорат яких залежав передовсім від національної приналежності. На відміну від Моравії і Буковини національність виборців встановлювали не через новий національний кадастр, який ще слід було створити, основою був запис «про мову спілкування» з останнього перепису населення. Це було новим для права національної приналежності. Так, вдалося уникнути приводу до національної агітації через створення нового кадастру виборців, як це було в Моравії. Через те, що не відбулося «необдуманого встановлення національності виборців *ad hoc*», коментував авторитетний польський автор, відійти від «роз'єднувальної системи національного виборчого кадастру»¹³⁹. Щоправда, треба додати, що встановлення мови спілкування в межах періодичних переписів населення було суперечливим і саме в Галичині було приводом для критики¹⁴⁰. Однак

для столиці краю Чернівців, який буковинський ляндтаг прийняв у 1910 р. і зі змінами у 1912 р. Розподіл знову був четвірним (німецькі, румунські, українські, польські). *Sten. Prot. Bukowinaer Landtag, XI. Wahlperiode, 2. Session 1912, Beilage Nr. 266.*

¹³⁸ Galizisches LGBI. Nr. 65/1914.

¹³⁹ Stanislaus Ritter von Starzyński, Eine neue Konstruktion der Minoritätenvertretung; in: *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht* 3 (1918) 419–433, тут 423.

¹⁴⁰ До критики даних про мови спілкування в Галичині пор. Gustav Adolf Schimmer, Die einheimische Bevölkerung Österreichs nach der Umgangssprache; in: *Statistische Monatschrift* 8 (1882) 113–114, а також Max Rosenfeld, Die polnische Judenfrage (Wien 1918) 83–84.

при створенні списків виборців на основі даних перепису про мову спілкування була передбачена і процедура оскарження¹⁴¹.

Лише у виборчому класі сільських громад, який з реформою 1914 р. втратив свій цензовий характер і ґрунтувався на загальному виборчому праві, для виборців, які не були ані поляками, ані українцями або не вважали себе такими, існувало опційне право належати або польського, або до українського виборчого округу. Окрім того, система національних виборчих округів не була повністю реалізована. 14 з 91 виборчого округу сільських громад були створені як двомандатні для національно-змішаного населення, схоже до вже запровадженої в Галичині у 1907 р. системи для виборів у райхсрат але з новою процедурою виборів, яка мала забезпечити кращий захист меноритарного населення¹⁴².

Принцип національно-відокремлених виборчих округів було реалізовано також в обох виборчих класах міст (цензовий і загальний виборчий клас). В одномовних частинах краю, зокрема Західній Галичині, національні виборчі округи були *de facto* територіальними виборчими округами. В частинах Центральної і Східній Галичині існувала подвійна мережа виборчих округів, а саме «загальні» виборчі округи й окремі виборчі округи для вилучених з них українських виборців – «українські виборчі округи». За цією тонкою різницею ховається проблема єврейського населення Східної Галичини, яка ще не пройшла той процес асиміляції з поляками, колонізацію, який далеко зайшов у Західній Галичині. Євреї зі Східної Галичини мовою спілкування часто подавали німецьку; німецьких виборчих округів в Галичині, на відміну від Буковини, не було. Тому цю групу приєднали до «загальних», читай польських виборчих округів, а не до виключно українських виборчих округів. Щоправда, реформа від 1914 р. таки запроваджувала для євреїв обмежений захист меншин, у найповнішому і найавторитетнішому польському викладі реформи виборів дискретно названо «іншими меншинами», не згадується про єврейських виборців і в законі про реформу. Хоча *de facto* в цензовому виборчому класі міст (не в загальному виборчому класі!) у чотирьох виборчих округах інтереси заможних євреїв (не єврейського пролетаріату) було захищено: в Тарнові територіальним поділом міста на два виборчі

¹⁴¹ Щодо процедури оскарження див. §§21–22 Закону про вибори крайового сейму від 1914 р.

¹⁴² Starzyński, *Minoritätenvertretung* 421–422, sowie 424–425.

класи, відповідно до територіального розселення, в одному централь-но-галицькому і двох східно-галицьких виборчих округах (серед них у містах Станиславів і Тернопіль, запровадженням двомандатних виборчих округів з особливими заходами для представництва меншин)¹⁴³.

¹⁴³ Ibid., 423. До галицького компромісу див. також Ivan L. Rudnytsky, *The Ukrainians in Galicia under Austrian Rule*, in: *Austrian History Yearbook* 3/2 (1967) 426–427.

Висновки

Принцип рівноправності національностей, згадаймо вислів Франтішека Палацького в Кромержижі, увійшов в історію Австрії у 1848 р.¹ Трохи пізніше Йозеф фон Етвеш писав, що держава, «яка століттями творилася довкола ядра історичного права», мала «створитися наново на основі рівноправності усіх націй». На думку Етвеша, це було «найбільше за всі часи починання, за яке бралися у мистецтві управління державою»². У 1908 р., на початку останнього десятиліття існування монархії, рівноправність усіх націй назвали «найміцнішим фундаментом австрійської державної ідеї»³. З 1848 по 1918 рр. заклик до рівноправності народностей був гаслом у конфлікті народів за рівні права, а також за більшу участь у владі в державі. У цьому принципі знайшла свій вираз проголошена Палацьким «емансипація слов'ян та валахів в Австрії»⁴. Протягом семи десятиліть довкола цього гасла з великим успіхом гуртувався насамперед чеський народ. Іноді формулу рівноправності народностей у політичній боротьбі використовувала навіть Корона, особливо в 1848/49 рр., а потім знову з 1861 р.

Проте з 1867 р. рівноправність народностей – і всіх звичних для коронних країв мов – була вже не просто політичним бойовим кличем, а конституційним принципом і *гарантованим правом*. Ніде це перетворення не описане краще, ніж в документі адміністративної історії, згаданому вище розпорядженні міністра юстиції Алоїса Пражака від 1882 р. Мав би зникнути останній сумнів, «що рівності мов – завжди у межах досяжного – можна домагатися як гарантованого права, а не просто як виходу зі скрутного становища, а саме індивідуальної поступки особі певної національності, яка не розуміє жодної іншої мови»⁵. У цьому дослідженні особливу увагу зосереджено на цьому

¹ Springer, Protokolle 26.

² Eötvös, Gleichberechtigung 72.

³ Християнсько-соціальний депутат райхсрату Йозеф фон Бехле, in: Danzer, Das neue Österreich 8.

⁴ Springer, Protokolle 26.

⁵ Fischel, Sprachenrecht Nr. 379 (Erlaß an das Oberlandesgerichts-Präsidium in Graz vom 18. April 1882).

аспекті національної рівноправності – рівних правах як гарантованому праві. Досі не опрацьовані джерела ми використали для того, щоб показати, наскільки серйозно інституції, покликані обстоювати правовий захист у публічному праві, ставилися до захисту мовних та національних прав; також стало зрозуміло, які незвичайні, а іноді й нерозв'язні проблеми виникали в адміністративній та судовій практиці в Цисляйтанії. Часто покинуті напризволяще тими, хто приймав політичні рішення, нерідко переобтяжені вимогами тих, хто наполював на своєму гарантованому праві національної та мовної рівноправності, члени Імперського та Найвищого адміністративного суду раз по раз брали на себе відповідальність, заповнюючи прогалини, залишені законодавцем. Пригадаймо сферу національних шкіл, службову мову автономних органів влади або національну приналежність.

Ретроспективний погляд на давньоавстрійське законодавство про національність нерідко викликає враження неоднорідності. Залежно від коронного краю різнилася не лише фактична, але й правова ситуація. І справді, з цієї студії про національно-правову та адміністративну історію напрошується висновок, що статус країв та їхніх автономій в структурі Грудневої конституції набагато вищий, аніж у традиційній доктрині «децентралізованої унітарної держави»⁶. Особливо шкільництво, регулювання якого у ключових сферах підпорядковувалось крайовому законодавству, було тією галуззю, де вперше застосували національно-правові норми. Приблизно на зламі століть крайове законодавство взагалі стало найважливішим інструментом у створенні національно-правових норм⁷.

Вплив австрійського права в цілому та наслідки законодавства про національність зокрема відчувалися після 1918 р. у низці країн. Простежувати ці напрями розвитку не наше завдання⁸. Але, підсумовуючи,

⁶ Справедливо підкреслено зростання значення країв у 1867–1918 рр. Wilhelm Brauneder, Friedrich Lachmayer, *Österreichische Verfassungsgeschichte* (Wien 1976) 177–178.

⁷ Пор. Bernatzik, *Verfassungsgesetze 885–886*.

⁸ Пор. блискучу роботу Helmut Slapnicka, *Österreichs Recht außerhalb Österreichs. Der Untergang des österreichischen Rechtsraums* (=Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts 4, Wien 1973); також давнішу, багату на матеріали студію Karl Braunias, *Die Fortentwicklung des altösterreichischen Nationalitätenrechts nach dem Kriege* (Wien o. J. [=gemeinsamer Sonderdruck mehrerer in der Zeitschrift *Nation und Staat* 9 (1936) und 11 (1938) veröffentlichter Abhandlungen]); пор. також Erwin Viehhaus, *Die Minderheitenfrage und die Entstehung der Minderheitenschutzverträge auf der Pariser Friedenskonferenz 1919* (Würzburg 1960).

підкреслимо певні тенденції давньоавстрійського законодавства про національності, значення яких в останні роки монархії, приблизно з 1905 р., швидко зростало.

Спершу треба звернути увагу на право національної приналежності. Едмунд Бернатцік небезпідставно виголосив восени 1910 р. свою ректорську промову «Про національні метрики». Через кілька місяців після укладення компромісу в Буковині за кілька тижнів до нового мовного перепису, який мав надати інформацію про розвиток народностей Цисляйтанії, і сам як член Імперського суду, задіяний у далекосяжних національно-правових рішеннях, Бернатцік заявив, що національна автономія стане «політичним принципом нестримної пускової дії»; ймовірно, уже ним стала⁹. З констатацією факту, що національна автономія робить запровадження національних метрик неминучим, Бернатцік поєднав різку критику тодішніх методів встановлення національної приналежності. Практика австрійського перепису мов повсякденного спілкування, по суті, змушує до національного самовизнання; бракує також процедури адміністративно-судового контролю цього перепису, а це суперечить принципам правової держави. У запровадженій в Моравії та Буковині процедурі Бернатцік критикував те, що національну приналежність особи врешті визначає орган влади або рішення суду¹⁰. З переконливими аргументами Бернатцік виступав за свободу національного визнання (із захистом від зловживань). Однак він не брав до уваги того, що принцип визнання був на руку тій національності, яка справляла найсильніший вплив на охочих асимілюватися, особливо німецькій, і що зі зрозумілих причин саме чехи та словенці висловлювалися за визначення національності на підставі об'єктивних характеристик¹¹. Через чотири роки після Бернатціка Рудольф фон Геррнрітт також критикував недостатнє регулювання права національної приналежності: компромісне законодавство в Моравії та Буковині, зокрема, регулює «правовідносини членів народності, однак питання про *приналежність* до однієї з народностей краю, входження до та вихід із національної спільноти вза-

⁹ Bernatzik, Nationale Matriken 17.

¹⁰ Ibid., 8–10, 22–23. Досвід Бернатціка як члена Імперського суду яскраво виявився у його висловлюванні проти інтерпретації територіального і персонального принципу Йозефа Лукаса, що він «бажав би Лукасу, щоб йому хоч раз довелося приймати судові рішення про те», чи є певна особа німцем, чи чехом. Ibid., 43, пос. 26.

¹¹ Ibid., 29–30.

галі не врегульовані, щодо цього панує справжній хаос, який містить численні загрози для реальної цінності усього здобутого значними зусиллями правового регулювання»¹².

За питанням про національну приналежність особи стояло друге, ще далекосяжніше питання про стосунок народностей до держави. Народності набирали ваги тією мірою, якою національна приналежність (як у Моравії) була під захистом органів влади чи національних товариств, тією мірою, якою національне пропорційне представництво входило в ландтаги та адміністрації деяких коронних країв, тоді як інші коронні краї приймали «національні захисні закони». Діагноз Бернатціка підтвердився: національна автономія розвинула «нестримну пускову дію». За влучним визначенням Емануеля Радля, національна автономія означала такий державний устрій, де національності творили «конститутивні державні одиниці», а їхня «дієздатність» виявлялася в організації державного управління¹³.

Визнані Грудневою конституцією, але не наділені правосуб'єктністю жодним законом, народності були в дивному проміжному стані: на самі народності можна було покликатися *de constitutione lata* – як на чинну конституційну норму, але все ж лише *de lege ferenda* – з позиції законодавчого припущення. Однак ми могли продемонструвати, з якою великодушністю австрійське адміністративне право, за відповідними роз'ясненнями Імперського та Найвищого адміністративного суду, наділяло окремих осіб, групи осіб, батьків чи законних представників дітей шкільного віку, навіть автономні органи, особливо громади, правами, згідно зі ст. 19, включно з правом на приналежність до народності. Спочатку ізольовано (Богемія 1873 р.), а з початку ХХ ст. все частіше законодавство окремих країв почало закріплювати в законі право на національну приналежність і, відповідно, право національної автономії¹⁴. Проте ці події не зайшли настільки далеко, наскільки сподівався Карл Реннер у своїй програмі «Юридизація національних змагань». Роль народностей як носіїв реальної конституції виявилася вагомішою, аніж цього можна було сподіватися з національно-правового законодавства та юдикатури.

¹² Herrnritt, *Ausgestaltung des Nationalitätenrechts* 615 (в оригіналі виділено розрядкою).

¹³ Emanuel Rádl, *Der Kampf zwischen Tschechen und Deutschen* (Reichenberg 1928) 119–120.

¹⁴ Внаслідок автономного законодавства в окремих краях існували також державні норми, які привели до створення інститутів національної автономії, наприклад, національних секцій інженерних палат. Пор. вище с. 238.

На шляху, на якому народності дедалі чіткіше – разом із Короною – виступали носіями реальної Конституції Цисляйтанії, є позначки, які досі були невідомі або їх мало брали до уваги. У 1889 р. люблянський канонік Карл Клун вивів із ст. 19 своє право як депутата від власної народності критикувати ситуацію у шкільництві в Каринтії. У ст. 19 не краї, а народності є базовими з огляду на заснування шкіл з тією чи іншою мовою викладання; тож «*депутатові від кожної з народностей*» має бути дозволено наглядати за цим і забезпечувати, щоб його «соплемінники» справді отримували права, гарантовані законом¹⁵! У 1895 р. Станіслав фон Мадейський представив раді міністрів своє сміливе тлумачення Конституції, згідно з яким консенсус двох народностей в одному ляндртазі може подолати заборону мовного примусу ст. 19. Найвищий державний орган у 1905 р. справді визнав консенсус народностей базовою нормою моравського компромісу. Запитуючи про цісарську санкцію для «закону Перека» уряд аргументував: обмеження батьківських прав викликає застереження, однак ці застереження треба відкласти, бо йдеться «про угоду між представниками обох національностей»¹⁶. Після гіркого досвіду кризи Бадені аж до кінця монархії дотримувалися принципу видавати мовні розпорядження лише тоді, «коли покликані представники дотичних народностей погодили певні норми», які може підтримати й уряд (наприклад, у Далмації в 1909 р.)¹⁷. Згадаємо також пропозиції конституційної реформи для Богемії Йозефа Герольда від 1907/08 р., в якій дві народності королівства Богемії є фактичними носіями публічного права, а також останньою інстанцією у проекті національного арбітражного суду¹⁸.

Там, де між народностями не було консенсусу, узгодженої автономії, як у Моравії, національна більшість у громадських радах і ляндртагах проштовхувала свої інтереси за рахунок інтересів меншин; приймали численні стихійні рішення, які не завжди обмежували державна адміністрація, уряд чи судочинство. Хто сьогодні знає, що в 1900 р. цісар Франц Йосиф санкціонував статут, виданий ляндртагом ерцгерцогства Нижня Австрія для імперської столиці та міста-резиденції Відня, в

¹⁵ Sten. Prot. Abgeordnetenhaus, X. Session, 314. Sitzung vom 21. März 1889, 11419.

¹⁶ Пор. вище с. 196–197 та 230 (курсив мій).

¹⁷ Пор. вище с. 164 (курсив мій), у цьому ж ключі міністр юстиції Віктор Гохенбургер у бюджетному комітеті палати представників, in: *Neue Freie Presse* Nr. 16079, 27. Mai 1909, 4.

¹⁸ Пор. вище с. 240–241.

якому від кожного нового громадянина вимагали обітниці «по змозі робити все можливе для збереження німецького характеру міста»?¹⁹

Чи можна було беззастережно погодитися з дедалі сильнішим приматом народностей, навіть за умови угоди про національну автономію, досягнуту консенсусом? Рудольф фон Геррнітт звернув у 1914 р. увагу на те, що національна автономія намагалася мінімізувати національну боротьбу через «максимально можливу ізоляцію, відокремлення народностей». Шлях, на який стали ще у 1867 р. із заборонаю мовного примусу ст. 19, веде до «поступового взаємного відчуження народностей, і, що гірше, до відходу від єдиної державної ідеї», яку особливі національні прагнення дедалі більше витісняють на задній план. Зближення народностей, а отже, посилення державної ідеї, аргументував Геррнітт, передбачає взаємне знання та повагу до їхніх культурних цінностей, що, однак, значно ускладнюється відповідною до національної автономії ізоляцією народностей»²⁰. Проте такий оптиміст, як Карл Реннер, бачив в «автономізації націй» не загрозу, а гарантію існування Австрії та необхідну умову для об'єднання націй у багатонаціональній демократичній федеративній державі.²¹

Примат народностей, виявлений у прагненні до національної автономії, а також у національній ізоляції, не лише почав змінювати характер представлених у райхсраті королівств і країв австрійської Цисляїтанії, він також безпосередньо торкнувся позиції громадянина стосовно держави. Треба пам'ятати, що в 1914 р. питання про належність представників народу (Volksgenossen) до однієї з «народностей краю», питання про «приєднання до народної спільноти (Volksgenossenschaft) і вихід з неї» були названі основними вимогами для розвитку австрійського законодавства про національність²². Звісно, маємо визнати, що історик, який пише в останній чверті ХХ ст., має надзвичайно чутливе вухо до певних слів, які в 1914 р. ще не були обтяжені зловживаннями наступних десятиліть. Лише після кінця Цисляїтанії, лише у другій чверті нашого століття стало очевидним, наскільки швидко, говорячи за Теодором Гомперцем, *privilegium favorabile* приналежності до народності може перетворитися на *privilegium odiosum*

¹⁹ Пор. вище с. 222.

²⁰ Herrnritt, *Ausgestaltung des Nationalitätenrechts* 614–615 (курсив в оригіналі розрядкою).

²¹ Renner, *Selbstbestimmungsrecht* §51, 249–253.

²² Herrnritt, *Ausgestaltung des Nationalitätenrechts* 615.

спеціального законодавства²³, а саме у той момент, коли зникли ті межі, які десятиліттями забезпечували згуртованість багатьох народностей, межі рівноправності та включення цієї рівноправності в оснащені інститутами правового захисту загальні права громадян.

Огляд історії управління австрійської Цисляїтанії, проведений тут з перспективи конституційного принципу рівноправності народностей, розкриває не лише боротьбу за панування, але також і боротьбу за справедливість. Джерела цієї роботи дозволили голосам стражів згідного з правом та Конституцією державного управління лунати голосніше, ніж це було в попередніх дослідженнях. Більшості з них не можна відмовити в серйозному прагненні реалізувати конституційну вимогу рівноправності у повсякденному житті громадян. Це було так складно не лише через те, що пристрасна боротьба за збереження чи примноження національних активів проносилась австрійською Цисляїтанією. Складно це було також і тому, що засаді рівноправності, як і поняттю рівності загалом, іманентна саморадикалізація²⁴. Пилатовим питанням австрійської Цисляїтанії було: «Що таке рівноправність?». Воно постійно вимагало нових відповідей, тому що постійно ставилось у новий спосіб. Потрібні були відповіді, і не лише в захопливій і незобов'язувальній політичній публіцистиці, але й у зобов'язувальній сфері щоразу нових правопретензій на рівноправність.

На конституційну статтю, яка повинна була гарантувати народжений революцією 1848 р. постулат рівноправності – ст. 19 Основного закону про загальні права громадян – постійно нападали з багатьох сторін; одним вона давала замало, іншим пропонувала забагато. Варто почути голос видатного чеського юриста, учня Кельзена Франтішека Вайра. За рік до початку світової війни Вайр писав, що задля отримання чіткого уявлення про важливість ст. 19, незважаючи на нестійку юдикатуру, треба зробити контрольну пробу, себто уявити стан, який би панував, якщо б ст. 19 не існувало: «Це був би справжній хаос»²⁵.

Погоджуючись, процитуймо ретроспективний погляд Фрідріха Тецнера від 1925 р.:

²³ Пор. вище с. 244–245.

²⁴ Gerhard Leibholz, *Die Gleichheit vor dem Gesetz* (München/Berlin 1959) 25; ця іманентна тенденція ґрунтується «на абстрактній засадничій настанові ідеї рівності» (ibid.).

²⁵ Franz Weyr, *Rahmengesetze: Studie aus dem österreichischen Verfassungsrechte* (=Wiener Staatswissenschaftliche Studien 11/3, ed. Edmund Bernatzik, Eugen von Philippovich, Leipzig/Wien 1913) 15.

Безсумнівним є те, що наскільки б національно-правовий стан монархії не надавався до вдосконалення, він у питанні ступеня досконалості залишає далеко *позаду* те, що прийшло на його місце. Яка з країн- правонаступниць і яка країна Антанти, що приєднує до себе чужі народи, має два найвищі суди для захисту національних меншин, як їх мала Австрія, чії власні суди та державні установи були зобов'язані до двомовності навіть з огляду на найнезначнішу національну меншину (!), яка б гарантувала чеським меншинам у німецькомовних, німецьким та польським у чеських районах школи з їхньою народною мовою як мовою навчання, і задля захисту національних меншин вдавалася до сміливої конструкції хоч і з браком дієздатності, але наділених суб'єктністю національних *товариств захисту* для спротиву денационалізації школярів німецькими і псевдонімецькими громадами²⁶.

Сусід з Угорщини, Оскар Ясі, вважав у 1929 р., що принцип національної рівноправності у жодній великій імперії з такою кількістю різних національностей не заходив так далеко, як в австрійській Цисляйтанії. У ті бурхливі десятиліття було закладено перші засади держави, заснованої на національній рівноправності²⁷. Можливо, Оскар Ясі, як і Карл Реннер, надто оптимістично оцінював деякі можливості розвитку. Але навіть на півстоліття пізніше зусилля задля реалізації засади національної рівноправності є досягненням, яке заслуговує поваги нащадків.

²⁶ Tezner, Rechtsbildende Funktion II 172 (курсив в оригіналі розрядкою). Випущено додані Тецнером у дужках покликання на відповідні рішення Найвищого адміністративного суду. Йдеться про рішення Budwinski Nr. 10624, 382/A, 1522/A, 3373/A, 3634/A, також 7843–7845/A, їх розглядануто в цій праці.

²⁷ Oscar Jászi, The Dissolution of the Habsburg Monarchy (Chicago 1929, paperback 1961) 296.

Бібліографія

Архівні джерела:

Австрійський державний архів у Відні – Österreichisches Staatsarchiv, Wien:

- Загальний адміністративний архів – Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA):
 - Justiz
 - Ministerratspräsidium
 - Minister-Rats-Protokolle
 - Nachlaß Max Vladimir Frh. v. Beck
 - Nachlaß Johann Andreas Eichhoff
 - Reichsgericht
 - Unterricht
 - Staatskanzlei
 - Verwaltungsgerichtshof
 - Rudolf SIEGHART, Die Sprachenfrage in Böhmen und Mähren (Amtsdruck Wien, Dezember 1899; erliegt im Nachlaß Beck).
- Архів цісарського дому, двору і держави – Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA):
 - Kabinettsarchiv: Kabinettskanzlei; Nachlaß Franz Frh. v. Reichenstein
 - Nachlaß Joseph Maria Baernreither
 - Nachlaß Gustav Gross
 - Nachlaß Erasmus Frh. v. Handel
 - Nachlaß Gustav Marchet
- Архів парламенту у Відні – Parlamentsarchiv, Wien:
 - Protokolle des Verfassungsausschusses 1867
- Архів Найвищого адміністративного суду у Відні – Archiv des Verwaltungsgerichtshofes, Wien:
 - Akten 1876/1877
 - Plenarbeschlüsse

- Приватне володіння – In Privatbesitz:
 - Nachlaß Josef Redlich (im Besitz von O. Univ.-Prof. Dr. Fritz Fellner, Salzburg)
- Центральний державний архів у Празі – Státní ústředni archiv, Praha:
 - Správní soudní dvůr ve Vídni 1898-1918 (1919)

Збірки судових рішень та вироків:

- Верховний Суд – Oberster Gerichtshof:
 - Sammlung von Civilrechtlichen Entscheidungen des k.k. Obersten Gerichtshofes, ed. Julius GLASER, Joseph UNGER, Leopold PFAFF et al. (Wien 1859 et sqq.)
 - Judikatenbuch und Spruchrepertorium des Obersten Gerichtshofes, ed. Hermann JOLLES, Jos. P. GELLER (Wien 1910)
 - Die Rechtsprechung des k.k. Obersten Gerichtshofes..., ed. Emil LINKS (Wien 1889 et sqq.)
- Імперський суд – Reichsgericht:
 - Sammlung der nach gepflogener öffentlicher Verhandlung geschöpften Erkenntnisse des k.k. österreichischen Reichsgerichtes, ed. Anton HYE Frh. v. GLUNEK (fortgesetzt von Karl HUGELMANN) (Wien 1874 et sqq.)
- Найвищий адміністративний суд – Verwaltungsgerichtshof:
 - Erkenntnisse des k.k. Verwaltungsgerichtshofes, ed. Adam Frh. v. BUDWINSKI (Wien 1878 et sqq.)
 - Verwaltungsgerichtshofs-Erkenntnisse nach §6 des Gesetzes vom 22. Oktober 1875, R.G.B. ex 1876 Nr.36, geschöpft ohne vorausgegangene mündliche Verhandlung, ed. Adam Frh. von BUDWINSKI (Wien 1881 et sqq.)
 - Das Judikatenbuch des k.k. Verwaltungsgerichtshofes... I (Judikate 1876–1883), bearb. Ludwig WOLSKI (Wien 1884)
 - V/2: Administrative Rechtssachen (Judikate 1894–1901), bearb. Rudolf ALTER (Wien 1903)

Інші друковані джерела та література

- ABLEITINGER Alfred, Ernest von Koerber und das Verfassungsproblem im Jahre 1900. Österreichische Nationalitäten- und Innenpolitik zwischen Konstitutionalismus, Parlamentarismus und oktroyiertem allgemeinem Wahlrecht (=Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie 12, Wien/Graz/Köln 1973)
- AKTENSTÜCKE und Aufzeichnungen zur Geschichte der Frankfurter Nationalversammlung aus dem Nachlaß von Johann Gustav DROYSEN, ed. Rudolf HÜBNER (=Deutsche Geschichtsquellen des 19. Jahrhunderts 14, Berlin/Leipzig 1924)
- AKTENSTÜCKE zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung vom Jahre 1848, ed. Stephan PEJAKOVIČ (Wien 1861)
- ALLMAYER-BECK Johann Christoph, Ministerpräsident Baron Beck. Ein Staatsmann des alten Österreich (Wien 1956)
- ALTER Rudolf R. v., Die mährische lex Perek, ihre Durchführungsverordnung (Marchet) und der Verwaltungsgerichtshof; in: *Neue Freie Presse* Nr. 16704, 21. Februar 1911, 2–4
- ARA Angelo, Le trattative per un compromesso nazionale in Istria (1900–1914); in: IDEM., *Ricerche sugli Austro-Italiani e l'ultima Austria* (=Storia moderna e contemporanea 3, Roma 1974) 247–328
- ARISTOTELES, Politik, ed. Olof Gigon (München 1973)
- BACHMANN Harald, Adolf Bachmann. Ein österreichischer Historiker und Politiker (München 1962)
- IDEM., Joseph Maria Baernreither (1845–1925). Der Werdegang eines altösterreichischen Ministers und Sozialpolitikers (Neustadt/Aisch 1977)
- BAERNREITHER Joseph Maria, Zur böhmischen Frage. Eine politische Studie (Wien 1910)
- BAIER Dietmar, Sprache und Recht im alten Österreich: Art. 19 des Staatsgrundgesetzes vom 21. Dezember 1867, seine Stellung im System der Grundrechte und seine Ausgestaltung durch die oberstgerichtliche Rechtsprechung (=Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 45, München/Wien 1983)
- BARANY George, Ungarns Verwaltung: 1848–1918; in: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, ed. Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch II: Verwaltung und Rechtswesen (Wien 1975) 306–468
- BARTEL Wojciech M., Zur Geschichte des Galizischen Landesschulrates 1867–1918; in: *Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse* 114 (1977) 346–356

- BAUER Otto, Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie (Wien 1907)
- BENEŠ Edvard, Le probleme autrichien et la question tchèque (Paris 1908)
- Stenographischer BERICHT über die Verhandlungen der deutschen constituierenden Nationalversammlung zu Frankfurt am Main, ed. Franz WIGARD I (Frankfurt 1848)
- Stenographische BERICHTe des böhmischen Landtags
- BERNATZIK Edmund, Kritische Studien über den Begriff der juristischen Person und über die juristische Persönlichkeit der Behörden insbesondere; in: Archiv für Öffentliches Recht 5 (1890) 169–318
- IDEM., Die sanktionierten Schutzgesetze; in: *Neue Freie Presse* Nr. 16237, 3. November 1909, 1
- IDEM., Über nationale Matriken. Inaugurationsrede an der Universität Wien (Wien 1910)
- IDEM. (Ed.), VERFASSUNGSGESETZE (²1911)
- IDEM. (Ed.), NATIONALIZÄTENRECHT (1917)
- BIER Karl, Der Autonomiekampf der Welschtiroler und die Stellung der deutschen Parteien und Regierungen; in: Veröffentlichungen des Museums Ferdinandeum in Innsbruck 16 (1936) 413–525
- BIEHL Wolfdieter, Notizen zu den ethnischen und religiösen Splitter-, Rest- und Sondergruppen in den habsburgischen Ländern; in: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, ed. Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch III: Die Völker des Reiches (Wien 1980), 2. Teilbd. 949–974
- BIRNBAUM, S. A., Nathan Birnbaum and National Autonomy; in: *The Jews of Austria. Essays on their Life, History and Destruction*, ed. Josef Fraenkel (London 1967) 131–146
- BOLZANO Bernard, Über das Verhältnis der beiden Volksstämme in Böhmen [1816] (Wien 1849)
- BRAUNEDER Wilhelm, LACHMAYER Friedrich, Österreichische Verfassungsgeschichte. Einführung in Entwicklung und Strukturen (Wien 1976)
- BAUNIAS Karl, Die Fortentwicklung des altösterreichischen Nationalitätenrechts nach dem Kriege (Wien o.J. = gemeinsamer Sonderdruck mehrerer in der Zeitschrift *Nation und Staat* 9 [1936] und 11 [1938] veröffentlichter Abhandlungen)
- BREU Josef, Die Kroatensiedlung im Burgenland und in den anschließenden Gebieten (Wien 1970)
- BRIX Emil, Die nationale Frage anhand der Umgangssprachenerhebungen in den cisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910, 2 Bde., phil. Diss. (Wien 1979)
- IDEM., Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den cisleithanischen Volkszäh-

- lungen 1880 bis 1910 (=Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 72, Wien 1982)
- BROSZAT Martin, Von der Kulturnation zur Volksgruppe. Die nationale Stellung der Juden in der Bukowina im 19. und 20. Jahrhundert; in: Historische Zeitschrift 200 (1965) 572–605
- BROTE Eugen, Die rumänische Frage in Siebenbürgen und Ungarn (Berlin 1895)
- BURCKHARD Max, Das „Sprachengesetz“ vom 8. April 1848; in: Neue Freie Presse Nr. 15697, 3. Mai 1908, 2
- BURIAN Peter, Die Nationalitäten in „Cisleithanien“ und das Wahlrecht der Märzrevolution 1848/49. Zur Problematik des Parlamentarismus im alten Österreich (= Veröffentlichungen der Arbeitsgemeinschaft Ost 2, Graz/Köln 1962)
- IDEM., The State Language Problem in Old Austria (1848–1918); in: Austrian History Yearbook 6–7 (1970–1971) 81–103
- CHARMATZ Richard, Adolf Fischhof. Das Lebensbild eines österreichischen Politikers (Stuttgart/Berlin 1910)
- CZOERNIG Carl Frh. v. [d. Ä.], Österreichs Neugestaltung 1848–1858 (Stuttgart/Augsburg 1858)
- DANN Otto, Gleichheit und Gleichberechtigung. Das Gleichheitspostulat in der alteuropäischen Tradition und in Deutschland bis zum ausgehenden 19. Jahrhundert (=Historische Forschungen 16, Berlin 1980)
- DOKUMENTE zur deutschen Verfassungsgeschichte, ed. Ernst Rudolf HUBER I (Stuttgart 1961)
- EHNL Maximilian, Die österreichisch-ungarische Landmacht nach Aufbau, Gliederung, Friedensgarnison, Einteilung und nationaler Zusammensetzung im Sommer 1914 (=Ergänzungsheft 9 der „Militärwissenschaftlichen Mitteilungen“ zum Werke „Österreich-Ungarns letzter Krieg“, Wien 1934)
- Der EINFLUSS der Staatsgrundgesetze vom 21. December 1867 auf die bestehende österreichische Gesetzgebung (Wien 1868; Separatdruck der Allgemeinen österreichischen Gerichtszeitung, ed. Wiener Juristische Gesellschaft)
- [EÖTVÖS Josef Frh. v.], Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich (Pest 1850; Wien ²1851)
- EPSTEIN Leo, Die Rechtswirkung der Entscheidungen des Reichsgerichtes über Beschwerden wegen Verletzung der durch die Verfassung gewährleisteten politischen Rechte; in: Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht 3 (1918) 434–451

- EXNER Adolf, Subjective Rechte aus Artikel 19 des Staatsgrundgesetzes über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger; in: Juristische Blätter 21/49 (4. Dezember 1892) 583–584
- FELLNER Fritz, Das „Februarpatent“ von 1861. Entstehung und Bedeutung; in: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 63 (1955) 549–564
- FIELHAUER Helmut Paul, Kinder-„Wechsel“ und „Böhmisch-Lernen“. Sitte, Wirtschaft und Kulturvermittlung im früheren niederösterreichisch-tschechoslowakischen Grenzgebiet; in: Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 81 (Neue Serie 32) (1978) 115–148
- FISCHEL Alfred, Nationale Curien (Wien 1898)
- IDEM., Die Minoritätenschulen (Brünn 1900)
- IDEM. (Ed.), MATERIALIEN zur Sprachenfrage (1902)
- IDEM., Die Kodifikationsgeschichte des §13 a.G.O. und die Gerichtssprache in Böhmen und Mähren; in: IDEM., Studien zur österreichischen Reichsgeschichte (Wien 1906) 309–341
- IDEM., Der Sprachenzwang durch die Volksschule (lex Perek); in: *Tagesbote aus Mähren und Schlesien* (Brünn) Nr. 459, 2. Oktober 1906, 1-2
- IDEM., Der Wirrwarr in der Sprachenfrage; in: *Neue Freie Presse* Nr. 15564, 19. Dezember 1907, 1-2
- IDEM. (Ed.), SPRACHENRECHT (1910)
- IDEM. (Ed.), PROTOKOLLE des Verfassungsausschusses (1912)
- FISCHHOF Adolf, Österreich und die Bürgschaften seines Bestandes (Wien 1869)
- FRANZ Georg, Erzherzog Franz Ferdinand und die Pläne zur Reform der Habsburger Monarchie (=Südosteuropäische Arbeiten 35, Brünn 1943)
- FRIEDJUNG Heinrich, Österreich von 1848 bis 1860 I (Stuttgart/Berlin 1908)
- FRIND Wenzel, Das sprachliche und sprachlich-nationale Recht in polyglotten Staaten und Ländern mit besonderer Rücksichtnahme auf Österreich und Böhmen vom sittlichen Standpunkte aus beleuchtet (Wien 1899)
- IDEM., Das sittliche Recht auf den Gebrauch der Sprache; in: *Die Kultur* 1 (Wien 1899/1900) 321–334
- FROMMELT Klaus, Die Sprachenfrage im österreichischen Unterrichtswesen 1848–1859 (=Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie 1, Graz/Köln 1963)
- GARVER Bruce M., The Young Czech Party, 1874–1901, and the emergence of a multiparty system (=Yale historical publications. Miscellany 111, New Haven/London 1978)
- GEIST-LÁNYI Paula, Das Nationalitätenproblem auf dem Reichstag zu Kremsier 1848/49 (München 1920)

- GEMEINDELEXIKON von Böhmen, 1. Teil, bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900, ed. k.k. statistische Zentralkommission (=Gemeindelexikon der im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder IX, Wien 1904)
- Die neue GESETZGEBUNG Österreichs. Erläutert aus den Reichsratsverhandlungen, I: Die Verfassungsgesetze (Wien 1868)
- GESETZ- UND VERORDNUNGSBLATT für das Herzogtum Ober- und Niederschlesien
- GESETZ- UND VERORDNUNGSBLATT für die gefürstete Grafschaft Tirol und das Land Vorarlberg
- GLASSL Horst, Der mährische Ausgleich (=Veröffentlichungen des Sudentendeutschen Archivs in München, München 1967)
- GLETTLER Monika, Die Wiener Tschechen um 1900. Strukturanalyse einer nationalen Minderheit in der Großstadt (=Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 28, München/Wien 1972)
- GOGOLÁK Ludwig (v.), Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes II: Die slowakische nationale Frage in der Reformepoche Ungarns 1790–1848 (=Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 21, München 1969)
- IDEM., Ungarns Nationalitätengesetze und das Problem des magyarischen National- und Zentralstaates; in: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, ed. Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch III: Die Völker des Reiches (Wien 1980), 2. Teilbd. 1207–1303
- GOLDINGER Walter, The Nationality Question in Austrian Education; in: Austrian History Yearbook 3/3 (1967) 136–156
- IDEM., Die Zentralverwaltung in Cisleithanien – Die zivile gemeinsame Zentralverwaltung; in: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, ed. Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch II: Verwaltung und Rechtswesen (Wien 1975) 100–189
- GOMPERZ Theodor, Das Wahl-Ghetto; in: *Neue Freie Presse* Nr. 16200, 26. September 1909, 2, abgedruckt auch in: Theodor Gomperz. Ein Gelehrtenleben im Bürgertum der Franz-Josefs-Zeit, ed. Robert A. Kann (=Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse 295, Wien 1974) 445–448
- GRABMAYR Karl v., Die wälschtirolische Autonomie; in: *Meraner Zeitung* Nr. 45, 46, 47, 48 vom 14., 17., 19., 21. April 1901
- IDEM., Erinnerungen eines Tiroler Politikers 1892–1920. Aus dem Nachlasse des 1923 verstorbenen Verfassers (=Schlernschriften 135, Innsbruck 1955)

- GUMPLOWICZ Ludwig, Das Recht der Nationalitäten und Sprachen in Österreich-Ungarn (Innsbruck 1879)
- HAAS Hanns, STUHLPFARRER Karl, Österreich und seine Slowenen (Wien 1977)
- HANDBUCH der Reichsgesetze und der Ministerialverordnungen über das Volksschulwesen, ed. Leo SCHEDLBAUER, 2 Bde. (Wien ⁸1911)
- HANDBUCH für den Politischen Verwaltungsdienst in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern, ed. Ernst MAYRHOFER, Anton PACE IV (Wien ⁵1898)
- HANDEL Erasmus Frh. v., Erinnerungen, ed. Max (Frh.) Hussarek (v.) Heinlein; in: Jahrbuch der österreichischen Leo-Gesellschaft 1930, 39–116
- HANISCH Ernst, Der kranke Mann an der Donau. Marx und Engels über Österreich (Wien/München/Zürich 1978)
- HANTSCH Hugo, Die Nationalitätenfrage im alten Österreich. Das Problem der konstruktiven Reichsgestaltung (=Wiener historische Studien 1, Wien 1953)
- HAUPTMANN Ferdinand, Sprachliche und administrative Probleme der österreichischen Regierung in Kroatien 1849/1851; in: Anzeiger für slavische Philologie 9 (Graz 1977) 93–102
- HEINDL Waltraud, Universitätsreform und politisches Programm. Die Sprachenfrage an der Universität Krakau im Neoabsolutismus; in: Österreichische Osthefte 20 (1978) 79–98
- HELFERT Josef Alexander (Frh. v.), Österreich und die Nationalitäten. Ein offenes Wort an Herrn Franz Palacky (Wien 1850)
- IDEM., Die sprachliche Gleichberechtigung in der Schule und deren verfassungsmäßige Behandlung (Prag 1861)
- HELLBLING Ernst C., Die Landesverwaltung in Cisleithanien; in: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, ed. Adam Wandruszka, Peter Urbantsch II: Verwaltung und Rechtswesen (Wien 1975) 190–269
- HEROLD Josef, Reforma zemského zřízení; in: Česká revue (1907/08) 257–262, 339–345, 428–432, 468–473
- (HERRMANN v.) HERRNRITT Rudolf v., Nationalität und Recht dargestellt nach der österreichischen und ausländischen Gesetzgebung (Wien 1899)
- IDEM., Die Ausgestaltung des österreichischen Nationalitätenrechtes durch den Ausgleich in Mähren und in der Bukowina; in: Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht 1 (1914) 583–615
- HITCHINS Keith, The Rumanians of Transylvania and Constitutional Experiment in the Habsburg Monarchy, 1860–1865; in: Balkan Studies 5 (Saloniki 1964) 89–108

- IDEM., *Orthodoxy and Nationality. Andreiu Şaguna and the Rumanians of Transylvania, 1846–1873* (=Harvard Historical Studies 94, Cambridge, Mass. 1977)
- HÖGLINGER Felix, *Ministerpräsident Heinrich Graf Clam-Martinic* (=Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie 2, Graz/Köln 1964)
- HROCH Miroslav, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen* (=Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica Monographia 24, Prag 1968)
- HUBER Ernst Rudolf (Ed.), *DOKUMENTE*
- HUGELMANN Karl, *Historisch-politische Studien* (Wien 1915)
- IDEM., *Die österreichischen Landtage im Jahre 1848, I. Teil*; in: *Archiv für österreichische Geschichte* 111/1 (1929) 1–495; III. Teil, *Ibid.*, 115/1 (1940) 1–329
- HUGELMANN Karl Gottfried, *Das Nationalitätenrecht nach der Verfassung von 1867; der Kampf um ihre Geltung, Auslegung und Fortbildung*; in: *Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*, ed. Karl Gottfried Hugelmann (Wien/Leipzig 1934) 79–286
- JAROLIM Johann, *Die mährische Lex Perek, ihre Durchführungsverordnung (Marchet) und der Verwaltungsgerichtshof*; in: *Neue Freie Presse* Nr. 16692, 9. Februar 1911, 2–3; *Ibid.* Nr. 16721, 10. März 1911, 3
- IDEM., *Die jüngste Verordnung zur mährischen Lex Perek*; in: *Ebd.* Nr. 16892, 1. September 1911, 2–3
- JÁSZI Oscar, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy* (Chicago 1929, paperback 1961)
- JELLINEK Georg, *System der subjectiven öffentlichen Rechte* (Freiburg 1892)
- IDEM., *Das Recht der Minoritäten* (Wien 1898)
- JIREČEK Joseph, *Über den Vorschlag, das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben* (Wien 1859)
- JORDAN J[an] P[etr], *Aktenmäßiger Bericht über die Verhandlungen des ersten Slavenkongresses in Prag* (Prag 1848)
- KAIZL Josef, *Rovnoprávnost jazyková*; in: *Česká revue* (1898) 513–521, 697–707
- IDEM., *Z mého života*, 3 Bde. (Prag 1908–1914)
- KANN Robert A., *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz*

- bis zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918, 2 Bde. (=Veröffentlichungen der Arbeitsgemeinschaft Ost 4 und 5, Graz/Köln 1964)
- IDEM., Die Habsburgermonarchie und das Problem des übernationalen Staates; in: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, ed. Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch II: Verwaltung und Rechtswesen (Wien 1975) 1–56
- IDEM., Nationalitätenproblem und Nationalitätenrecht; in: Spectrum Austriae, ed. Otto Schulmeister (Wien 1980)
- KAZBUNDA Karel, Českè hnuti roku 1848 (Prag 1929)
- KELSEN Hans, Österreichisches Staatsrecht. Ein Grundriß, entwicklungsgeschichtlich dargestellt (Tübingen 1923)
- KISZLING Rudolf, Das Nationalitätenproblem in Habsburgs Wehrmacht 1848–1918; in: Der Donauraum 4 (1959) 82–92, 184
- KLABOUCH Jiří, Die Gemeindeselbstverwaltung in Österreich 1848–1918 (=Österreich Archiv, Wien 1968)
- IDEM., Die Lokalverwaltung in Cisleithanien; in: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, ed. Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch II: Verwaltung und Rechtswesen (Wien 1975) 270–305
- KNEUCKER Raoul, Die Vereins- und Versammlungsfreiheit in der Judikatur des österreichischen Reichsgerichtes; in: Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht, N. F. 16 (1966) 392–404
- KOČI Josef, Der Austroslawismus und seine Rolle in der tschechischen Politik; in: L'udovít Stúr und die slawische Wechselseitigkeit, ed. L'udovít Holouík (Bratislava & Wien/Köln/Graz 1969)
- KOERNER Ed., Národnosti a jazyková otázka v Piedlitavsku; in: Česká politika, Bd. I, Red. Zdenèk V. Tobolka (Prag 1906) 340–469
- KOLEJKA Josef, „Moravský pakt“ z roku 1905; in: Ceskoslovensky Casopis Historicky 4 (1956) 590–615
- KOLMER Gustav, Parlament und Verfassung in Österreich, 8 Bde. (Wien/Leipzig 1902–1914)
- KOŘALKA Jiří, Das Nationalitätenproblem in den böhmischen Ländern; in: Österreichische Osthefte 5 (1963) 2–12
- IDEM., Fünf Tendenzen einer modernen nationalen Entwicklung in Böhmen; in: Ebda., 22 (1980) 199–213
- IDEM., Deutschtum und Deutschnationalismus in Österreich vor 1918; in: Kärntens Volksabstimmung 1918, ed. Helmut Rumpler (Klagenfurt 1981)
- IDEM., Prag–Frankfurt im Frühjahr 1848: Österreich zwischen Großdeutschtum und Austroslawismus; in: Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert, ed. Heinrich Lutz, Helmut Rumpler (=Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 9, Wien 1982) 117–139

- KORINEK Karl, Die Verfassungsgerichtsbarkeit im Gefüge der Staatsfunktionen; in: Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer 39 (Berlin 1981) 7–52
- KRAUSS Karl Frh. v., Geschichtliches zum kaiserlichen Kabinettschreiben vom 8. April 1848 mit den ersten nationalen und staatsrechtlichen Konzessionen für Böhmen; in: Grünhut's Zeitschrift für das Privat- und öffentliche Recht der Gegenwart 31 (1904) 483–494
- KREMZOW Friedrich Wilhelm, Rechtsanwälte als Mitglieder des k.k. Verwaltungsgerichtshofes; in: Entwicklung der österreichischen Verwaltungsgerichtsbarkeit. Festschrift zum 100 jährigen Bestehen des österreichischen Verwaltungsgerichtshofes, ed. Friedrich Lehne, Edwin Loebenstein, Bruno Schimetschek (Wien/New York 1976) 39–58
- KRISTIAN Etbin, Nationalismus und Sozialdemokratie in Österreich; in: Akademie 2 (1898) 405 et sqq.
- LADES Hans, Die Nationalitätenfrage im Karpatenraum. Der österreichische Ordnungsversuch 1848/49 (Wien 1941)
- LANDES-GESETZ-BLATT für das Königreich Böhmen
- LANDES-GESETZ-BLATT für das Herzogthum Krain
- LANDES-GESETZ- UND VERORDNUNGSBLATT für das Königreich Dalmatien
- LANDES-GESETZ- UND VERORDNUNGSBLATT für das Königreich Galizien und Lodomerien sammt dem Großherzogthume Krakau
- LANDES-GESETZ- UND VERORDNUNGSBLATT für die Markgrafschaft Mähren
- LANDES-GESETZ- UND VERORDNUNGSBLATT für das Erzherzogthum Österreich unter der Enns
- LANDTAGS-BLATT über die Sitzungen des mährischen Landtages
- LANGER Ed., Das Recht der tschechischen Minoritätsschulen in Böhmen. Eine Denkschrift (Prag 1896)
- [LAURIANU Augustu Trebon], Die Romanen der österreichischen Monarchie III (Wien 1851)
- LEHMANN Hartmut, LEHMANN Silke, Die Rolle des Nationalen in der Habsburgermonarchie; in: Das Zeitalter Kaiser Franz Josephs, 1. Teil: von der Revolution zur Gründerzeit 1848–1880. Niederösterreichische Landesausstellung Schloß Grafenegg (=Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums Neue Folge 147, Wien 1984) Bd. 1, 58–71
- LEHNE Friedrich, Rechtsschutz im öffentlichen Recht: Staatsgerichtshof, Reichsgericht, Verfassungsgerichtshof; in: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, ed. Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch II: Verwaltung und Rechtswesen (Wien 1975) 663–715

- LEIBHOLZ Gerhard, Die Gleichheit vor dem Gesetz. Eine Studie auf rechtsvergleichender und rechtsphilosophischer Grundlage (München/Berlin 21959)
- LENTZE Hans, Die Universitätsreform des Ministers Graf Leo Thun-Hohenstein (=Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse 239/2, Wien 1962)
- LOBMEYR-HOHENLEITEN Oskar, Steiermark, Kärnten, Krain; in: Das Nationalitätenrecht des alten Österreich, ed. Karl Gottfried Hugelmann (Wien/Leipzig 1934) 459–544
- LUKAN Josef, Franz Grafenauer – 1860–1935. Abgeordneter der Kärntner Slowenen, phil. Diss. (Wien 1969)
- LUKAS Josef, Territorialitäts- und Personalitätsprinzip im österreichischen Nationalitätenrecht; in: Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart 2 (1908) 333–401
- MACARTNEY Carlile A., Das ungarische Nationalitätengesetz vom Jahre 1868; in: Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Vorgeschichte und Wirkungen, ed. Peter Berger (Wien/München 1967) 219–230
- MADEYSKI v. PORAY Stanislaus, Die deutsche Staatssprache in Österreich oder Österreich ein deutscher Staat (Wien 1884)
- IDEM., Studien zur Rechtsprechung des Reichsgerichtes über die Verletzung politischer Rechte, 2. Heft: Die politischen Rechte der Nationalität (Wien/Prag 1901)
- MAGOCSI PAUL R., The Language Question as a Factor in the National Movement; in: Nationbuilding and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia, ed. Andrei S. Markovits, Frank E. Sysyn (Cambridge, Mass. 1982) 220–238
- MALLI Rüdiger, Die steirischen Abgeordneten im österreichischen Reichsrat 1897–1901. Mit besonderer Berücksichtigung des Nationalitätenproblems (=Zur Kunde Südosteuropas II/2, Graz 1973)
- MANUSSI-MONTESOLE Alfred, Die Adrialänder; in: Das Nationalitätenrecht des alten Österreich, ed. Karl Gottfried Hugelmann (Wien/Leipzig 1934) 569–684
- MÁRKUS Desider, Ungarisches Verwaltungsrecht (=Das öffentliche Recht der Gegenwart 16, Tübingen 1912)
- MATERIALIEN zur Sprachenfrage in Österreich, ed. Alfred FischeL (Brünn 1902)
- MATSCHER Franz, Die Bedeutung von Verfahrensregelungen für die zwischenstaatlichen Beziehungen (=Salzburger Universitätsreden 57, Salzburg/München 1975)

- MAYERHOFER v. GRÜNBÜHEL Heinrich, Die „Minoritätsschulen“; in: Zeitschrift für das österreichische Volksschulwesen 13 (1902) 20–26
- MAYRHOFER Ernst, PACE Anton (Ed.), HANDBUCH für den Politischen Verwaltungsdienst
- MECHTLER Paul, Streiflichter auf das Nationalitätenproblem bei den österreichischen Eisenbahnen; in: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 15 (1962) 424–451
- MEISSNER Alfred, Löst die nationale Autonomie das nationale Problem?; in: Der Kampf 1 (1907/08) 271–276
- MELICHAR Erwin, Die Freiheitsrechte der Dezember-Verfassung 1867 und ihre Entwicklung in der reichsgerichtlichen Judikatur; in: Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht N. F. 16 (1966) 256–290
- IDEM., Die Rechtslage der Nationalitäten in Zisleithanien nach der Dezember-Verfassung 1867 im Lichte der Judikatur des Reichsgerichtes (1869–1918); in: Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867. Materialien der internationalen Konferenz in Bratislava 28.8.–1.9.1967, ed. L'udovít Holotík (Bratislava 1971) 451–474
- MELIK Vasilij, Die slowenische Politik am Anfang des Dualismus (1867–1870); in: Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867. Materialien der internationalen Konferenz in Bratislava 28.8.–1.9.1967, ed. L'udovít Holotík (Bratislava 1971) 607–649
- MENGER Anton, System des österreichischen Civilprozessrechts in rechtsvergleichender Darstellung (Wien 1876)
- MENGER Max, Der böhmische Ausgleich (Stuttgart 1891)
- FRANZ MIKLOSICH, Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen (erster Band: Lautlehre, Wien 1852)
- MISCHLER Ernst, ULBRICH Josef (Ed.), Österreichisches STAATSWÖRTERBUCH
- MODRÁČEK Frantisek, Otázka národní v sociální demokracii Rakouska (Prag 1908)
- MOMMSEN Hans, Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat I: Das Ringen um die supranationale Integration der zisleithanischen Arbeiterbewegung, 1867–1907 (=Veröffentlichungen der Arbeitsgemeinschaft für Geschichte der Arbeiterbewegung in Österreich 1, Wien 1963)
- IDEM., Die Rückwirkungen des Ausgleichs mit Ungarn auf die zisleithanische Verfassungsfrage; in: IDEM., Arbeiterbewegung und Nationale Frage. Ausgewählte Aufsätze (=Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 34, Göttingen 1979) 147–165

- MÜLLER Friedrich, Korporation und Assoziation. Eine Problemgeschichte der Vereinigungsfreiheit im deutschen Vormärz (=Schriften zum Öffentlichen Recht 21, Berlin 1965)
- Das NATIONALITÄTENPROBLEM in Österreich 1848–1918, ausgewählt und eingeleitet von Hartmut und Silke LEHMANN (=Historische Texte/Neuzeit 13, Göttingen 1973)
- Das österreichische NATIONALITÄTENRECHT, ed. Edmung BERNATZIK (Wien 1917)
- NEISSER Karl und Otto, Die Geschäftsordnung des Abgeordnetenhauses des Reichsrates. Ihre Geschichte und ihre praktische Handhabung von 1861 bis 1909, 2 Bde. (Wien/Leipzig 1909)
- NIEDERHAUSER Emil, The Rise of Nationality in Eastern Europe (Budapest 1981)
- Das neue ÖSTERREICH. Eine politische Rundfrage veranstaltet von Carl M. Danzer (Wien 1908)
- OFFERMANN Alfred Frh. v., Die Bedingungen des constitutionellen Österreichs (Wien 1900)
- OGRIS Werner, Die Rechtsentwicklung in Cisleithanien 1848–1918; in: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, ed. Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch II: Verwaltung und Rechtswesen (Wien 1975) 583–662
- IDEM., Karl Freiherr von Lemayer – Leben und Wirken; in: Entwicklung der österreichischen Verwaltungsgerichtsbarkeit. Festschrift zum 100 jährigen Bestehen des österreichischen Verwaltungsgerichtshofes, ed. Friedrich Lehne, Edwin Loebenstein, Bruno Schimetschek (Wien/New York 1976) 17–37
- ORTON Lawrence D., The Prague Slav Congress of 1848 (=East European Mono-graphs 46, New York 1978)
- PALACKÝ Franz, Österreichs Staatsidee (Prag 1866)
- Österreichische PARTEIPROGRAMME 1868–1966, ed. Klaus BERCHTOLD (Wien 1967)
- PERIČ Ivo, Dalmatinski sabor; in: Radovi centra JAZU u Zadru 52 (1978) 7–232
- PITREICH August, Slovenisch und Deutsch in der österreichischen Justiz. Geschichtlicher Überblick über die Einbürgerung der slovenischen Sprache in den Gebrauch bei den Gerichten Krains, Untersteiermarks und Kärntens; in: Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark 22 (1926) 31–51
- PRAŽÁK Jíří, Rakouské právo ústavní, 4 vol. (Prag ²1900–1903)

- PRINZ Friedrich, Prag und Wien 1848. Probleme der nationalen und sozialen Revolution im Spiegel der Wiener Ministerratsprotokolle (=Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 21, München 1968)
- IDEM., Die böhmischen Länder von 1848 bis 1914; in: Handbuch der Geschichte der Böhmisches Länder, hrg. von Karl Bosl III (Stuttgart 1968) 174–202
- IDEM., Das kulturelle Leben (1867–1939) vom österreichisch-ungarischen Ausgleich bis zum Ende der Ersten Tschechoslowakischen Republik; in: Ibid. IV (Stuttgart 1970) 152–299
- PROKOPOWITSCH Erich, Die Entwicklung des Schulwesens in der Bukowina; in: Buchenland. Hundertfünfzig Jahre Deutschtum in der Bukowina, ed. Franz Lang (=Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks B/16, München 1961) 269–319
- Die PROTOKOLLE des österreichischen Ministerrates 1848–1867, V. Abteilung: Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff I, bearb. Horst BRETTNER-MESSLER (Wien 1977)
- IBID., VI. Abteilung: Das Ministerium Belcredi I, bearbeitet von Horst BRETTNER-MESSLER (Wien 1971)
- PROTOKOLLE des Verfassungs-Ausschusses im Österreichischen Reichstage 1848–1849, ed. Anton SPRINGER (Leipzig 1885)
- Die PROTOKOLLE des Verfassungsausschusses über die Grundrechte. Ein Beitrag zur Geschichte des österreichischen Reichstags vom Jahre 1848, ed. Alfred FISCHER (Wien/Leipzig 1912)
- Stenographische PROTOKOLLE des Bukowinaer Landtags
- Stenographische PROTOKOLLE über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates
- Stenographische PROTOKOLLE über die Sitzungen des Herrenhauses des österreichischen Reichsrates
- PUTSCHÖGL Gerhard, Zur Geschichte der autonomen Landesverwaltung in den cisleithanischen Ländern der Habsburgermonarchie; in: Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs 13 (1981) 289–341
- RÁDL Emanuel, Der Kampf zwischen Tschechen und Deutschen (Reichenberg 1928)
- RADZYNER Joanna, Stanislaw Madeyski und das österreichische Nationalitätenproblem. Leben und Werk eines austro-polnischen Staatsmannes, phil. Diss. (Wien 1978)
- IDEM., Stanislaw Madeyski 1841–1910. Ein austro-polnischer Staatsmann im Spannungsfeld der Nationalitätenfrage in der Habsburger-Monarchie

- chie (=Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie 20, Wien 1982)
- [RANNICHER Jakob], Sammlung der wichtigeren Staatsacten, Österreich, Ungarn und Siebenbürgen betreffend..., 3 Hefte (Hermannstadt 1861–1863)
- REDLICH Josef, Das Wesen der österreichischen Kommunalverfassung (Leipzig 1910)
- IDEM., Das österreichische Staats- und Reichsproblem. Geschichtliche Darstellung der inneren Politik der habsburgischen Monarchie von 1848 bis zum Untergang des Reiches, 2 Bde. (Leipzig 1920–1926)
- IDEM., Österreichische Regierung und Verwaltung im Weltkriege (Wien/New Haven 1925)
- REICHSGESETZBLATT für die im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder
- RENNER Karl (Pseud. SYNOPTICUS), Staat und Nation (Wien 1899)
- IDEM., (Pseud. Rudolf SPRINGER), Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat I: Das nationale Problem als Verfassungs- und Verwaltungsfrage (Wien 1902)
- IDEM., (Pseud. Rudolf SPRINGER), Grundlagen und Entwicklungsziele der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (Wien/Leipzig 1906)
- IDEM., Österreichs Erneuerung. Politisch-programmatische Aufsätze, 3 Bde. (Wien 1916–1917)
- IDEM., Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen in besonderer Anwendung auf Österreich. 1. Teil: Nation und Staat (Leipzig/Wien 1918)
- RETEGAN Simion, Recunoaşterea limbii române, ca limbă oficială a Transilvaniei, în dieta de la Sibiu; in: Anuarul institutului de istorie ş arheologie Cluj 16 (1973) 189–214
- REUT-NICOLUSSI Eduard, Das altösterreichische Nationalitätenrecht in Welschtirol (=Schriften des Instituts für Sozialforschung in den Alpenländern an der Universität Innsbruck 5, Innsbruck 1930)
- RIEDL Dorothea, Sprachenzwangsverbot und Sprachunterricht in den Kronländern Tirol und Mähren in der Ausgleichsära, Hausarbeit am Institut für Geschichte der Universität Wien (Wien 1980)
- RINTELEN Anton, Zur Sprachenfrage in Eger; in: *Neue Freie Presse* Nr. 15548, 3. Dezember 1907, 3
- ROHAN Karel, Die Judicatur des Obersten Gerichtshofes in der Sprachenfrage und die Bestimmungen der [Paragrafen] 13 a.G.O. und 14. w.G.O. (Prag 1898)
- ROSENFELD Max, Die polnische Judenfrage. Problem und Lösung (Wien 1918)

- ROTTECK Carl v., WELCKER Carl (Ed.), STAATS-LEXIKON
- RUDNYTSKY Ivan L., The Ukrainians in Galicia under Austrian Rule; in: Austrian History Yearbook 3/2 (1967) 394–429
- RUMPLER Helmut, Max Hussarek. Nationalitäten und Nationalitätenpolitik in Österreich im Sommer des Jahres 1918 (=Studien zur Geschichte der österreichisch- ungarischen Monarchie 4, Graz/Köln 1965)
- IDEM., Das Völkermanifest Kaiser Karls vom 16. Oktober 1918 (=Österreich Archiv, Wien 1966)
- Die ruthenische Sprach- und Schriftsprache in Galizien, ed. Stauropigianisches Institut (Lemberg 1861)
- SCHEDLBAUER Leo (Ed.), HANDBUCH der Reichsgesetze
- SCHIMMER Gustav Adolf, Die einheimische Bevölkerung Österreichs nach der Umgangssprache; in: Statistische Monatschrift 8 (1882) 105–114
- ŠEMBERA Aloys, Über die Gleichstellung der beiden Landessprachen in Mähren (Brünn 1848)
- SIEGHART Rudolf, Die letzten Jahrzehnte einer Großmacht. Menschen, Völker, Probleme des Habsburger-Reiches (Berlin 1932)
- SILVESTRI Gerhard, Die deutschsprachigen Gesetzblätter Österreichs (Berg a. Starnberger See 1967)
- SKENE Alfred Frh. v., Der nationale Ausgleich in Mähren 1905 (Wien 1910)
- SLAPNICKA Helmut, Österreichs Recht außerhalb Österreichs. Der Untergang des österreichischen Rechtsraums (=Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts 4, Wien 1973)
- IDEM., Die Sprache des österreichischen Reichsgesetzblattes; in: Zeitschrift für Ostforschung 23 (1974) 440–454
- SLAWITSCHKEK Rudolf, Die Frage des Sprachengebrauchs bei den autonomen Behörden in Böhmen; in: Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung 19 (1910) 789–837
- IDEM., Die Selbstverwaltung in Böhmen (Aussig 1913)
- ŠOLLE Zdeněk, Die tschechische Sozialdemokratie zwischen Nationalismus und Internationalismus; in: Archiv für Sozialgeschichte 9 (1969) 181–266
- Das österreichische SPRACHENRECHT, ed. Alfred FISCHER (Brünn 1910)
- SPRINGER Anton (Ed.), PROTOKOLLE des Verfassungs-Ausschusses
- STAATS-LEXIKON oder Enzyklopädie der Staatswissenschaften, ed. Carl v. ROTTECK, Carl WELCKER XV (Altona 1843)
- Österreichisches STAATSWÖRTERBUCH. Handbuch des gesamten österreichischen öffentlichen Rechtes, ed. Ernst MISCHLER, Josef ULBRICH, 4 Bde. (Wien 1905–1909)

- STARZYŃSKI Stanislaus Rt. v., Eine neue Konstruktion der Minoritätenvertretung; in: Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht 3 (1918) 419–433
- STEIER Lajos, A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben, 2 Vols. (Budapest 1937)
- STEINACKER Wolfgang, Der Begriff der Volkszugehörigkeit und die Praxis der Volkszugehörigkeitsbestimmung im altösterreichischen Nationalitätenrecht (=Schriften des Instituts für Sozialforschung in den Alpenländern an der Universität Innsbruck 9, Innsbruck 1932)
- STILLSCHWEIG Kurt, Die nationalitätenrechtliche Stellung der Juden im alten Österreich; in: Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums 81 [N. F. 45] (1937) 321–340
- STOJACSKOVICS Alexander, Über die staatsrechtlichen Verhältnisse der Serben in der Wojwodina und überhaupt in den Ländern der ungarischen Krone (Temesvar 1860)
- STOURZH Gerald, Die Entwicklung der ersten Kammer in der österreichischen Verfassung mit besonderer Berücksichtigung der Zeit von 1848 bis 1861, phil. Diss. (Wien 1951)
- IDEM., Die politischen Ideen Josef von Eötvös' und das österreichische Staatsproblem; in: Der Donauraum 11 (1966) 204–220
- IDEM., Die Gleichberechtigung der Nationalitäten und die österreichische Dezember-Verfassung von 1867. Zur Entstehung und Bedeutung des Art. 19 des Staatsgrundgesetzes über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger; in: Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Vorgeschichte und Wirkungen, ed. Peter Berger (Wien/München 1967) 186–218
- IDEM., Probleme des Nationalitätenrechts in Ungarn und in Österreich nach 1867; in: Donauraum – gestern, heute, morgen, ed. József Varga (Wien 1967) 129–146
- IDEM., Die österreichische Dezemberverfassung von 1867; in: Österreich in Geschichte und Literatur 12 (1968) 1–16
- IDEM., Vom Widerstandsrecht zur Verfassungsgerichtsbarkeit. Zum Problem der Verfassungswidrigkeit im 18. Jahrhundert (=Kleine Arbeitsreihe des Instituts für Europäische und Vergleichende Rechtsgeschichte an der Rechts- und Staatswissenschaftlichen Fakultät der Universität Graz 6, Graz 1974)
- IDEM., Galten die Juden als Nationalität Altösterreichs? (mit einem Quellenanhang: Dr. Max Diamant vor dem Reichsgericht in Wien, Oktober 1909); in: Anna M. Drabek, Mordechai Eliav, Gerald Stourzh, Prag–Czernewitz–Jerusalem (=Studia Judaica Austriaca 10, Eisenstadt 1984) 73–117

- IDEM., Rezension von: Dietmar Baier, Sprache und Recht im alten Österreich (=Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 45, München/Wien 1983); in: Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte 6 (1984) 193–195
- STUHLPFARRER Karl, Von der Nationalität zur nationalen Minderheit: Die Kärntner Slowenen; in: Die Republik 12 (1976) 11–18
- STURM Eduard, Die Sprachenfrage in Österreich (Wien 1904, Separatdruck aus der *Neuen Freien Presse* Nr. 14218, 25. März 1904)
- SUNDHAUSSEN Holm, Der Einfluß der Herderschen Ideen auf die Nationsbildung bei den Völkern der Habsburger Monarchie (=Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 27, München 1973)
- SUPPAN Arnold, Zwischen Assimilation und nationalpolitischer Emanzipation. Die Kärntner Slovenen vor und im Ersten Weltkrieg; in: Österreichische Osthefte 20 (1978) 292–328
- SUTTER Berthold, Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897, ihre Genesis und ihre Auswirkungen vornehmlich auf die innerösterreichischen Alpenländer, 2 Bde. (= Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 46 und 47, Graz/Köln 1960–1965)
- IDEM., Die politische und rechtliche Stellung der Deutschen in Österreich 1848 bis 1918; in: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, ed. Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch III: Die Völker des Reiches (Wien 1980), 1. Teilbd. 154–339
- SVOBODA Werner R., Die tatsächliche Wirkung der Erkenntnisse des österreichischen Reichsgerichtes (1869–1918); in: Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht, N.F. 21 (1971) 183–196
- SZABAD György, Hungarian Political Trends between the Revolution and the Compromise, 1849–1867 (=Studia historica Academiae scientiarum hungaricae 128, Budapest 1977)
- TEUTSCH Friedrich, Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das Sächsische Volk III (Hermannstadt 1910)
- TEZNER Friedrich, Besprechung von Georg Jellineks „System der subjectiven öffentlichen Rechte“; in: Grünhut's Zeitschrift für das Privat- und öffentliche Recht der Gegenwart 21 (1894) 107–254
- IDEM., Handbuch des österreichischen Administrativverfahrens (Wien 1896)
- IDEM., Die Volksvertretung (=Österreichisches Staatsrecht in Einzeldarstellungen 2, Wien 1912)
- IDEM., Die rechtsbildende Funktion der österreichischen verwaltungsgerichtlichen Rechtssprechung, II. Teil: Die Rechtsquellen des österreichischen Verwaltungsrechtes (Wien 1925)

- THUN Leo Graf v., Über den gegenwärtigen Stand der böhmischen Literatur und ihre Bedeutung (Prag 1842)
- IDEM., Die Stellung der Slowaken in Ungarn (Prag 1843)
- IDEM., Betrachtungen über die Zeitverhältnisse, insbesondere im Hinblick auf Böhmen, Aus dem Böhmisches (Prag 1849)
- TURCZYNSKI Emanuel, Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung (Düsseldorf 1976)
- ULBRICH Josef, Ein Sprachengesetz; in: *Neue Freie Presse* Nr. 15649, 15. März 1908, 2–3
- VAŠATÝ Jan, Die gesetzliche Gleichheit der böhmischen und deutschen Sprache in den Ländern der Krone Böhmens (Prag 1886)
- VEITER Theodor, Die Sudetenländer; in: *Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*, ed. Karl Gottfried Hugelmann (Wien/Leipzig 1934) 289–428
- IDEM., Die Italiener in der österreichisch-ungarischen Monarchie. Eine volkspolitische und nationalitätenrechtliche Studie (=Österreich Archiv, Wien 1965)
- Die österreichischen VERFASSUNGSGESETZE mit Erläuterungen, ed. Edmund BERNATZIK (Wien, 2. sehr vermehrte Aufl. 1911)
- VERHANDLUNGEN des österreichischen Reichstages nach der stenographischen Aufnahme [1848/49], 5 Bde. (Wien o.J.)
- VERHANDLUNGEN des österreichischen verstärkten Reichsrathes 1860. Nach den stenographischen Berichten (Nachdruck der Ausgabe von 1860, ed. Gerhard Silvestri, 2 Bde., Wien 1972)
- VIEFHAUS Erwin, Die Minderheitenfrage und die Entstehung der Minderheitenschutzverträge auf der Pariser Friedenskonferenz 1919. Eine Studie zur Geschichte des Nationalitätenproblems im 19. und 20. Jahrhundert (=Marburger Ostforschungen 11, Würzburg 1960)
- VILFAN Sergij, Die Österreichische Zivilprozeßordnung von 1895 und der Gebrauch der slowenischen Sprache vor Gericht (=Kleine Arbeitsreihe des Instituts für Europäische und Vergleichende Rechtsgeschichte an der Rechts- und Staatswissenschaftlichen Fakultät der Universität Graz 2, Graz 1970)
- WALTER Friedrich, Die österreichische Zentralverwaltung III/1-2: Die Geschichte der Ministerien Kolowrat, Ficquelmont, Pillersdorf, Wessenberg-Doblhoff und Schwarzenberg (=Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 49 und 50, Wien 1964)
- WANDYCZ Piotr S., The Poles in the Habsburg Monarchy; in: *Austrian History Yearbook* 3/2 (1967) 260–286

- WEBER Johann, Eötvös und die ungarische Nationalitätenfrage (=Südost-europäische Arbeiten 64, München 1966)
- WENEDIKTER Richard, Die Karpathenländer; in: Das Nationalitätenrecht des alten Österreich, ed. Karl Gottfried Hugelmann (Wien/Leipzig 1934) 685–738
- WEYR Franz, Positive Reformvorschläge; in: Čechische Revue 4 (1910/11) 224–236
- IDEM., Rahmengesetze: Studie aus dem österreichischen Verfassungsrechte (=Wiener Staatswissenschaftliche Studien 11/3, Leipzig/Wien 1913)
- WINTER Joseph, Das böhmische Sprachengesetz vom Jahre 1865 [recte 1866]; in: Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen 6 (Prag 1868) 116–130, 173–184, 229–242
- WUTTE Martin, Die utraquistische Volksschule in Kärnten. Zur 50jährigen Jubelfeier des Reichsvolksschulgesetzes v. 14.V.1869 (Klagenfurt 1919)
- ŽÁČEK Václav, Slovanský Sjezd v Praze roku 1848 (Prag 1958)
- ZEHNTBAUER Richard, Verfassungswandlungen im neueren Österreich (Heidelberg 1911)
- ZEITHAMMER Anton O., Zur Geschichte der böhmischen Ausgleichsversuche (1865–1871), 2 Bde. (Prag 1912–1913)
- ZIMPRICH Arthur, Belcredis Versuche einer Föderalisierung der Donaumonarchie; in: Ungarn-Jahrbuch 1 (1969) 99–138
- ZÖLLNER Erich, Perioden der österreichischen Geschichte und Wandlungen des Österreich-Begriffes bis zum Ende der Habsburgermonarchie; in: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, ed. Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch III: Die Völker des Reiches (Wien 1980), 1. Teilbd. 1–32
- ZWITTER Fran, Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg (Belgrad 1960)
- ZWITTER Fran, The Slovenes and the Habsburg Monarchy; in: Austrian History Yearbook 3/2 (1967) 159–188

Наукове видання

Геральд ШТУРЦ

**Рівноправність національностей
у конституції та державному управлінні
Австрії (1848–1918)**

Переклад з німецької *Христина Николин*
Науковий редактор та упорядник *Святослав Пахолків*

Видавець *Василь Гутковський*
Комп'ютерне верстання *Роман Івах*
Літературний редактор *Віталія Станкевич*

Здано на складання 28.02.2019 р.
Підписано до друку 19.03.2019 р.
Формат 70×100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Georgia.
Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 22,75.
Обл.-вид. арк. 23,62.
Замовлення № 706.

Літературна агенція «ПІРАМІДА»
Україна, 79006, вул. Пекарська, 13 а, м. Львів
тел./факс: (032) 235-53-28
e-mail: pyramidabook@ukr.net
www.pyramidabook.com

